

Bátorság a politikában

Bátorság a politikában

Szerkesztette

BÓDI FERENC
RALITSA SAVOVA

Gondolat Kiadó – Társadalomtudományi Kutatóközpont
Budapest

A kötet kiadását a Magyar Tudományos Akadémia támogatta

A kötet a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jött létre

Szaklektor
FÓNAI MIHÁLY

© Szerkesztők, 2021

© Szerzők, 2021

© Társadalomtudományi Kutatóközpont,
Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, MTA Kiváló Kutatóhely, 2021

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

A kiadásért felel a két kiadó vezetője
Szöveggondozó Gál Mihály
Tördelő Lipót Éva

ISBN 978 963 556 171 1

Tartalom

Előszó (Bódi Ferenc)	7
Bevezető (Bódi Ferenc)	11
Introduction (Ralitsa Savova)	15
BÓDI FERENC	
Bátorság a politikában	21
THOMAS R. LAWSON	
Az ígéret földje. A hegycsúcs és a politikai bátorság – Lentről a magasba	40
TOLDI ANDREA – FÁBIÁN GERGELY	
Női bátrak	56
BÓDI FERENC	
Az 1956-os magyar forradalom politikai antropológiai értelmezése	75
SZEKÉR NÓRA	
„Ő képviselte az erőt és bátorságot...” Báró Atzél Ede élete	93
KÁVÁSSY JÁNOS ELŐD	
A zajból a kockacsendbe. Rajki Márton ügye	113
OLÁH SÁNDOR	
A bátorságtól a félelemig. 1956 következményei egy székelyföldi unitárius lelkész és hívei életében	148

ANGELINA PETROVA – RALITSA SAVOVA Példák az 1956-os magyar felkelést reflektáló bolgár művészi alkotásokból	176
SZÉCSI ÁRPÁD Az MDF mozgalmi gyökerei, szellemi-politikai előzményei	189
SZÉCSI ÁRPÁD A Magyar Demokrata Fórum megalakulása és parlamenti párttá válása (1987–1990)	219
FRICZ TAMÁS A parlamenti pártok ideológiai karaktere a rendszerváltás idején	250
OROSS DÁNIEL Ifjúságpolitika 1956 után Magyarországon	277
A könyv alkotói	295
Névmutató	301

Andrea Ragusa emlékére

Előszó

A *Bátorság a politikában* című kötet előzménye a *Courage in Politics* Olaszországban jelent meg 2020-ban a „Filippo Turati” Történeti Tanulmányok Alapítvány (Firenze) jóvoltából a Pacini Editore (Pisa) gondozásában. A kötet szerkesztői jómagam mellett Andrea Ragusa, valamint Ralitsa Savova voltak. A munkánkat a Fondazione di Studi Storici „Filippo Turati” elnöke, Prof. Maurizio Degl’Innocenti tette lehetővé, a kiadói koordinációt Prof. Gianni Silei (Università di Siena) segítette. Külön köszönet az olasz kollégák áldozatos munkájáért, amelyet épp az akkor Toscana tartományt különösen sújtó világjárvány első hullámában végeztek. A *Courage in Politics* című kötet hamarosan ismertté vált, mivel a nyomdai megjelenésével egy időben e-könyvként a világhálón is forgalomba került, és a kiadás évében a Feedbooks rangsor szerint a társadalomtudományi kategóriában a legkeresettebb könyvek között szerepelt. A magyar kiadást jelentősen átdolgoztuk, figyelembe vettük Prof. Antonio Varsori (Università di Padova) megjegyzéseit és segítő kritikáját, amelyet a kötet firenzei könyvbemutatóján 2021 júniusában az angol nyelvű könyvünkhöz fűzött. A magyar kiadás nem jöhetett volna létre a Magyar Tudományos Akadémia akadémiai könyvkiadási, a Nemzeti Kulturális Alap, valamint a Társadalomtudományi Kutatóközpont könyvkiadási támogatása nélkül.

Bódi Ferenc

Bevezető

Kedves Olvasó!

A könyv célja felhívni a figyelmet a *politika*, mint az egyik legfontosabb társadalmi cselekvés, és a *bátorság*, mint az egyik legfontosabb erény közötti kapcsolat fontosságára, történelmi események és történelmi szereplők bemutatásának segítségével. Jelen mű alapötletét a Balassi Intézetben – a szófiai Magyar Kulturális Intézetben szervezett nemzetközi tudományos konferencia adta, amelyet 2016 novemberében készítettünk elő Ralitsa Savovával. A rendezvényt az 1956-os magyar forradalom 60. évfordulójának tiszteletére tartottuk bolgár, magyar, olasz kutatók részvételével. A Turati Alapítvány, a Sienai Egyetem Politikatudományi Intézetének ifjú kutatójával, Andrea Raguzával, a szófiai konferencia ötletéből kiindulva – az akkori előadások témáját meghaladva – 2018-ban elkezdtünk egy tanulmánykötet írni és szerkeszteni. Azonban olasz kollégánkat az év októberében elvesztettük. Szerzőtársunk szakmai vezetője, a politikatörténet tudományi alapítvány elnöke, Prof. Maurizio Degl’Innocenti felkarolta kezdeményezésünket, s így megírhattuk és kiadhattuk *Courage in Politics* című munkánkat, amely a jelen kötet előzményének tekinthető.

A bátorság kérdése korábban is foglalkoztatott: a bátor tetteknek milyen jelentősége van a történelemben, a társadalmak formálódásában. Mi lehet a józan határa a politikai cselekvésnek, azaz mely keretek között mozoghat a politikai cselekvő? A politika alakítója mit engedhet meg és mit nem magának, amely az általa képviselt ügyet sikerre viheti? A cselekvés határait számomra két tényező jelöli ki. Egyik az a *morális keret*, amelyben a cselekvő saját tettét korlátozza, azaz a cselekvő saját tettét elfogadottnak tartja. Ha ezt a premisszát

elfogadjuk, akkor csak az erkölcsileg pozitívnak ítélt cselekvés tartományában létezik a bátorság. Ezeket a kiinduló tételeket találjuk meg Arisztotelész és Platón munkáiban is.

A másik keret a lehetőségek tartománya, amelyben a felelősséget felvállaló számol tetteinek lehetséges kimenetelével. Az utóbbi korlát a modern játékelmélet modelljei között a *fogolydilemma* alapesetét juttatja eszünkbe, amely Harsányi János és kortársainak értekezéseiben vált a tudományos gondolkodás alappremisszájává.

A lehetetlen küldetés vállalását Arisztotelész nem tartja bátor cselekedetnek, mivel azt a vakmerőség tartományába rendeli. A bátorság mint erényes cselekedet lényegében középút, amely a gyávaság tartománya és a már említett vakmerőség tartománya között helyezkedik el. Arisztotelész a *Nikomakhoszi etikában* a bátorság határait igen szűk keretek között feltételezi. Példázként hozza az íjászt, aki a céltábla közepére céloz, amelyet eltalálni igen nehéz, s elvéteni oly könnyű, azaz a gyávának lenni vagy vakmerően cselekedni lényegesen könnyebb, mint bátor tettet véghezvinni.

A politikai cselekvés lényegesen összetettebb – az egyén saját életét érintő döntések meghozatalával szemben –, mivel a politikus döntései és ebből eredő cselekedetek már a közösségek és a társadalmak egész életére hatnak. A felelősség súlya jóval nagyobb, s ebben az esetben, a jelenben a *csoportnyomás* hatása és a jövőben a történelmi következmény nyomása – azaz a *történelem súlya* – is lényegesen nagyobb szerepet kap. Az egyéni cselekvő felelőssége a társadalomban feloldódik, mivel az egyéni döntések számos vektora esetenként kiegyensúlyozza vagy épp kioltthatja egymást. A politikus nem tud névtelenségben maradni, a felelősség nem maradhat el, ha nem is mindig a jelenben, de a jövőben szinte elkerülhetetlen. Ez utóbbi szorongást a *történelem súlya* idézi elő, amikor a közösségért felelősséget vállaló meg is roppanhat döntéseinek és tetteinek vagy épp tehetetlenségének következtében. Ez az őrjítő tudat nyomaszthatta Széchenyi Istvánt 1848 kora őszén, vagy Teleki Pál miniszterelnököt 1940. április 3-án, amikor szembefordult saját életével. Ugyanakkor a *történelem súlya* nemcsak lenyomhat, de fel is tud emelni, ez az erkölcsi erő emelte fel Nagy Imrét abban a forradalomban, amit később soha

sem tagadott meg. Németh László 1956. november 2-án úgy írt róla, ha most meghalna, a 20. századi politikai történetünknek legnagyobb alakjaként fejezné be életét.

Azonban a felelősséget nem csak egy-egy politikai cselekvőben kereshetjük. Lev Tolsztoj a jövő formálását nem a politikai vezetők kezében és nem is a vaktömegek hömpölygésében látta, hanem az egyének együtt mozgásában remélte, amelyet egy tiszta morális akarat tarthat egyben. Tolsztoj tanai ismerhetők fel és érnek politikai gyakorlattá Mahátma Gandhi politikájában, ez a politikai hit, a kollektív cselekvés reménye, teszi Indiát végül független állammá. Németh László az „atomok forradalmának” tartja az 1956-os magyar forradalmat, olyan pillanatnak, amely egy társadalom életében száz év alatt jó, ha egyszer adódik. Egy nemzet történelemében lehetnek ritka pillanatok, amikor a jövő formálása a kollektív cselekvés részévé válhat. *Emelkedő nemzet* című esszéjében írta: „Az elmúlt hét azért volt óriási élmény a számomra, mert ez a néhány nap mutatta meg, nemcsak nekem, de az egész világnak, hogy a magyarság erkölcsileg mekkorát emelkedett. Hiszen nem mondom: voltak jelek rá eddig is. Még a tömlöcszerű elzárttságban élő, elfeledtetett ember is érezte, hogy az ifjúságból más levegő csap felé, mint kortársai közül. De hogy a nemzet a gyötrésben és megaláztatásban így összeforrt, hogy diákok, munkások, katonák minden előzetes szervezkedés nélkül közös elszántságukkal így megszerveződtek, a vezér nélküli felkelésnek ez a csodálatos látványa meghaladta nem reményemet, de képzeletemet.”

A *Bátorság a politikában* című kötet egyéni életutakat mutat be, amelyekben az egyének a közösségükért felelősséget vállalnak: a nemzetükért, az egyházi gyülekezetükért, vagy épp a helyi társadalomért, ahol élnek. Székér Nóra, Oláh Sándor, Kávássy János levéltári forrásokból rekonstruálja Atzél Ede, Gellérd Imre, Rajki Márton útját, amelyben a bemutatott személyek bátran felvállalták a történelem súlyát. Angelina Petrova és Ralitsa Savova bolgár művészek példáit tárja fel az olvasó számára, akiket 1956-os magyar felkelés ihletett meg. A könyvben az egyének mellett megjelennek társadalmi csoportok és szervezetek is. Fricz Tamás, Szécsi Árpád és Oros Dániel nagyobb látószögből vizsgálja azt a történelmi pillanatot, amikor a jövőformá-

ló cselekvés lehetősége adódik egy-egy mozgalom, politikai csoport vagy épp egy egész korosztály számára. A kötet egyik legizgalmasabb témáját a *Női bátrak* fejezet tárgyalja, amelyben a szerzők Sir Winston Churchillnek a bátorságról írt gondolatait vetik össze bemutatott női szereplők tetteivel. A téma az egész kötet kereteit feszegeti. Antonio Varsori professzor véleménye szerint egy önálló kötet rejtőzik ebben a fejezetben, amely Toldi Andreának és Fábíán Gergelynek további munkát adhat a közeljövőben. A kötet amerikai szerzője, Thomas R. Lawson professzor az Egyesült Államok politikatörténelméből hoz példákat, amellyel visszavisz a könyv alapmotívumához, John Fitzgerald Kennedy klasszikus munkájához, a *Profiles in Courage*-hoz.

A könyvet a tudományt művelő közönségnek szántuk vitára, továbbgondolásra. Szándékunk a politikai cselekvés fogalmát egy új (lényegében klasszikus, de mára elhanyagolt) keretbe helyezni, amely a *nyereség-vesztesség* mérlege mellett a *jó-rossz* mérlegében is mérhetővé tenné a közszerelők viselkedését, a politikusok tetteit. A két mérleg a formális logikában nem *kizáró*, lényegében kiegészítik egymást. Immanuel Kant által használt fogalom szerint: *antinómia*. Azaz a racionális és morális gondolkodás keretei, bár más-más eredményre vezethetnek, de nem zárják ki egymást.

Bódi Ferenc

Introduction

The aim of the book *Courage in Politics* is to provide readers with an interdisciplinary approach in presenting examples of moral courage related to recent history. The topic of courage is the leading „leitmotif” in this study, which is why the authors are interested in analysing the concepts of political courage, civic courage, and even female courage. The topic is presented mainly in the context of the Hungarian Uprising of 1956, its echo and repercussions in Hungary and abroad, with examples of its impact on the lives and work of both Hungarians and foreigners. In addition to dealing with the Hungarian Uprising of 1956 and giving many examples of courage related to this historic event and others, the book focuses on topics such as the Hungarian Democratic Forum as an intellectual and political movement, and the ideological nature of the parliamentary parties in Hungary in the change of political regime. To achieve the goals of this interdisciplinary study, the book’s editors, Ferenc Bódi and Ralitsa Savova, invited twelve scholars from Hungary, Bulgaria, Romania, and the United States dealing with social sciences, political science, historical, anthropological, and ethnographic research. In alphabetical order, these researchers are Ferenc Bódi, Gergely Fábián, Tamás Fricz, János Előd Kávássy, Thomas R. Lawson, Sándor Oláh, Dániel Oross, Angelina Petrova, Ralitsa Savova, Árpád Szécsi, Nóra Szekér, Andrea Toldi.

In the first chapter, entitled *Courage in Politics*, as the title of this book, author Ferenc Bódi argues that the pragmatic approach in politics, focused on gaining and retaining power, has become increasingly common at the expense of the moral approach, and politics today is less and less associated with courage. However, in politics, although

more and more often as exceptions, there are also representatives who made morally correct decisions and thus played a significant role in the great historical changes of our time. In this sense, for example, without activists and leaders like *Martin Luther King Jr.*, the development of civil rights in the United States would not be what it is today, and without great politicians like *Sir Winston Churchill* and *Charles de Gaulle*, Europe would have a completely different face. Examples of courage in politics, the author finds both in the above mentioned politicians, and in various events in recent history: the Hungarian uprising of 1956, the Prague Spring of 1968, the activities of the Independent Self-Governing Trade Union „Solidarity” in Poland in the 80s of the 20th century.

In the second chapter of the book, *The Promised Land, A Mountaintop and Political Courage: A view From the Ground*, its author, Thomas R. Lawson defines political courage as actions that help the oppressed and the abandoned reach the mountaintop of freedom and equality, so that they can live in the glorious city, on the hilltop, in the Promised Land. Drawing upon the writings of Kennedy, King, Mill, Reagan, Obama, and Kissinger, he presents such politically courageous actions as protecting the weak, preserving freedom and equality, changing the faith ingrained in people because of reality, and accepting differences. These acts frequently require the politically courageous to face physical harm, censure, isolation, and fear of an unknown future. Thomas R. Lawson argues that the ultimate act of political courage is when one does not belong to a group that is oppressed to stand up to oppression, obedience, and a lack of justice and freedom.

The theme of courage, in the chapter *Female Courage*, is also at the center of research in the book, in the case of two authors, *Andrea Toldi and Gergely Fábíán*. In their research they ask questions such as: What is courage and what makes women courageous? What empowers them to raise their voices against poverty, oppression and injustice, and to stand up for the ideas of freedom and equality? According to them, although it is not possible to draw a sharp line between the forces that motivate men and women, it is important to highlight

women's passion for faith, belief, and love that helps to carry out actions that make their name known in their own community, country, or perhaps around the world. The analysis of courageous females in the 20th century presented by the two authors in the chapter is based on Christopher Peterson and Martin Seligman's classification of virtues and character strengths. The famous quotes of the British politician Sir Winston Churchill links the examples presented from the most tragic years of the last century, looking for the motivations and driving forces of female courage.

Dealing with the Hungarian Uprising of 1956 Ferenc Bódi in his *Political Anthropological Interpretation of the 1956 Hungarian Revolution*, focuses on research questions such as: Whether participating in the Hungarian uprising was an act of courage or recklessness? In the context of the events of 1956, the author also analyzes the actions and personalities of such politicians as János Kádár, Imre Nagy, and others. Ferenc Bódi summarizes that courage as a virtue can be attributed to one person – a politician or leader of a particular group, who determines the actions of the group, but cannot refer to the whole group, especially not to each of its members. However, the author is convinced that this characteristic can be a distinctive feature of a group and can be assessed in each story, in each timeline. In this way, the characteristics of the actors of a historical act can be measured based on their moral motives.

The theme of 1956 is also covered in the chapter *From Sound to Square Silence* by János Előd Kávássy. In his research, he focuses on political events in the Újpes district of the north-eastern part of the Hungarian capital. The district was one of the most important places for stories related to the events of 1956, including the story of Márton Rajki, a key figure in the local historical events. He was the leader of the Revolutionary Committee of Újpest, and later became a major supporter and organizer of the establishment of the Christian Party. Although he believed in dialogue and consensus, and rejected the use of force, was arrested in the spring of 1957, sentenced to death in the trial against Kósa Pál et al., and executed on July 30, 1959. According to the author, the personal story of Rajki Márton is

an example that not only deepens but also widens the understanding of how the regime of János Kádár sought to consolidate its positions.

The chapter *From Courage to Fear: The Effects of the Hungarian Uprising of 1956 on the Life of the Unitarian Pastor Imre Gellérd* written by Sándor Oláh, presents a socio-historical study of everyday life in the 1950s in a village in Székelyföld, Transylvania. The study is based on reports of state security, and the documentary legacy of the Unitarian pastor Imre Gellérd (1920–1980), who served in Siménfalva, Hargita County between September 1947 and November 1959. The author shows Imre Gellérd not only as a chronicler of changes in his social environment, but also a thoughtful interpreter of his time. According to Sándor Oláh, the life path of Imre Gellérd is a prime example of the relationship between the then government and the autonomous person, as the autonomous person was pushed out of the then political regime into obedience and vulnerability.

The chapter *Examples of Bulgarian works of art reflecting the Hungarian uprising of 1956* by Angelina Petrova and Ralitsa Savova aims to acquaint Hungarian readers with examples representing the Bulgarian response to the events of 1956. These events reverberated in Bulgaria, but most of them are unknown in Hungary. The Bulgarian reactions were not organized street protests and strikes. It took the form of separate, individual manifestations of solidarity and empathy, expressed in the works of Bulgarian artists and intellectuals, some of whom, eyewitnesses of the Hungarian uprising, shared emotions and feelings based on direct impressions. They include the composer Lazar Nikolov, the dissidents Georgi Markov and Yordan Ruskov, the philosopher Tsvetan Todorov.

According to Nóra Szekér, author of the next chapter „*He Represents Strength and Courage...*”. *The Life of Baron Ede Atzél*, through the eyes of communist historiography the past has become a constant class struggle, and the local value of each character has been outlined and distorted as a function of this struggle. She believes that the victims of such a falsification of history are especially the events of the interwar period, because after 1945, political self-justification and strife occurred in the spirit of distorting the past. The historical

assessment of the Transylvanian aristocrat Ede Atzél is shown in the chapter as an example of a selective approach in communist historiography. The author's goal is to bring out this aristocrat of oblivion, since he played a crucial historical role in Transylvanian politics and the resistance movement, maintained close ties with communist circles in Transylvania, and was an important organizer of the armed resistance in Hungary after German occupation.

The chapter *Pre-history of the Hungarian Democratic Forum as an Intellectual and Political Movement* by Árpád Szécsi gives an overview of the multiple decade long prelude of the Hungarian Democratic Forum (MDF), the winning party in Hungary's general elections in spring of 1990. The process is described by tracing the party's history from its intellectual and political roots to its inaugural conference. The study discusses the survival and transformation of „populist thought” and the movement after 1956, as well as the generation change in the 1970s. The chapter focuses on the process of formation of the populist-nationalist [népi-nemzeti] or nationalist democratic [nemzeti demokrata] opposition, its actions, main characteristics, while reviewing relations with the „radical” or democratic opposition, shows the differences in intellectual roots and opposing strategies of the two political streams, organized as separate movements and later parties.

Árpád Szécsi is the author of another chapter in this book, again focusing on the Hungarian Democratic Forum. The title of the chapter is „*From the Tent to the Parliament*”. *The Early Period of the Hungarian Democratic Forum (1987–1990)*. The study provides a thorough historical overview of the early period of the Hungarian Democratic Forum (MDF), from the first Meeting in Lakitelek in September 1987 to the 1990 Hungarian parliamentary elections, as well as the establishment of the newly elected party. Topics covered in the chapter include the process of transforming the MDF into an organization and the intensive growth of its members, the main events of the year of its transformation to a party, as well as the circumstances surrounding the election of József Antall as MDF chairman. Last but not least, among the great merits of this research are a wide range of

footnotes, reflecting the political era and the rich list of references that the author offers to the reader.

The ideological nature of parliamentary parties during the change of regime by Tamás Fricz invites the reader on a journey through time: it examines the ideological image and character of the six parties that won seats in the Hungarian parliament after the first democratic elections in Hungary, and presents the divisions and rifts that characterize relations between the parties. The study is based on the most important documents of the political parties at the time and the views expressed in the dominant political debates. The author's current research confirms that ideological differences between the parties can be seen primarily in the assessment of the past, in the interpretation of Hungarian history, as well as in the definition of relations with other political parties.

The chapter *Youth policy in Hungary after 1956* by Dániel Oross provides an overview of the role that young people played in the Hungarian Uprising of 1956. Although the roots of youth policy in Europe date back to the 1968 youth movements, the role that Hungarian young people played in the events of 1956 and the consequences for the youth of this revolt gave the author the full right to analyze them as an example of an early forerunner of the events of 1968 in terms of active participation of Hungarian youth in them. In his research, the author argues that youth policy is a product of modern societies that have realized a need for an integrated approach to the needs and demands of young people. Based on the references in the chapter he concludes that the development of this policy has been surrounded by conflicts in many countries as young people are usually less bound by societal obligations than other groups of society.

Written in memory and in honor of former colleague and beloved friend Associate Professor Andrea Ragusa (1974–2018), who died unexpectedly after a short illness, at the age of 44, on October 13, 2018, the editors and authors of this book recommend it to all readers who are interested in political and social studies, anthropology and contemporary Hungarian history.

Ralitsa Savova

BÓDI FERENC

Bátorság a politikában¹

POLITIKA ÉS BÁTORSÁG

A jelenkorban a politikát kevésbé kötjük össze a bátorsággal. A politika pragmatista megközelítése általánosabbá vált, mint annak erkölcsi megítélése. A politika értelmezése inkább a hatalom megszerzésének és megtartásának technikai részleteire összpontosít, s kevésbé a politikai cselekvő erkölcsi motívumaira.

John F. Kennedy írta *Profiles in Courage*² című könyvében: „Ez a könyv az egyik legcsodálatosabb emberi erényről szól. Ahogy Ernest Hemingway írja: »Méltósággal viselni a megpróbáltatásokat«. Ezek azok a megpróbáltatások, amelyekkel az Egyesült Államok nyolc szenátorának kellett megbirkóznia, és a méltóság, amellyel elviselték ezeket a megpróbáltatásokat: karrierjük kockáztatását, népszerűségvesztést, rágalmozást, és néha, de sajnos csak néha, a hírnevük megvédését és elveik igazolását. Ez a nemzet már nemcsak elfelejtette azt a fajta bátorságot, amely a múltban jellemezte a közéletet, hanem ma már nem is valószínű, hogy elvárja a választott vezetőktől, és az sem valószínű, hogy jutalmazza őket ezért – ezt felejtettük el mára.”³

¹Jelen tanulmány első változata angolul megjelent: Bódi, F. – Ragusa, A. – Savova, R.: *Courage in Politics*. Pisa, Pacini Editore, 2020, 200.

²A *Profilok a bátorságban* (1957) Pulitzer-díjas rövid életrajz-kötet, amely az Egyesült Államok Szenátusának történetéből nyolc olyan szenátornak mutatja be bátorságát és becsületességét, akik dacoltak pártjuk és választóik véleményével, és inkább azt tették, amit helyesnek tartottak, még akkor is, ha tetteik miatt súlyos kritikával illették őket, és elvesztették népszerűségüket. A könyv 1963 szeptemberéig 23 kiadást ért meg.

³Kennedy, John F.: *Profiles in Courage*. New York, Harper & Row, 1963.

A modernnek mondott korban s annak politikai rendszereiben a döntéshozók elfogadottságát, ismertségét vagy épp taktikai érzékét inkább értékeli, mint azok elszántságát, merészségét, helyes cselekedetét, amely szembekerül a nép, a tömeg elvárásaival, vállalva azt a személyes veszteséget, amely érheti a pletykák, a népszerűségvesztés, a kirekesztettség, a szégyen által.

Ugyanakkor a közelmúlt nagy történelmi fordulataiban is jelentős szerepet kaptak azok a személyiségek, akik a koruk, illetve a környezetük nyomásának ellenállva helyes, morálisan helyes döntéseket hoztak. Sir Winston Churchill és Charles de Gaulle nélkül lehetséges, Európa ma más arcot mutatna. Martin Luther King nélkül az Egyesült Államok polgárjogi fejlődése talán nem formálódik úgy, ahogy ma ismerjük. De nemcsak politikai vezetők, hanem progresszív csoportok, mozgalmak is bebizonyították a bátorság történelmet formáló erejét. Ez volt 1956-ban Budapesten, 1968-ban Prágában, és ilyen volt, a nyolcvanas években, a *Szolidaritás* Lengyelországban.

BÁTORSÁG AZ ETIKÁBAN

Platón kardinális erényei a *bátorság*, a *mértékletesség*, a *bölcsesség* és az *igazságosság*.

Platón az embert egy duális szerkezetben szemléli, amelyben a lélek a test foglya. Az ember lényegében az élete során ebből a fogságból szabadul ki. Az *Állam és a Törvények* című műveiben ezért is tartja szükségesnek egy állam vezetője (filozófus királyok) számára az ötvenéves tanulást, illetve gyakorlatot. Az ember tanulás és nevelés révén jut el kiteljesedett állapotába, s ezáltal szelleme isteni és halhatatlan lesz. Platón az emberi lélek három elemét különbözteti meg. Először van az isteni ész, másodsor az érzéki világhoz tartozó nemes bátorság és az utóbbinál alacsonyabb rendű vágyakozás.

A lélek e hármas felosztását egy lófogathoz hasonlította: az ész a kocsihajtó, a bátorság az engedelmes ló, a vágyakozás az önfejű ló.⁴

⁴Platón: Phaidrosz 246a–248e

A filozófus mindhárom lélekrészhez egy-egy erényt rendelt hozzá: az ész feladata az emberi lélekben az, hogy értelmessé váljon: erénye a *bölcsesség*. A tetterő feladata az észnek engedelmessé válni: erénye a *bátorság*. A vágyakozás erénye a *mértékletesség*. A lélek három erénye fölé Platón egy negyediket rendelt: az *igazságosság* erényét. Ez utóbbi akkor válik uralkodóvá, ha mind három lélekrész kellő mértékben teljesíti feladatát.

E hármasság erény (bölcsesség, bátorság, mértékletesség) egy negyedik erényt szül, az igazságosságot. A lófogát harmóniában van a hajtóval és a két ló egymással. Ez egy kiegyensúlyozott, optimális állapot.

Az egyensúly, a súlypont, a középérték, a középút, a szélsőségektől mentesség lényeges Platón tanítványa, Arisztotelész munkásságában is, aki a bátorságot az erények közül a legelső erényként említi a *Nikomakhoszi etikában*. Arisztotelész szerint a *bátorság* a középhatár a *gyávaság* és a *vakmerőség* között. Ugyanígy a nagylelkűségnek nem ellentéte a fukarság, hanem középérték a fukarság és a pazarlás között. Így foglal középüti helyet a lelki nagyság a hiúság és kislelkűség között.

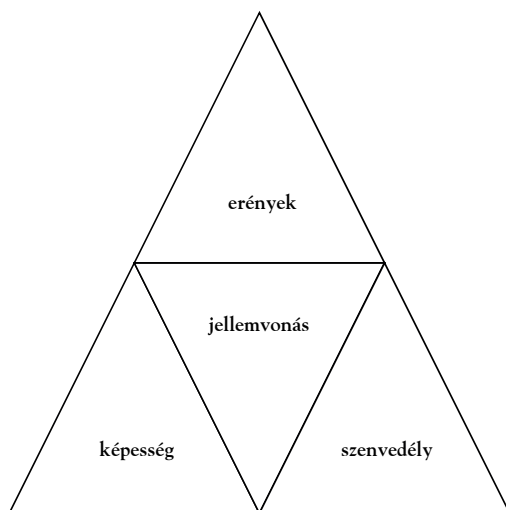
„Ugyanez áll a mértékletességre, a bátorságra és többi erényre is. Aki minden elől menekül, mindentől fél, és semmivel sem mer szembeállni, az gyáva lesz; aki meg egyáltalán semmitől sem ijed meg, hanem mindennek neki támad, az vakmerővé válik; hasonlóképpen, aki minden gyönyörből kiveszi részét, s egyiktől sem tartózkodik, mértéktelenné lesz, aki viszont minden gyönyörűséget kerül, akár a bárdolatlan paraszt, az érzéketlenné válik, szóval mértékletességet és bátorságot a túlzás és a hiányosság egyaránt megrontja, a helyes középút viszont megőrzi.”⁵

A platóni dualizmus megjelenik Arisztotelész *Nikomakhoszi etikájában* is: „Az erény tehát kétféle: észbeli és erkölcsi; az észbeli főképp a tanításnak köszöni eredetét és növekedését, ezért idő és tapasztalat kell hozzá; az erkölcsi [etike] pedig a szokásból keletkezik, s ezért elnevezése is csekély vonatkozattal a szokás szóból [éthosz] ered. Már ebből is láthatjuk, hogy az erkölcsi erények egyike sem természetből

⁵ NE 1104 a 2. Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*. Ford. Szabó Miklós, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1987, 36.

fogva van meg bennük; mert hiszen ami a természettől van, az sohasem lehet [...] hogy mássá legyen.”⁶

Lényegi különbség közöttük az, hogy Arisztotelész mintegy szekularizálja Platón erkölcsi normáit, s így nem tárgyalja azokat az ideák (istenek) világában, s a hangsúlyt az emberi cselekvésre és annak környezetére (társadalom, állam) helyezi.⁷

1. ábra. A lélek három megjelenése Arisztotelész filozófiájában

Forrás: saját szerkesztés a *Nikomakhoszi etika* alapján NE (1105b4–1106a)

„Vizsgáljuk mármost meg, mi az erény. A lelki jelenségeknek három fajtája van: érzelem, képesség, lelkialkat; nyilván ezek egyikébe tartozik az erény is. Érzelmeken értem a következőket: vágy, indulat, félelem, magabiztosság, irigység, öröm, szeretet, gyűlölet, sóvárság,

⁶NE 1103a15. Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*. Ford. Szabó Miklós, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1987, 33.

⁷Heller Ágnes: Arisztotelész korai etikái. In Arisztotelész: *Eudémioszi etika – Nagy etika*. Ford. Steiger Kornél, Budapest, Gondolat, 1975, 253.

feltékenység, szájalom: általában mind az, amivel kellemes vagy kényelmetlen érzés jár együtt. Képességnek azokat a dolgokat nevezem, amelyek révén ezekre az érzelmekre alkalmasnak mondanak bennünket, pl. ami által haragudni, bánkódni, vagy szánakozni tudunk. Lelkialkatnak viszont azt nevezem, aminek folytán az érzelmekkel szemben helyesen vagy helytelenül viselkedünk; pl. haragot illetően: ha túlságosan hevesek vagy túlságosan lanyhák vagyunk, akkor helytelenül viselkedünk, ha megtartjuk a középutat, akkor helyesen...”⁸

Az erény Arisztotelész számára nem érzelem és nem képesség, hanem lelkialkat, amely túlzásoktól és hiányosságoktól mentes. E kései munkájában kifejti: az erkölcsi erények nem természetünk részei, hanem a szokás útján sajátítjuk el ezeket. Úgy leszünk igazságosak, hogy igazságos tetteket hajtunk végre. Bátorra úgy leszünk, hogy bátor tetteket hajtunk végre. Aki igazságtalan tetteket hajt végre, az igazságtalanná fog válni. Ezért fontos, hogy ifjúkorunktól hogyan vagyunk szoktatva. Az erény ismerete nem tesz erényessé. Erényessé a gyakorlás, a szoktatás, a nevelés révén válhatunk. Nevelésen Arisztotelész nemcsak a szülői és pedagógus funkcióit érti, hanem azokat az objektív körülményeket is, amikor az állam (társadalmi élet) keretei között az egyén a tapasztalatait megszerzi.

A bátorságról szólva kifejti, a *félelem* legyőzése nem feltétlenül jelenti a bátorságot, hiszen vannak dolgok, amitől kötelességünk félni, ilyen a megszegyenülés, a gyalázat. Továbbá nem bátorság a szegénység, betegség félelmét semmibe venni, mert ezen tényezők gyakorta nem tőlünk függő tényezők eredményei.

Nem lehet a bátorság forrása a *tudatlanság*, vagy épp a *tudás*, amely az ügy felvállalását könnyíti meg. Ebből a szempontból nem volt Kolumbusz Kristóf bátor, mivel hibás számítások miatt vágott neki az Atlanti-óceánnak, és került az új kontinensre.⁹ A hadviselésben előfordul, amikor az egyik fél nem tudja a másik erejét felmérni, és

⁸ NE 1105b 4 Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*. Ford. Szabó Miklós, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1987, 41.

⁹ Paolo dal Pozzo Toscanelli (1397–1482) firenzei csillagász és matematikus hibás számításai alapján a Föld átmérőjét lényegesen kisebbnek vélte, mint az

szembeszáll vele. Jamasita Tomojuki japán tábornagy sem volt bátor, arisztotelészi mércével, aki elfoglalta Szingapúrt, mert tévesen becsülte meg az angolok erejét, akik háromszoros túlerőben voltak, de vakmerő döntése sikert hozott számára.¹⁰ Játékelméletben használt fogalmakkal élve, a nagy kockázat mellett hozott döntések inkább vakmerő cselekedetek, semmint bátrak.

Arisztotelész szerint az sem bátorság, ha valaki tudatában van annak, hogy a másik fél gyöngé, s legyőzése ekképpen könnyű. Ugyanígy nem tekinti bátornak az *eltúlzott remény*, illetve a *legyőzhetetlenség* tudata szülte cselekedetet sem. A *fanatizmus*, a *felsőbbrendűség* vezetete cselekedet nem bátorság Arisztotelész szerint. Így a bátorság kategóriába nem tartozik a kamikáze és az öngyilkos terrorakciót elkövető személy sem.

A bátorság nem minden esetben egy ügy végletekig való elvitele, bátorság kell egy ügy befejezéséhez is. Görgey Artúrt hosszú ideig negatívan ítélte meg az utókor. Ennek oka lényegében az volt, hogy a hadsereg főparancsnoka a szabadságharcot nem akarta folytatni azzal a túlerővel szemben – az osztrák császári és orosz cári erőkkel szemben –, amely a meglévő magyar katonai erőket teljesen felemészttette volna. Ezért 1849 késő nyarán letette a fegyvert az orosz cári erők előtt. Tette ezt az a bátor tábornok, aki korábban egy reménytelennek tűnő helyzetben, 1848 telén és azt követő tavasszal, egy briliáns stratégiával az osztrák katonai erőket az ország elhagyására kényszerítette. Azonban a fegyverletétel miatt hosszú ideig a gyáva és hazárduló jelzővel illette nemcsak a csalódott közvélemény, de a romantikus hajlamokkal bíró történetírás is. A fordulatot a vitában Kosáry Domokos munkája¹¹ hozta, a két világháború közötti években, amely

valójában. Kolumbusz ezért bízott abban, hogy nyugati irányba eléri Ázsia partjait, s hajóinak készletei nem fogynak ki a nyílt óceánon.

¹⁰Ez viszont nem zárja ki Arthur Percival brit altábornagy katonai hibáit, vagy épp azt, hogy ő ne lett volna gyáva.

¹¹Kosáry Domokos: *A Görgey-kérdés és története*. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1936.

tárgyilagos módszereket használva tisztázta Görgey döntéseit és tetteit. Tette ezt egy fiatal történész, nem kis bátorsággal.

Arisztotelész szerint a *harag motiválta* cselekedet sem bátorság, amelyet a nem szabad és tiszta belátáson nyugvó döntés eredményezett. A bátorságban fontos a *tiszta tudat* és *szabad akarat* motiválta cselekvés. Fontos tényező a jóra törekvés és tudatos vállalás ténye.

A félelmet természetes tényezőnek tartja, amelyet a cselekvést felvállaló akarat győz le, és nem külső kényszer. A harcászatban gyakran használatos a megfélemlítés eszköze, amikor a tábornokok vagy őket vezető politikusok a visszavonulás útját eltorlaszolják a saját harcoló alakulataik előtt, azért, hogy azok a végsőkig küzdjenek. Ezt a módszert nemcsak az ókorban, de a modern korban is alkalmazták – előidézve ezzel kegyetlen brutalitást, s túlzott veszteségeket.

Arisztotelész írja: „...Priamosz mondja Homérosz költeményeiben Hektorról, hogy nagyon derék ember volt, s »olyan, mintha nem is halandó embernek, hanem istennek lett volna a fia«. Ha tehát, [...] emberből az erények mindent meghaladó nagysága által isten lehet”, amely igen ritka tulajdonsága az embereknek, ugyanígy ritka az állatias ember is. Ez a tulajdonság kifejlődhet betegségből vagy eltorzulás következtében, vagy azok, akik mindenben túltesznek, túlzásokba esnek.¹²

Arisztotelész szerint a bátor cselekedetet a *belső nemes szándék* és nem *külső kényszer* teremti. A belső meggyőződést és világos szándékot határozottan elválasztja a megfélemlítettségtől. Lényegesnek tartja a cselekvő szabad akaratát, belső irányítottságát. Ez egy olyan lelkiállapot, amelyben a cselekvő a cselekvését külső kényszer nélkül belső meggyőződésből hozza, azt a társadalmi normákkal összhangban gyakorolja (inner-directed), „belülről irányított” formában.¹³

¹² NE 1145a 20. Arisztotelész: *Nikomakhoszi Etika*. Ford. Szabó Miklós, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1987, 179.

¹³ Riesman, David: *Magányos tömeg*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1983.

BÁTOR ÉS TRÜKKÖS EMBER VAGY A HAMIS BÁTORSÁG

A görög mitológiában a trükk istene, több más feladata mellett, Hermész, aki kisebb csalásokkal tréfálja meg környezetét. Más tréfás mitológiai figurák számos hiedelemben és ősi vallásban szerepet kapnak, az észak-amerikai indiánok meséitől kezdve a kelta legendáig szerepelnek bohókás állatfigurák, akik rászedik az ostoba környezetüket különböző trükkökkel.¹⁴

A trükköző vagy a bohóc egy példája egy jungi archetípusnak. A modern irodalomban a trükkös karakter archetípusként marad fenn, nem feltétlenül természetfeletti vagy isteni, néha nem több, mint közönséges karakter. Gyakran a trükkös is megkülönböztethető egy történetben azzal, hogy valamifajta katalizátorként viselkedik, mivel bohóckodása más szereplőkben zavart okoz, de ő maga a helyzetnek ura marad.¹⁵

Evan Brown brit tudós tanulmányában Jákob tipikusan trükkös személyiség: a trükkök, amelyeket Jákob ikertestvérével, Ézsauval, apjával, Izsákkal és apósával, Lábánnal szemben elkövet, erkölcsstelenek, mivel őket közönségesen megcsalja, s ezzel anyagi és társadalmi előnyöket szerez, amelyekre nem jogosult. Ennek ellenére a bibliai elbeszélés egyértelműen Jákob oldalára áll, és az olvasót bátorítja, hogy nevéssen és csodálja meg Jákob leleményességét. Ez az erkölcstelen, de mulatságos figura más kultúrákban is előfordul.¹⁶

¹⁴ Campbell, Joseph: *The Mythic Dimension: Selected Essays 1959–1987*. New World Library, 2007.

¹⁵ Hyde, Lewis: *Trickster Makes This World: Mischief, Myth, and Art*. New York, Farrar, Straus and Giroux, 1998.

¹⁶ Brown, Evan: *The Bible in the Context of World Culture*. Ch. 3

A CSALÓ POLITIKAI ANTROPOLÓGIAI ÉRTELMEZÉSE

A trickster politikai antropológiai megközelítése lényegesen eltér a mitológiai szereplők értékelésétől. A politikai antropológiába a trickster (csaló) fogalmát Arnold van Gennep¹⁷ és Victor Turner nyomán¹⁸ Szokolczai Árpád, a University College Cork professzora vezette be.¹⁹ Az alábbiakban Szokolczai megközelítése nyomán²⁰ igyekszem értelmezni azokat a politikusszerepeket, amelyek a negatív hősöket, a hamis bátorság reprezentánsait jellemzik általában a történelmi események s az 1956-os események sodrában.

A trükkös csaló figurája a politikában többféleképpen léphet színre. Lehet pozőr, aki narcisztikus vágyait éli ki egy helyzetben, s lehet törtető, aki hosszú időn át leplezi valódi szándékát. René Girard szerint a mimézis az evolúció egyik formája, ugyanakkor a drámai konfliktusok forrása az emberi viszonyok rendszerében.²¹ A csalás ennek a tettetésnek eszköze, lényege a megtévesztés.

A politikai antropológiában egyrészt azokat a személyiségek nevezhetők tricksternek, akik hamis hősök, hamis bátorság képviselői, akik gyakran egy-egy valódi hős mellett tűnnek fel, gyakran segítik is azok felemelkedését, különösen a hős pályájának kezdeti szakaszán. Majd elgáncsolják a hőst, amint az épp a csúcsra lép. Törbe csalják, amikor a hős a hatalom közelébe jut, illetve épp elérte azt. A forradalmak, a szabadságharcok gyakori figurái, akik a színpalak mögül lépnek elő,

¹⁷ Van Gennep, Arnold: *The rites of passage*. Chicago, IL, University of Chicago Press, 1960.

¹⁸ Turner, Victor. W.: *Betwixt and between: The liminal period in rites de passage*. In *Forest of symbols: Aspects of Ndembu ritual*. New York, NY, Cornell University Press, 1967, 93–111.

¹⁹ Szokolczai, Árpád: *Post – Truth Society. A Political Anthropology of Trickster Logic*. Routledge, 2021, 242.

²⁰ Szokolczai, Árpád: *Permanent (trickster) liminality: The reasons of the heart and of the mind*. *Theory & Psychology*, 2017. 27/2, 231–248.

²¹ Girard, René: *Evolution and Conversion Dialogues on the Origins of Culture*. London, Bloomsbury Publishing PLC, 2017.

és szerzik meg a hatalmat. E típushoz illeszthető az ír függetlenségi háború két szereplője: Michael Collins²² és Edward De Valera²³ – a szabadság harcos és a trükkös politikus sajátos vetélkedése.²⁴

Másrészt a tricksterek egy-egy válságban emelkednek a felszínre – a távolról jött emberek magabiztosságával gyors megoldásokat javasolnak egy-egy helyi közösségnek, amely válságba került. Először ártalmatlan figurák, gyakorta nevetni való, szánalmas kisemberek, akik nem kapnak sok figyelmet. Lépésről lépésre nőnek ki a tömegeből, amelyből egy fordulóponton annak élére állnak, és vezetői lesznek. Kisemberből nagy vezérekké válnak. Így emelkedett ki a 20. század elején a semmiből Mussolini, a későbbi Duce, vagy Hitler, a későbbi Führer, vagy épp Joszif Visszarionovics Dzsugasvili, azaz Sztálin.

A tricksterek, koruk hamis hősei magukkal ragadtak népeket és nemzeteket olyan szélsőségek felé, amelyet korábban semmilyen diktatúra nem tudott meghaladni. E vezetőkből sugárzott a magabiztosság és a bátorság látszata.

Max Weber értelmezésében *karizmatikus* hatalmat gyakorló politikusoknak tarthatjuk őket. Mítosszá váltak életükben, azt sugallták, ha követik őket, akkor megváltható a jelen szenvedése, eljön a várva várt jövő. A probléma megoldását a politikai vezér követése hozza el a nép számára. A szenvedés megváltásának ilyen ígéretével érkezők hozzák a legmélyebb és leghosszabb szenvedést a világra.

Végül, de nem utolsósorban a trickster okos figura, aki mások vállán lép a színre, később mások holttestén át gázol a hatalom felé, és végül sok-sok áldozatot követel majd regnáló uralma. Egy hamis for-

²² Michael John Collins (1890–1922) ír forradalmi vezető, az Ír Köztársaság pénzügyminisztere, az Ír Köztársasági Hadsereg (IRA) hírszerzésének igazgatója. Az ideiglenes kormány elnöke, az ír hadsereg főparancsnoka.

²³ Edward De Valera (1888–1975) az Ír Köztársaság elnöke (1921–1922) (1959–1973).

²⁴ McGrath, Patricia: *The Irish Revolutionary Period as a Rite of Passage: Things Hidden Since the Foundation of the State*. PhD Thesis, Cork, University College Cork, 2018.

radalmat teremt, egy befejezetlen folyamatot indít el, amelynek so-
sincs vége, azaz nincs lezárása, liminalitása (liminality). Szörnyűé vá-
lik, amely elpusztít mindent, ami nem őt szolgálja.

HAMIS HŐS, HAMIS FORRADALOM

- A trickster *paranoid*, mindig úgy érzékeli, hogy ellenségek támadják az általa teremtett új rendet. Ezen ellenségek lehetnek: nemzetiségek, kisebbségek, szomszédnépek, társadalmi osztályok, társadalmi rétegek vagy épp vallások. A hamis forradalmár hamis forradalmat teremt, amelyben a *bűnbakok* (scapegoat) üldözése és annak préda-ként való kiterítése mindennapossá válik. A hatalom e rituálék által teremt sajátos legitimitását. Egy sajátos *áldozati kultúrát* teremt, amelyben mindig áldozatok kellene a győzelem érdekében.
- Ez az áldozati kultúra egy paranoiás politikai hatalmat táplál, újabb és újabb áldozatokat követelve, s a végén a *Szturnusz kultúrája* felfalhatja önmagát. Mint ahogy a jakobinus diktatúra gyorsan és könyörtelenül számolta fel saját magát. Ugyanakkor nagy erőforrások felett rendelkező „áldozati kultúrák” képesek nemzedékeken át is fennmaradni. A vezetőnek folyamatosan tisztogatnia kell a tökéletesnek hitt hatalmi gépezetét a számára káros elemektől. Ez a paranoia *permanens politikai tisztogatást* eredményez. A hatalom legitimitása a tömeges félelmen és a követők feltétel nélküli rajongásán nyugszik.²⁵
- Ez a hamis „megmentő” politikai attitűd lényegében egy mélyen *szorongó politikát* leplez, amelyben a volt kisember mindentől retteg, amit nem tud ellenőrizni.

²⁵ Brzezinsky, Zbigniew: *The Permanent Purge: Politics in Soviet Totalitarianism*. Harvard University Press, 1956.

A KREATÍV ROMBOLÁS ÉS A FORRADALOM HATÁRAI, LIMINALITÁSA

Ezzel ellentétben a valós forradalom tiszteletben tartja az emberi méltóságot. A nemzetet egyesíti. Társadalmi megbékélést hirdet, szociális békére és igazságra törekszik. Van liminalitása (liminality), képes saját határait kijelölni, és a szétzilált társadalmat konszolidálni. Az új status quo állapotát hatékony gazdaságpolitikával képes legitimálni. A gazdaság és kultúra hatékony termelése révén a társadalom jólétét növelni. Alapvetően egy magasabb életminőséget sikerül elérni a társadalom számára. A forradalom lényege a progresszió és az újrateremtés, amely egy új minőséget teremt anélkül, hogy elpusztítana korábbi értékeket. Lebont, de ugyanakkor felépít. Alapvetően ez a folyamat ment végbe a *Risorgimento* folyamán Itáliában és Magyarországon a *reformkortól* a *kiegyezésig*, 1825 és 1867 között.

Lényegében egy válságba jutott társadalmat és annak gazdasági rendszerét a progresszió a „kreatív rombolás” (creative destruction) révén építheti fel úgy, hogy az átalakuló társadalomban élő emberek méltóságát nem tiporja el.

A forradalom olyan innovációs folyamat, amelyben a régi rendszer lebomlása megtörténik. A régi rend helyébe egy új rendszer épül fel, de ez a folyamat már nem feltétlenül viharos gyorsaságú. A folyamat olyan játéktérbe kerül, amelyben a volt rendszer hívei és a progresszió hívei egy élhető világot teremtenek. Azaz van liminalitásuk (liminality), van egy határ, amin a gyors folyamatok lelassulnak, így az élet hétköznapi és élhető mederbe kerül.

„Ha azt akarjuk, hogy a dolgok olyanok maradjanak, amilyenek, akkor meg kell változniuk”, írja Giuseppe Tomasi di Lampedusa *A párdúc* regényében. A restaurációs politikai erőnek a kompromisszumra kell hajlania az új és forradalmi politikai hatalommal. Ugyanakkor ez a kompromisszumkészség megnyitja az utat az egész társadalom számára a progresszív megoldások felé, anélkül hogy bárki feladná morális alapjait. A kompromisszum alapja az erkölcsi rend, amely a régi és az új rend oldalán azonos. Mert mindkettőt ugyanazon erények motiválják, s mindkettőt ugyanazon morális

életvilágban él. Lényeges, hogy ezt a tényt mindkét fél kölcsönösen érzékeli és elismeri, amikor egymással tárgyal. Ez a kölcsönösség vezethet a megegyezéshez.

KETTÉSZAKADT EURÓPA, KETTÉSZAKADT TÁRSADALMAK, KELET-KÖZÉP-EURÓPA MEGHASADT TÁRSADALMAI

A második világháború után Európára ráereszkedett a vasfüggöny, kettészakítva a kontinentst. Európa nem csak a katonai és politikai szembenállás színtere lett, egyben a kontinens belső kulturális koherenciája is meghasadt. A kontinens keleti fele a Szovjetunió befolyási övezetévé vált. A nyugati rész többsége, néhány semleges államot kivéve és 1966 után Franciaország sajátos NATO-státuszát is figyelembe véve alapvetően az Egyesült Államok védelmi ernyője alá került. Így a nyugati társadalmak a háború után megmaradhattak a korábbi európai értékrendben.

Ez az időszak a *hidegháború* kora, amelyben Kelet-Európa még távolabb került a centrumnak tekintett államoktól és azok társadalmától. A kontinens keleti része elszigetelődött Európa többi részétől. Az elszigeteltség nemcsak Nyugat–Kelet viszonylatában volt erős, de lényegében a keleti blokk államai között is korlátozottá vált a népesség mozgása.

A földrajzi elszigetelődés mellett a kommunista államokban a társadalmak is meghasadtak. Kialakult egy sajátos kettős tudat és az ezt leképező kettős beszéd, George Orwell 1984 című regényében használt fogalom, a duplagondol (*doublethink*) lényegében gyakorlattá vált Kelet-Európában. Ez a kettős beszéd, kettős tudat széthasította a társadalmat formális avagy hivatalos világra és informális, privát világra. Egy szónak két, akár ellentétes jelentése is lehetett. A világ kifordult tengelyéből, és a korábbi társadalmi értékek zárójelbe kerültek, és új többnyire az adott társadalmak számára idegen, gyakorta értelmezhetetlen értékek lettek követendőek. Zbigniew Brzeziński írta a Terror Háza avató ünnepségére szánt levelében: (Budapest 2002):

„A kommunizmus, azaz ideológia, amely az ember erkölcsi gyarlóságára épül. Ez az ideológia tönkreteszi a korábbi társadalmak erkölcsét, amelyek fékezhetik és korlátozhatják az ember esendő természetét.”

A második világháború után a keleti blokk államaiban fennálló politikai rend megítélése Nyugaton nem volt egyöntetű, hiszen Nyugat-Európában a kommunista pártok jelentős politikai erőt képviseltek (köszönhetően a keleti blokkból érkező pénznek és befolyásnak is). Ugyanakkor a közvéleményt befolyásoló értelmiség is szimpatizált a háborúban győztes Szovjetunióval. Ha más miatt nem, azért, mert a Szovjetunióknak jelentős szerepe volt a nácizmus leverésében Európában. Továbbá a Szovjetunió – diplomáciai teljesítményének eredményeképpen – jelentősen befolyásolta a nyugati értelmiség azon részét, amely a szovjet állam, különösen az orosz kultúra teljesítményét nagyra értékelte.

A szovjet befolyás nem csak Európában volt jelentős. Az Egyesült Államok nemzetbiztonsági rendszerének is komoly kihívást jelentett a szovjet szimpátia és az akkor divatos baloldaliság. A kommunizmus-sal való szimpátia különösen a közvéleményt befolyásoló értelmiség körében volt jellemző.

AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM ÉS A SZOVJETUNIÓ IMÁZSA

Ezt a varázst kezdte ki az 1956-os forradalom, amely akkor Magyarországot a meghatározó nyugati lapok címlapjára tette. Az események láncolata a Budapesti Műszaki Egyetemen 1956. október 22-én tartott diáknagygyűlésből indult el, amelyen a forradalom politikai programja megszületett. A diákok kiáltványa követelte a szovjet csapatok azonnali kivonását, szabad választásokat, a kommunista terror bűnöseinek felelősségre vonását, a munkások normáinak revízióját, lényegében béremelést, és több szimbolikus követelés is helyet kapott, mint a Sztálin-szobor lebontása, a magyar honvédség egyenruhájának a magyar hagyományoknak megfelelő cseréje, és a régi államcímer visszaállítása a kommunista jelvények és szimbólumok helyett.

Másnap, október 23-án délelőtt a műegyetemi hallgatók több ezer példányban sokszorosították a tizenhat pontos kiáltványukat Budapesten. A Műegyetemről indult október 23-án délután a lengyel munkásokkal szolidaritást vállaló néma tüntetés, amelyet még aznap este a Sztálin-szobor ledöntése, a Magyar Rádió ostroma és a szabadságharc kitörése követett. A forradalom 1956. november 4-ig tartott, amikor a szovjet hadsereg jelentős katonai erőkkel eltiporta az utcai fegyveres ellenállást. A teljes civil ellenállást (munkástanácsok, sztrájkok, diák- és értelmiségi körök) a szovjet tankokkal visszajött, új kommunista vezetés 1957 tavaszára számolta fel. A kádári kollaboráns kormány véres megtorlással érte el célját: sortüzekkel, letartóztatásokkal, statáriális bírósági ítéletekkel.²⁶ Az országot 1956 őszén és telén közel kétszázezer ember hagyta el,²⁷ félve a terrortól, és/vagy keresve életének boldogulását a szabad világban. A forradalom utáni években négyszáz embert végeztek ki, köztük a forradalom miniszterelnökét, Nagy Imrét. Közel huszonkétezer embert bebörtönöztek, tizenhat-tizennyolcezer főt internáltak, nyolcszázhatvan foglyot a Szovjetunióba hurcoltak el kényszermunkára. A kivégzettek között voltak kiskorúak is.²⁸ Lényegében a forradalom híre meglepte a világot, az azt követő megtorlás pedig megdöbbentette.

A forradalom szereplői közül ikonikussá vált a *budapesti szabadságharcos* figurája, amely szimbólumává vált az 1956-os forradalomnak. A *Time* 1957. januári 7-i számának címlapján az 1956-os év embere látható: *Hungarian Freedom Fighter*. A címlapon egy pesti srác bekötött sebesült kezében egy dobtáras géppisztolyt tart, mögötte egy lány fehér fejkendőben és egy fiatal fiú svájcisapkában, valamint háttérben egy lyukas nemzeti lobogó – amelyből kivágták a kommunista

²⁶ United national Report of the Special Committee on the Problem of Hungary, General Assembly Official Records: Eleventh Session Supplement No. 18 (A/3592), New York, 1957.

²⁷ Hablicsek László – Illés Sándor: Az 1956-os kivándorlás népességi hatásai. *Statisztikai Szemle*, 2004, 85. évfolyam 2. szám.

²⁸ Granville, Johanna: Megtorlás Budapesten. Szovjet invázió és normalizáció, 1956–1957. *Történelmi Szemle*, 1997. 2. 191–218.

jelvényt – és a szétlőtt pesti utca látható. A kép nem valós fotó, festett kép, amely elszántságot, bátorságot és keserőséget sugároz.

A forradalom Dávid és Góliát küzdelme volt. Talán épp ezért, a világ közvéleményét felrázta ennek az elkeseredett harcnak a drámája, s a forradalmat leverő hatalom kegyetlen terrorja pedig sokkolta azt. A történések egy időre Magyarországot a nemzetközi közvélemény érdeklődésének középpontjába állították. A következő évben a *Time* címlapján már Nyikita Hruscsov látható, bár nevét nem közli a címlap, de a Kreml mint korona és a tapsoló kézben szárnyaló szputnyik jelzi, ki és miért lett az amerikai hetilap által kiválasztott év embere. A kép bár karikatúra, de a címlap az 1956-os magyar forradalom leverőjének képét közli. Akkor még senki sem sejtette, hogy ez a forradalom olyan sebet ejtett a kommunista világrenden, amely, több más esemény mellett, majd a rendszer gazdasági csődje miatt 1989-hoz vezetett. Senki sem hitte akkor, hogy a kommunizmus összeomlik még ebben az évszázadban Magyarországon és egész Kelet-Európában. A Szovjetunió pedig megszűnik, illetve átalakul. Henry Kissinger *Diplomácia* című monográfiájában írta: „Egy emberöltő elteltével a latens szovjet gyengeség a magyar forradalmat a kommunista rendszer végső csődjének előhírnökévé tette.”²⁹

Az 1956-os forradalom egy hullámot indított, amely tizenkét évenként megrázta a keleti blokk országait. Ezek az események (1968 Prága, 1980 Gdańsk) a világ közvéleménye előtt lassan lebontották a szocializmusról és annak legyőzhetetlenségéről alkotott hamis képet, amelyet a Szovjetunió mítosza táplált a világ közvéleményében. Lech Wałsa írta: „Beszélgettem a világ jelentős személyiségeivel: elnökökkel, miniszterelnökökkel, királyokkal. Egyikük sem hitte, hogy a kommunizmus 2000 előtt legyőzhető. Nem találkoztam senkivel, aki ezt lehetségesnek tartotta volna. Egyetlenegy emberrel sem az egész világon.”³⁰

²⁹ Kissinger, Henry: *Diplomácia*. Budapest, Panem–Grafo, 1998, 558.

³⁰ Wałsa, Lech: *The Struggle and the Triumph: An Autobiography*. Translated by Philip, Franklin. New York, Arcade Publishing, 1992.

Az 1956-os forradalom felébresztette Európa lelkiismeretét. Albert Camus, a Nobel-díjas író, akit legkevésbé lehetett megvádolni jobboldalisággal, szintén elítélte a forradalmat leverő terrort. A *magyarok vére* című művében írja: „Létezik egy igazi Európa, mely abban egységes, hogy az igazság és a szabadság nevében ellenszegül a zsarnokságnak. A magyar szabadságharcosok ezrei ma ezért az Európáért halnak meg.”³¹

1956 és az azt követő mozgalmak rávilágítottak a kommunizmus megtévesztő (trickster) jelenségére, amely egy hamis progresszió megtévesztője, amely egy szörnyű zsarnoki rendszert álcázott. 1956 történései kikezdték a jaltai paradigmát is. Zbigniew Brzezinski, *Soviet Bloc: Unity and Conflict*³² című paradigmaváltó könyve a keleti blokk országainak és a Szovjetunió legyőzhetetlenségének doktrínáját kérdőjelezi meg. Ez a szemlélet az Egyesült Államok külpolitikájának részévé vált, s ez a politikai irány Ronald Reagan elnöksége alatt teljesedett ki 1980–1988 években.

Mindehhez szükség volt arra, hogy 1956, 1968, 1980 bekövetkezzen. A hidegháború éveiben a Szovjetunió mint a nemzetközi kommunista mozgalom vezetője jelentős stratégiai előnyöket szerzett a harmadik világ országaiban. Évtizedeken át a kétpólusú világrend „progresszívnek” tartott oldalát képviselte, amelyet a nyugati értelmiség egy jelentős része nem vitatott, s ennek máig ható hatása van az európai–atlanti politikai térre.

Az 1956-os forradalom után a diktatúra Magyarországot élhetőbb helyé tette a keleti blokkban, kvázi egy szocialista jóléti államot hozott létre, amelyet a forradalom leverője, Kádár János vezetett politikai rezsimek teremtett. Ezt a korszakot nevezik Kádár-korszaknak vagy gulyáskommunizmusnak (1959–1989).³³ Más közelítésben a forrada-

³¹ Camus, Albert: *Az akasztófák szocializmusa / A magyarok vére*. Ford., tan. Nagy Alajos. In Hannah Arendt (szerk.): *A magyar forradalom és a totalitárius imperializmus*. Ford. Kocsis Gábor, Lakitelek, Antológia, 2006.

³² Zbigniew, Brzezinski: *Soviet Bloc: Unity and Conflict*. Harvard University Press, 1967.

³³ Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, Osiris, 2001, 389.

lom leverése és az azt követő kádári politika pusztán „jólétre” építő legitimációja egy közönyös és passzív társadalmat teremtett, amelyet csak több generáció képes maga mögött hagyni.³⁴

HIVATKOZÁSOK

- Arisztotelész (1987): *Nikomakhoszi etika*. Ford. Szabó Miklós, Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Brzezinski, Zbigniew (1967): *Soviet Bloc: Unity and Conflict*. Harvard University Press.
- Brzezinsky, Zbigniew (1956): *The Permanent Purge: Politics in Soviet Totalitarianism*. Harvard University Press.
- Camus, Albert (2006): Az akasztófák szocializmusa. A magyarok vére. Ford. Nagy Alajos. In Hannah Arendt (szerk.): *A magyar forradalom és a totalitárius imperializmus*. Ford. Kocsis Gábor, Lakitelek, Antológia.
- Campbell, Joseph (2007): *The Mythic Dimension: Selected Essays 1959–1987*. New World Library.
- Gennep, Arnold van (1960): *The rites of passage*. Chicago, IL, University of Chicago Press.
- Granville, Johanna (1997): Megtorlás Budapesten. Szovjet invázió és normalizáció, 1956–1957. *Történelmi Szemle*, 1997. 2. 191–218.
- Hablicsek László – Illés Sándor (2004): Az 1956-os kivándorlás népszerűségi hatásai. *Statisztikai Szemle*, 2004. 85. évfolyam 2. szám.
- Kennedy, John F. (1963): *Profiles in Courage*. New York, Harper & Row.
- Kissinger, Henry (1998): *Diplomácia*. Budapest, Panem–Grafo.
- M. Kiss Sándor (2021): Értékek mentén – Utak ’56-hoz [...] után. In M. Kiss Sándor – Nagymihály Zoltán (szerk.): *Sorsok és horizontok*. Budapest, RETÖRKI, [13–32] 401.
- McGrath, Patricia (2018): *The Irish Revolutionary Period as a Rite of Passage: Things Hidden Since the Foundation of the State*. PhD Thesis, Cork, University College Cork.
- Szokolczai, Arpad (2021): *Post – Truth Society. A Political Anthropology of Trickster Logic*. Routledge, 242.

³⁴M. Kiss Sándor: Értékek mentén – Utak ’56-hoz [...] után. In M. Kiss Sándor – Nagymihály Zoltán (szerk.): *Sorsok és horizontok*. Budapest, RETÖRKI, 2021, [13–32] 401.

- Szakolczai, Arpad (2017): Permanent (trickster) liminality: The reasons of the heart and of the mind. *Theory & Psychology*, 27/2, 231–248.
- Platón (2005): *Phaidrosz*. Fordította: Kövendi Dénes, Simon Attila. Budapest, Atlantisz, 124.
- Riesman, David (1983): *Magányos tömeg*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 404.
- Girard, René (2017): *Evolution and Conversion Dialogues on the Origins of Culture*. London, Bloomsbury Publishing PLC.
- Turner, Victor. W. (1967): Betwixt and between: The liminal period in *rites de passage*. In *Forest of symbols: Aspects of Ndembu ritual*. New York, NY, Cornell University Press, 93–111.
- Valuch Tibor (2001): *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, Osiris, 389.
- Wałęsa, Lech (1992): *The Struggle and the Triumph: An Autobiography*. Translated by Philip, Franklin. New York, Arcade Publishing.

THOMAS R. LAWSON

Az ígéret földje

A hegycsúcs és a politikai bátorság – Lentről a magasba¹

MI A BÁTORSÁG ÉS MI A POLITIKAI BÁTORSÁG? HOGY ISMERHETŐK FEL?

Hogy válhatunk politikailag bátrakká? Emberemlékezet óta minden országban és kultúrában a bátorság azt jelenti, kiállni az elnyomás, a hazugság, mások leigázása ellen, azok ellen, akik elfojtják a vélemény-szabadságot, és gúzsba kötik az emberi szellemet. A politikai bátorság nem más, mint segítség abban, hogy az emberek feljussanak a hegytetőre – arra a helyre, ahol többé már nem nyomják el, nem igázzák le őket, ahol nem kell hazugságokat követniük, ahol a szellem szárnyalhat, és ahol rendelkeznek az önkifejezés lehetőségével.

Igen, sokan hegycsúcsként utalnak erre a helyre, olyan hegycsúcsként, amelynek megmászásához politikai bátorság kell csakúgy, mint mások felemelkedésének segítéséhez.

A politikai bátorság által válik a hegycsúcs olyan hellyé, ahol nemcsak a kiváltságosok, a hatalom és az elit, hanem mindenki élni tud.

Mindegy, hogy nevezük a vágyott helyet: hegycsúcs, ígéret földje, dombtetőn ragyogó város – politikai bátorság kell ahhoz, hogy másokat feljuttassunk a csillogó hegyi városba, hogy az ígéret földjén élhessen.

Ahogy Ronald Reagan elnök búcsúbeszédében mondta:

¹Jelen tanulmány első változata angolul megjelent: Bódi, F. – Ragusa, A. – Savova, R.: *Courage in Politics*. Pisa, Pacini Editore, 2020, 200. A magyar nyelvű tanulmányt fordította Toldi Andrea.

„Politikai karrierem során végig a hegytetőn álló ragyogó városról beszéltem... Úgy képezem, ez egy olyan sziklára épült magas, büszke város, amely dacol az óceánokkal, a szelek erejével, egy Isten áldotta hely, ahol mindenféle, egymással harmóniában és békeségben élő ember nyüzsög. Kreatív kereskedelmi központ, szabad kikötőkkel. És ha városfallal kell, hogy körül legyen véve, a falakon ajtók vannak, amelyek nyitva állnak mindenki előtt, akikben megvan az akarat és a szív, hogy belépjenek. Így képzeltem el, és most is így látom magam előtt.”²

Meggyilkolása előtt egy nappal a Tennessee állambeli Memphisben Martin Luther King egyik beszédében ezt mondta:

„És Ő megengedte, hogy felmenjek a hegyre. És körbenéztem. És megláttam az ígéret földjét.”³

Sokak szemében a bátorság nem más, mint feljutni a magasba, úgy, mint a hős, aki harc árán szerzi meg, amire vágyott.

Egy férfi, aki a tettek mezejére lép, halandóként veti bele magát a harcba, erőt, lelkierőt és kitartást mutat, harcol, és soha nem menekül a küzdelem elől. Ez az igazi férfiasság ábrázolása, ahol a sebesült, végletekig kimerült hős, aki látszólag már nem képes tovább harcolni, csodával határos módon megacélozza vérben úszó testét, és tovább küzd. A gonosz ellen, az elnyomó hatalom ellen. Ez a hősök által megmentettek bátorságdefiníciója.

A bátorság idő-, tér- és szituációfüggő. Ugyanaz a tett nem mindig és nem mindenki számára bír egyforma jelentőséggel. A fenyegetés és az ártó szándék azonban nem feltétlenül jelent azonnali veszélyt, inkább mint fizikailag távoli vagy jövőbeni helyzetként általánosítható, de a bátor hősré mégis úgy tekintenek, mint aki örök készenlétben áll, hogy védjen és óvjon veszély vagy fenyegetés közeledtével.

² *New York Times*, 1989. január 12., 1.

³ Washington, J. (szerk.): *A Testament of Hope: The Essential Writings of Martin Luther King Jr.* San Francisco, CA., Harper and Row, 1986, 286.

A bátorságot olyan cselekedetként definiáljuk, amely meggátolja egy veszélyes helyzet bekövetkeztét – védőpajzsként szolgál bármilyen elkövetkezendő elnyomás és ártó szándék ellen. Távoli vagy potenciális jövőbeli fenyegetéssel szemben maga a bátor tett (amely nem más, mint védelem a baj lehetséges bekövetkezése ellen) a bátorság kulcsa.

A bátorság nem politikai véleményekben, párttagságban, erkölcsi parancsokban található, a bátorság csupán külső veszély elleni bátor, védelmező cselekedet. Az elnyomottak mellett ott áll a politikailag bátor hős, aki félelmet nem ismerve küzd értük. Azonban van egy bátor bajnoka az elnyomóknak is, aki azért küzd, hogy az elnyomók meg tudják őrizni és meg tudják védeni saját pozíciójukat. Ezt a fajta bátorságot, amely nélkülözi az egyenlőség filozófiájának erkölcsi alapját, a kívülállók, a „mások” elleni védelemként lehet definiálni. Az elnyomók számára a bátorság azt jelenti, hogy meg tudják védeni privilégiumaikat – a hegytetőt, az ígéret földjét és a ragyogó várost úgy, hogy kizárjanak belőle mindenki mást.

Ez felveti a kérdést: vajon az-e az egyetlen formája a politikailag bátor tetteknek, mikor két szemben álló fél saját bajnokai harcba szállnak az ígéret földjéért?

Ez a fejezet azt vizsgálja, hogyan korlátozza és határozza meg a kontextus a bátorságot, miként változik a bátorság az idő múlásával, hogy fejlődik a társadalmon belül, és miként tükröződik a politikában.

A hős harc iránti elkötelezettségében megtestesülő bátorság egy kevésbé szembetűnő formája az igazságérzet által meghatározott bátorság, azaz amikor a hős tudatosan keresi az igazságot, és bátran szembenéz vele. Ezzel a fajta bátorsággal a civil életben találkozhatunk. Bármikor előfordulhat, bárkivel megtörténhet, nem kell hozzá sem életveszély, sem háborús helyzet. Ez a bátorságtípus a közbeszédben, különböző társadalmakban, kormányokban érhető tetten, de leginkább demokratikus társadalmakban és kormányokban nyilvánvaló a jelenléte. A politikai bátorság ezen formája megjelenhet az egyetemen, tanteremben, kávézóknak, sarki bárókban, az utcákon és a parlamenti folyosókon. Bátorság, ha bevalljuk az igazat, és nem engedjük, hogy mások ne mondjanak igazat. A közbeszéd bátorsága, a

vita bátorsága, a bátorság, hogy kiálljunk az elveink mellett. Ez az a politikai bátorság, amely szükséges egy ország kormányzásában, de éppen így a választásokon való részvételhez is elengedhetetlen.

J. S. Mill:

„...egy nép előnyösebbnek találhat egy szabad kormányt; de ha tunyaságból, vagy gondatlanságból, vagy gyávaságból, vagy közszellem hiányából képtelen annak megőrzésére szükséges erőt kifejteni... és ámbár a rövid ideig tartott birtoklás is javára szolgálhat, még sem lehet kinézése, hogy egyhamar élvezni fogja.”⁴

A politikai bátorság másik formája, hogy a valóság és az „igazság” hatására merjük megváltoztatni meggyőződésünket, véleményünket és cselekedeteinket. Erre a bátorságra az jellemző, hogy az igazság független a költségektől és a lehetséges eredménytől. Ez a fajta bátorság nem ugyanaz, mint a fentebb tárgyalt társadalmi bátorság. Ez a bátorság vállalja a dogmákkal való összeütközést, ez a bátorság nyitott, még arra is, hogy megváltoztassa a hitünket, az eddigi gyakorlatunkat. Benne rejlik az ismeretlennel való szembenézés vágya, és ennek eredményének elfogadása. Ez a bátorság annak ellenére is tovább él, hogy egyértelműen megmutatja tudásunk és értelmünk jelenlegi korlátait. De folytatni kell még akkor is, ha nem tudjuk, mi történhet, vagy hova vezethetnek a tetteink. Ez annak a bátorsága, hogy merjünk keresni. Kihívás, hogy megtanuljunk a megtanulhatatlant, teszteljük a tesztelhetetlent. Szembenézés az ismeretlennel. Az igazság keresése közben a valósággal való szembenézés magában foglalja nemcsak a kérdésekre adott válaszokat, hanem magukat a kérdéseket is. Bátorság kell ahhoz, hogy nehéz kérdéseket tegyünk fel, és ahhoz is, hogy elfogadjuk a súlyos válaszokat. A politikában hírértéke van, ha valaki

⁴Mill, J.: *Considerations on Representative Government*. Prometheus Books, Amherst, NY., 1991, 14.

Mill, J. S.: *A képviseleti kormány, 1867*. Magyarra fordította Jánosi Ferencz. <https://docplayer.hu/47342178-A-kepviseleti-kormany-irta-john-stuart-mill.html>

az egyéni érdek vagy valamilyen pozíció elérése helyett az igazságot kezdi keresni, a mögöttük álló okokat vagy tényeket pedig politikai cselekedetekkel vagy politikai célokkal azonosítják.

A politikai bátorságot sokszor elsősorban egy csata során a halállal való szembenézéssel definiálják. A másodlagos definíció lehet a cenzúrával, megvetéssel és a kirekesztéssel való szembenézés. Harmadsorban pedig jelentheti a valósággal és az ismeretlennel való szembenézést. Sokak szerint a bátorság ezen különböző típusai nem egyenrangúak, erkölcsi értelemben nem egyformán mérhetőek, holott a politikai bátorság lényege mind a háromban megtalálható – ez pedig az a megfoghatatlan valami, a szellem, ami arra készíti az embert, hogy felálljon, kitartson, ne hátráljon, és csak előre menjen az útján. A bátor tett és a bátorság sokféleképpen manifesztálódhat. A bátorságnak sok arca lehet, de alapja, hajtóereje a törődés, a másokért érzett aggodalom, a helyes, az igazságos és az igaz értékekért való kiállás.

Ha egy személy vagy egy csoport perspektívájából vizsgáljuk a bátorságot, lehet óvó, védő cselekedet, vagy akár egy aggodalmat kiváltó kérdés, vagy pedig a bátor tett eredménye, végpontja. Olyan helyzetekben, amikor egy minden személyre és csoportra vonatkozó erkölcsi vagy jó cselekedetnek nincs átfogó és mindenre kiterjedő meghatározása, akkor csak egyén- és/vagy csoportspecifikus definíció tud eligazítani abban, hogy az a cselekedet bátor vagy sem. Bátorságnak számít erkölcstelen célt követni? Vajon csak politikailag számít bátor tettnek, ha valaki erkölcsileg nemes célért küzd? És egy tettet csak a végeredmény függvényében ismerünk el bátornak? Mi az, ami végső soron meghatározza, hogy bátor volt-e az adott cselekedet? A jóakarát? A mások iránti aggodalom? Vagy egy belső erkölcsi parancs? Ha így van, akkor nincs olyan, hogy egy társadalomban a hatalmon lévők határozzák meg – természetesen annak alapján, hogy saját maguk számára mi számít jónak –, hogy mi legyen a mindenki számára egyformán definiált „jó”. Az váljon átfogó céllá, erkölcsi mércévé, ami azt a viselkedést és azokat a személyeket tekinti bátornak, akik képesek másokat önmaguk felé helyezni, képesek másokat felemelni, és jobbá tenni az életüket. Ezek a tettek csak akkor válnak

politikailag bátorrá, ha a politikai rendszert a cél felé irányítják úgy, hogy közben feladják önmagukat mások felemelkedése érdekében.

Nincs politikai bátorság légtüres térben. A politikai bátorság akkor mutatkozik meg, ha van vele szemben álló, fenyegetést jelentő erő. Tehát a politikai bátorság nem más, mint erő a hatalommal, elnyomással és fenyegetéssel szemben.

Az elnyomó hatalom és a politikai bátorság gyakran ciklikus. Akkor, amikor a politikai bátorság hatalomváltást eredményez, az elnyomottak kerülnek hatalomra, és ezzel elnyomóvá válnak addig, míg a kerék újból körbefordul.

Henry Kissinger tökéletesen foglalta össze, mivel próbálják igazolni nemcsak a hatalmon lévők, hanem az újonnan hatalomra kerülők is az elnyomást:

„A politika legalapvetőbb problémája nem a gonoszság feletti ellenőrzés, hanem azok korlátozása, akik meg vannak arról győződve, hogy mindig igazuk van.”⁵

Megnézhetjük azt is, hogy viszonyul a bátorság a fenyegetéshez. A fenyegetés lehet súlyos és lehet közeli. Minél nagyobb a fenyegetés, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy az ellene irányuló cselekedetet bátornak fogják tekinteni. Természetesen a közeli, nagy fenyegetések árnyékában végrehajtott tetteket ismerik el a legbátrabbnak, de bátornak számít bármilyen fellépés egy távoli, súlyos fenyegetés bekövetkezte ellen is, még akkor is, ha ez a fenyegetés közvetlenül nem a védelemre szorulókat fenyegeti. Viszont abban az esetben, ha a fenyegetés távoli ugyan, de megvan arra a lehetőség, hogy potenciálisan komoly fenyegetéssé váljon a közelben lévők számára, ezt már nagy valószínűséggel nagyon bátor, védelmező tettként értelmezik majd. Ilyen például egy távoli helyszínen folytatott a harc a terroristák ellen.

⁵ Kissinger, H.: *A World Restored: Metternich, Castlereagh and the Problems of Peace, 1812–22*. Brattleboro, Echo Point Books and Media, VT., 2013, 206.

Egy másik példa arra, hogyan határozza meg a kontextus a bátorság percepcióját: az 1960-as évek polgárjogi mozgalmát övező körülmények, és főleg Martin Luther King levele áll ennek a fejezetnek a középpontjában, amelyet 1963-ban a Birminghami (Alabama) börtönből írt.⁶ A birminghami börtönlevelet King az elnyomott fekete amerikai közösség nézőpontjából fogalmazta meg. Cselekvésre szólítja fel a fehér vallási vezetőket, akik nem álltak ki az elnyomás ellen, nem csatlakoztak a feketék társadalmi igazságáért kezdeményezett mozgalmához.

A fekete közösség tagjai, és mindazok, akik támogatták Kinget, a börtönből írt levelét kiemelkedő politikai bátorságnak tekintették, hiszen abban az időben nagyon komoly személyes kockázatnak számított, ha valaki így akart támogatást nyerni politikai célja megvalósításához. De álljon itt George Wallace ellenpéldája is, akit 1962-ben a szegregáció politikai platformján választottak meg Alabama kormányzójává. 1963-ban megakadályozta a fekete hallgatók bejutását az Alabamai Egyetemre. Wallace álláspontja az egyenlőségről az volt, hogy az amerikai emberek alapvető joga a szabadsághoz való jog, amibe beletartozik a faji, a vallás- és a kulturális szabadság is. A „faji/kulturális szabadság” azt jelenti, joga van szegregációs kultúrában élni ugyanúgy, mint ahogy az is megválasztható, ki milyen vallást szeretne követni. Szegregációs/populista fellépése a felháborodott és megfélemlített fehér szavazókat célozta meg. A szegregáció tekintetében Wallace kiállítását a szövetségi kormánnyal szemben rendkívül bátor tettnek tekintették saját politikai támogatói, akik a szövetségi/nemzeti kormányzatot elnyomónak, magukat pedig elnyomottaknak tekintették. Kinggel való szembenállását a politikai bátorság példaként értelmezték. Ez, az Egyesült Államok polgárjogi mozgalmából vett két példa világosan mutatja, hogyan tekintenek egy politikailag bátor tetre azok, akik King, illetve akik Wallace politikai álláspontját támogatják. Mindkét oldal az elnyomás elleni küzdelemként, erkölcsileg egyértelműen „helyesként” és védhetőként értelmezi támogatottjuk álláspontját.

⁶ A Testament... op. cit., p. 2.

A jelenlegi kontextus nemcsak a bátorság definícióját adja meg, hanem a kontextus sikeres átdolgozásával újra is értelmezi a fogalmat. A situáció ugyanaz, mint ahogy Bódi Ferenc tanulmányában Görgey Artúrhoz viszonyultak: először árulónak tekintették, később viszont a fegyverletételt a haza megmentésére tett bátor cselekedetként ismerték el.⁷ A Szentföld visszaszerzésére indított keresztes hadjáratokat akkoriban nagyon bátor tettként aposztrofálták, ma azonban nem bátornak, hanem néha egyenesen ostobaságnak tekintik. Attól függően, hogy ki van hatalmon egy adott időszakban, megváltozhat az elnyomott és az elnyomó meghatározása, a bátor cselekedet pedig a szemlélő szemüvegén keresztül lesz megítélve. Visszatekintve, ami korábban bátornak és erkölcsösnek volt elkönnyelve, az az idő múlásával már pont az ellenkezőjének tekinthető. A demonstrációk, felkelések, forradalmak olyan bátor politikai tettek tekinthetők, amelyek a hivatalos politikai rendszeren kívül is előfordulhatnak. A hősök panteonjába nemzeti és nemzetközi hősök neveit vették – Gandhi, Wałsa, King és Mandela, hogy csak néhányat említsünk, akik a hivatalos kormányzati rendszeren kívüli bátor politikai cselekedetek hősei.

Kevésbé ismert, de ugyanolyan nagy jelentőségű politikai bátorságról tett tanúságot a fekete Rosa Parks is, aki a busz fehérek számára kijelölt részére ült le, és ezzel mind az amerikai normákat, mind pedig az amerikai törvényeket megsértette. Idézzük még egyszer John F. Kennedy *A bátorság arcai* című művében leírtakat:

„Biztos, hogy kompromisszumokra lesz szükségünk az előttünk lévő napokban. De a kompromisszumokra a problémákban, és nem az elvekben van szükség. Hozhatunk kompromisszumokat politikai nézeteinkkel kapcsolatban, de az elveinkben soha.”⁸

⁷ Bódi, F.: *Courage in Politics*. In Bódi, F. – Ragusa, A. – Savova, R. Pisa (szerk.): *Courage in Politics*. Pacini Editore, 2020, [11–24].

⁸ Kennedy, J. F.: *Profiles in Courage*. Harper and Brothers, NY, NY., 1956, 31.

Politikai bátorságot igénylő helyzetekben az igazságos és a helyes belső erkölcsi elveknek kell irányítaniuk, hogy milyen tetteket vigyünk végbe. És amikor kompromisszumra van szükség, belső erkölcsi iránytűnk dönti el, mit tegyünk, és ez lesz a mércéje az igazi politikai bátorságnak. A bátorság nem egyszerűen a gyávaság hiánya. A bátorság a meggondolatlanság, valamint önmagunk és mások veszélyeztetésének elkerülése.

Ha valaki politikailag bátor, az nem cselekszik vakmerően, mikor nehézséggel kerül szembe, hanem célja elérése érdekében először megérti, felméri a helyzetet, és csak utána cselekszik. A bátorság meghatározásának tartalmaznia kell az észszerűséget, bölcsességet és körültekintést, valamint azt a képességet is, hogy külön tudjuk választani, mitől kell félni, és mi az, amit a nehézségek ellenére is folytatni kell.

Barack Obama szavai Kennedy hitvallását visszhangozták egy interjúban, amit annak alkalmából készítettek vele, hogy 2017-ben átvette a Bátorságprofil Díjat: maradjunk hűek belső erkölcsi iránytűnkhez, hogy helyesen tudjunk cselekedni:

„A bátorságot nem azzal mérjük, hogy nem aggódunk, és nem félnünk. Az a bátorság, ha mégis úgy döntünk, hogy azt tesszük, amit egy adott pillanatban helyesnek tartunk. Van valami abban, hogy politikai bátorság tekintetében támaszkodhatunk a tapasztalatainkra, mert a nap másnap is felkel, és hosszú távon is jobban fogjuk érezni magunkat, ha arra koncentrálnunk, hogy magunkhoz, értékeinkhez és elveinkhez maradjunk hűek.”⁹

A hatalom, a hatalmat gyakran kísérő elnyomás és az azt követő rendszer „mássága” politikai bátorságért kiált.

Az előző példából látható, hogy politikailag bátor cselekedeteknek azok tekinthetők, amelyek a politikai színtéren, például kormányzati, jogi vagy politikai pártokkal összefüggésben fordulnak elő.

⁹Obama, B.: *A Conversation with President Obama on Political Courage*. John F. Kennedy Library Foundation, May 15, 2017, letöltve <https://medium.com/@JFKLibrary/a-conversation-with-president-obama-on-political-courage-7c099573313e>

Azonban ha a politikai bátorság és a politikailag bátor cselekedet egy szélesebb és elfogadóbb értelmezését vesszük alapul, akkor itt már az olyan hatalomban lévőkkal szembeni fellépésekről is beszélni kell, akik arra használják hatalmukat, hogy megalázzanak, marginalizáljanak, elnyomjanak másokat. Valójában ezeket lehet de facto politikai szituációknak és cselekedeteknek tekinteni azokkal szemben, akik korrumpálják a hatalmat, tehát így ezek is politikailag bátor tetteknek számítanak. Például egy olyan iskolában, ahol egy gyerek vagy gyerekek kis csoportja megfélemlít vagy bántalmaz egy diákot, és egy társa közbelép, hogy megállítsa a zaklatást, az nem kisebb bátorság, mint annak a szenátornak a bátorsága, aki kiáll a kongresszus elé az elnyomottak jogainak védelme érdekében. A politikai bátorság értelmezése gyakran csak egy adott kontextusban történik, vagy azoknak az embereknek a számával mérik, akik profitáltak a bátor tettekből. Sokszor csak akkor veszik számításba, ha ez egy beazonosított politikai rendszer kontextusában történik. A fiatalok számára az sem számít kevésbé politikailag bátor tetteknek, amikor a kirekesztést, gúnyolódást, akár fizikai bántalmazást is kockáztatnak azzal, hogy kiállnak egy bántalmazott osztálytárs mellett, mint az, mikor King megírta a levelét a birminghami börtönből. A politikai bátorság nem más, mint az elnyomó ellen irányuló önzetlen cselekedet. Nem számszerűsíteni kellene, hanem inkább minden szinten és helyzetben el kellene ismerni, jutalmazást és dicséretet érdemelne, hiszen nem más, mint egy igazságosabb társadalom felé vezető út egyik formája.

Obama közvetlenül az ilyen, gyakran nem látható, de nagyon bátor, önzetlen cselekedetekre helyezi a hangsúlyt.

„Amikor valaki úgy dönt, hogy önkénteskedik egy szerény anyagi körülmények között élő közösségben, tudva, hogy nem lesz könnyű dolga, hogy az emberek, akikkel együtt dolgozik, lehet, hogy nem fogják azonnal értékelni a munkáját, mert azt gondolhatják, hogy jön valami kiváltságos gyerek, aki majd meg akarja mondani a frankót, na ehhez kell egy jó adag bátorság. Mikor valaki ebből a szerény környezetből úgy dönt, olyan iskolába vagy főiskolára jelentkezik, amellyel kilép ebből a közösségből, ahhoz is bátorság

kell. Szóval, azt hiszem, remélem, hogy a fiatalok felismerik, hogy a bátorság különböző forrásokból fakadhat. És szerintem tényleg az a legjobb meghatározás, hogy maradjunk hűek lényünk legjobb feléhez. Azzal, hogy átadjuk a becsületesség és az igazságosság értékeit, és keresünk valakit, aki kiszolgáltatót, és akiért felelősséget vállalhatunk, akkor nemcsak magunkért, hanem a körülöttünk lévő világrért is felelősséget vállalunk.”¹⁰

Sok fiatal számára a szelfizés a legfontosabb a világon. Túlságosan gyakran forog minden az „én”, a „*Mi az én hasznom belőle?*” körül, és ha számukra valami nem produktív és pozitív, akkor az már nem is fontos.

A két legutóbbi generáció a digitális kor, az internet és a közösségi média korának gyermekei. Ez az egyik oka az interaktív világ központi elemének, a közösségi média exponenciális terjedésének. Az Egyesült Államokban 10,3 az az átlagéletkor, amikor a gyerekek megkapják az első okostelefonjukat. Tizenkét éves korukra több mint 50 százalékuk rendelkezik közösségimédia-fiókkal. Minek köszönhető ez a növekedés?

Egyik oka az, ahogy az okostelefon kielégíti saját magunk iránti érdeklődésünket.

Tényleg tudja biztosítani a szociális életet számunkra anélkül, hogy személyesen kellene találkozni a többiekkel? Tudja biztosítani mindazt, amit azonnal és a lehető legkisebb erőfeszítéssel akarunk? Úgy tűnik, igen, és mindezt az egyéni fogyasztó kielégítése érdekében. A különböző szolgáltatások növekedése, az Uber és a Lyft, amelyek A-ból B-be szállítanak, a Grubhub, DoorDash, Postmates és a Bring-MeThat, amelyek egész az ajtódig viszik az ételleket, és az Amazon, a Walmart és a Target, amelyek már néhány órán belül házhoz szállítják termékeiket.

Mindezen szolgáltatások csak megerősítik azt, hogy az egyén az univerzum központja, és semmi szükség arra, hogy észrevegyük a körülöttünk lévőket, vagy hogy mások problémáival törődjünk. Ez viszont

¹⁰Obama, B. i. m.

fenyegetést jelent a politikailag bátor cselekedetekre. Ezt a jelenséget személyparadoxonként definiálom. Az internet és a közösségi média megjutalmazza az embert azért, hogy ő legyen az önmagát mások fölé helyező egyén, de ugyanakkor elvárja azt is, hogy követőként egy csoport tagja is legyen.

A „szelfizés” az egyik legszemélyesebb dolog. Azzal, hogy az interneten elérhető, előzőleg algoritmusok által kiválasztott termékeket közvetlenül a megrendelő számára szállítják le anélkül, hogy a címzett felelősségteljes döntéseket hozott volna, azt eredményezi, hogy az egyetlen döntés, amelyet tényleg ő hozott meg, az volt, hogy melyik gombot nyomta meg. Viszont az is igaz, hogy felhasználóit az internet és a mobiltelefon számtalan forrásból és politikai nézőpontból származó információval látja el.

Itt a felhasználók azután válhatnak „követővé”, hogy a közvetlenül számukra biztosított információt megkapják. Azt várják tőlük, hogy ítékezés nélkül, igazságként fogadják el a „híreket”, függetlenül attól, milyen forrásból származnak. Így anélkül fogadják be a bejövő információt, hogy előzőleg a döntéshozatalhoz szükséges saját belső szűrőjükön keresztül futtatnák, mivel csak olyan információt fognak megkapni, amelyet számukra már kiválasztottak. A személyparadoxon azt eredményezi, hogy az egyén úgy érzi, ő a tényleges döntéshozó, miközben csak egy utasítást követ, s ezzel végső soron „követővé” válik.

Olyanná válik, aki képtelen felmérni, mennyire van jelen az elnyomás egy politikai helyzetben, nem tud döntéseket hozni ezzel kapcsolatban, éppen ezért nem is tud politikailag bátor módon cselekedni.

Természetesen vannak tájékozott emberek is, akik készek bátran fellépni. Viszont mivel a tömegkommunikáció teljesen behálózta a világot, ma már bármit teszünk, az azonnal leközelíthető lesz a világ minden táján, sokszor egymástól homlokegyenest eltérő módon értelmezve.

Ami valóban politikailag bátor cselekedet lehetne, azt a közlétező értelmezésétől függően gyakran azonnal örültségnek bélyegzik, vagy éppen gyűlölethullámot váltanak ki vele. Igen, a média hatása korrodálhatja azt az akaratot, hogy merjünk bátran cselekedni, mert ez több hírcsatornán valószínűleg negatív érzelmeket fog kiváltani.

Például arra, aki segítséget nyújt, élelmiszert és menedéket biztosít hajléktalan menekültek számára, egyesek „jó samaritánus”-ként tekintenek, míg mások azt mondják hogy erőszakoskodóknak, kábítószert-kereskedőknek és munkakerülőknak segít. Ezekben a jelenleg tapasztalható nemzeti és globális helyzetekben a politikai bátorság még nagyobb lelkiertőt igényel. Ahhoz, hogy valaki politikailag bátor módon cselekedjen, bíznia kell önmagában annyira, hogy még az se tartsa vissza, ha vannak, akik becsmérlik, kiközösítik vagy kinevetik azért, mert másokat próbál felemelni.

Nem elég, ha a politikai bátorság csak egy gondolatban, aggodalomban, érzésben, vagy hitben fogalmazódik meg. A legfontosabb a tett! Meg kell mutatni, nyilvánosságra kell hozni. Az a legmagasabb szintű politikai bátorság, amellyel úgy száll szembe valaki az elnyomás ellen, hogy őt magát az elnyomás nem érinti, amit tesz, azt kizárólag egy másik személy vagy csoport érdekében teszi. Úgy kiállni másokért, hogy tettünk a biztonságunkat, presztízsünket, pozíciónk elvesztését, és saját csoportunkon (ami akár az elnyomó is lehet) belüli elfogadásunkat veszélyeztetheti, ez a politikai bátorság. Az ilyen tettekből mi semmit nem nyerhetünk, nincs jutalom, nem mi vagy a családunk, a barátaink, a saját csoportunk vagy társadalmunk szabadul meg az elnyomás igája alól, ez csak egy bátor tett, amellyel magunkat adjuk fel másokért, azokért, akik nem olyanok, mint mi. A politikai bátorság igazi nagy próbája akkor következik be, amikor te állsz ki az igazság mellett, és megvan benned az az erkölcsi bátorság, hogy másokért emeld fel a hangod még akkor is, ha ez azt eredményezi, hogy kizárnak a csoportodból, elveszted a barátaidat és a pozíciódat, és megtapasztalod a politikai bátorság magányosságát.

Martin Luther King 1968. április 3-án az ígéret földjéről tartott beszédében mondta: „Nem az a kérdés, hogy mi fog történni velem, ha többé már nem segítek másoknak. A kérdés az, mi fog velük történni, ha továbbra is segítek.”¹¹

¹¹ A Testament...op. cit., 285.

Talán az az igazi politikai bátorság, ha lejövünk a hegytetőről, az ígéret földjéről oda, ahol azok élnek, akik még soha nem voltak a hegytetőn, az ígéret földjén.

Lejönni a hegycsúcsról a földre, oda, ami egyáltalán nem az ígéret földje, ott élni, ott lenni politikailag bátornak azért, hogy felemeljük azokat, akik ott lent élnek, akik fel akarnak jutni a hegyre, és akik be szeretnének lépni az ígéret földjére. Ez adja egy jobb jövő és egy jobb világ reményét.

AMI LENTRŐL LÁTHATÓ¹²

A hegytetőről
Nem látod a küszködő embereket
De ott vannak.

A hegytetőről
Nem látod az egyenlőtlenséget
Pedig ott van

A hegytetőről
Nem látod a szegénységet
Pedig látható.

A hegytetőről
nem érted,
Hogy túl messze vagy.

Az igazságot csak
Csak a földön állva láthatod.

¹²Lawson, A. a Martin Luther King-esszéverseny győztese, a T. K. Stone School (Elizabethtown, KY. USA) 2014-ben 13 éves, nyolcadik osztályos tanulója.

Lentről, a földről
látom az éhes gyermekeket,
látom a fogyatékkal élőket,
látom a hajléktalanokat.

Lentről fogok
Változtatni a dolgokon.

A földről fogom
Felajánlani az időmet
és az energiámat.

A földről fogok
Az ingyenkonyhán dolgozni.
S étellel megtömni a hátizsákokat.

A földön fogok
a veteránok sebeivel foglalkozni
s megtanulni az új törvényeket.

A földön fogok
házakat építeni,
tetőt foltozni
és ablakot javítani.

Lentről, a földről
Bárki bármin tud változtatni.
S én majd magammal kezdem.

HIVATKOZÁSOK

New York Times, Jan 12, 1989.

Washington, J. (ed.) (1986): *A Testament of Hope: The Essential Writings of Martin Luther King Jr.* San Francisco, CA, Harper & Row.

Mill, J. St. (1991): *Considerations on Representative Government*. Amherst NY, Prometheus Books.

Kissinger, H. (2013): *A World Restored: Metternich, Castlereagh and the Problems of Peace, 1812–22*. Brattleboro, Echo Point Books and Media, VT.

Kennedy, J. (1956): *Profiles in Courage*. NY, NY, Harper and Brothers, 1956.

Obama, B. (2017): *A Conversation with President Obama on Political Courage*, John F.

Kennedy Library Foundation, May 15, letöltve: <https://medium.com/@JFKLibrary/a-conversation-with-president-obama-on-political-courage-7c099573313e>

Lawson, A. (2014): *The View from the Ground*. Martin Luther King Essay Winner Competition, Age 13, 8th Grade T. K. Stone School, Elizabethtown, KY. USA.

TOLDI ANDREA – FÁBIÁN GERGELY

Női bátrak¹

„A siker nem végleges, a kudarc nem végzetes: az számít csak, hogy legyen bátorság a folytatáshoz.”²

(Sir Winston Churchill)

Ha meg kellene említeni karizmatikus politikusokat vagy történelmi személyeket, szinte azonnal nagy államférfiakra, tábornokokra, királyokra gondolunk. De vajon hány olyan nő jutna eszünkbe, akik befolyásolták a történelmet?

Mindenki számára természetes, hogy egy férfi lehet tekintélyes király, hadvezér, tábornok vagy lovag, de ahhoz, hogy egy nő politikai szintérré lépjen, vezető szerepet vállaljon, vagy felemelje valamiért vagy valakiért a hangját, a történelem folyamán szinte mindig bátorságra volt szükség.

Ma már egyre több nő vesz aktívan részt a politikai életben, egyre több nő írja be a nevét a történelembe. Sokan mégis meglepődnek, ha nőt választanak miniszterelnöknek, vagy ha egy nő kerül magas politikai pozícióba Közép-Keleten vagy a Távol-Kelet országában. Európában és az Egyesült Államokban valahogy elfogadottabbnak vagy természetesebbnek tűnik, ha nő lesz egy ország, az Európai Bizottság vagy az Európai Központi Bank elnöke. Pedig Svájcban csak 1971-től szavazhatnak a nők, az első női miniszterelnöke viszont Srí Lankának volt 1960-ban.

¹ Jelen tanulmány első változata angolul megjelent: Bódi, F. – Ragusa, A. – Savova, R.: *Courage in Politics*. Pisa, Pacini Editore, 2020, 200.

² Sir Winston Churchill-idézetek: <https://quotepark.com/hu/idezetek/2083992-sir-winston-churchill-a-siker-nem-vegleges-a-kudarc-nem-vegzetes-a-fol/>

Vannak olyan személyes tulajdonságok, amelyeket vezetők és politikusok esetében elengedhetetlennek tartanak. Elvárás, hogy megbízható, meggyőző, etikus legyen, rendelkezzen jó kommunikációs képességgel, tudja elhittetni az emberekkel, hogy kiválóan tudja képviselni érdekeiket.

De nemcsak vezetők, politikusok lehetnek hatással emberek, nemzetek, országok sorsára. Milyen tulajdonságok miatt lehet (pozíciótól, társadalomban elfoglalt helytől függetlenül) felnézni egy nőre? Melyek azok a tulajdonságok, motivációk, amelyek bátorra tehetnek egy nőt? A nőknek ugyanazok a motivációi, mint a férfiaknak? Hagyományosan három olyan szerep van, amelyek különböznek a férfiszerepektől: nő, feleség és anya.³ Következésképpen, ha egy nő megpróbál kilépni a hagyományos családi szerepből, azonnal falakba ütközik, és máris furcsának, másnak, lázadónak vagy törtetőnek gondolják. Ez lehet az egyik oka annak, hogy sok lány és nő kész elfogadni, hogy nem képes megtenni bizonyos dolgokat, vagy bizonyos szituációkban képtelen cselekedni. A hagyományok, a nők szocializációja, valamint az elfogadott és tanult családi minták befolyásolják életüket, döntéseiket, viselkedéseiket, és az, hogy ki mernek-e állni valami mellett vagy ellen, attól függ, milyen normák szabályozzák az életüket, mi az, amit ezek a normák tiltanak, engednek vagy éppen támogatnak.

A nők többek között *bátrak*, *gondoskodók*, *alkalmazkodók*, *szenvedélyesek*, *önzetlenek*, de lehetnek *magabiztosak*, *perfekcionistaik*, *erősek*, *kezdeményezőik* is. Ha vezető szerepbe kerülnek, ha történelmi tetteket hajtanak végre, akkor a nőket sokszor a *hit*, a *szeretet*, az *együttérzés* és a *belső meggyőződés* vezérli.

Mi az erény? Az erénynek több definíciója létezik.

Az erény a görög filozófia szerint kiválóság. Arisztotelész szerint azonban a külső tényezők által kikényszerített cselekedeteket nem lehet

³ Pető, A.: *Napasszonyok és Holdkissasszonyok. A mai magyar konzervatív női politizálás alakzata.* Budapest, Balassi Kiadó, 2003.

erénynek tekinteni. Az ő véleménye szerint erény csak az önkéntes cselekedet lehet.⁴

A Longman szótár az erényt úgy határozza meg, mint „erkölcsileg jó viselkedést” vagy „pozitív jellemvonást”⁵, míg a Webster szótár definíciója szerint „különleges erkölcsi kiválóság”⁶, amely rímelt Arisztotelész megfogalmazására.

A Christopher Peterson és Martin Seligman szerzőpáros által írt *A személyiség erősségei és erényei*⁷ az első olyan kézikönyv, amely az emberek pozitív jellemvonásainak osztályozására készült. Tudományosan felmérték, melyek azok az erények, amelyek kultúrától függetlenül univerzálisan elfogadottnak tekinthetők, és ez alapján határoztak meg hat egyetemesnek tűnő erényosztályt vagy alaperényt. Az erénynek ez a hat osztálya 24 mérhető „karaktererősségben” (erős jellemvonásban, pozitív tulajdonságban) nyilvánul meg, amelyek alapvetően befolyásolják az emberek viselkedését, gondolkodását és cselekedeteit. Minden egyes erős jellemvonást hozzá lehet rendelni a hat alapvető erényosztály egyikéhez. A hat erényosztály a következő: (1) bölcsesség és tudás, (2) bátorság, (3) emberiesség, (4) igazságosság, (5) mértékletesség és (6) transzcendencia/kitűnőség.⁸

A szerzők által meghatározott karaktererősségek (pozitív személyes tulajdonságok) a következők: *kreativitás, ítélőképesség, kíváncsiság, a tanulás szeretete, perspektíva, bátorság, őszinteség, kitartás, lelkesedés, kedvesség, szeretet, szociális intelligencia, tisztesség, vezetői képességek, csapatmunka, megbocsátás, alázat, óvatosság, önszabályozás, a szépség és a kiválóság megbecsülése, hála, remény, humor, spiritualitás*. A szerzők szerint e karaktererősségek mindegyike változatlanul bizonyult

⁴ Irvin, T. (szerk.): *Nicomachean Ethics*. 2nd Ed., USA, Hackett Publishing, 2000, 30–36.

⁵ Longman Active Study Dictionary. 5th Ed., England, 2010, 992.

⁶ Webster's New Collegiate Dictionary, G. & C. Merriam Company, USA, 1980, 1298.

⁷ Peterson, C. – Seligman, M.: *Character Strengths and virtues: A handbook and classification*. Oxford, England, Oxford University Press, 2004, 29–31.

⁸ Peterson, C. – Seligman, M.: *Character Strengths and virtues: A handbook and classification*. Oxford, England, Oxford University Press, 2004, 29–31.

az évszázadok során, és koroktól, kultúráktól függetlenül általánosan értékelik őket.

Ennek a klasszifikációnak alapján a következő karaktererősség tartozik a hat univerzális erényhez: (1) *bölcsesség és tudás – kreativitás, kíváncsiság, kritikus gondolkodás, a tanulás szeretete és a perspektíva*, (2) *bátorság – hősiesség, őszinteség/integritás, vitalitás, lelkesedés*, (3) *emberiesség – kedvesség, szeretet, és szociális intelligencia*, (4) *igazságosság – becsületesség, vezetői képesség, csapatmunkára való képesség*, (5) *mértékletesség – megbocsátás, alázatosság, óvatosság és önkontroll*, (6) *transzcendencia/kitűnőség – a szépség és a kiválóság megbecsülése, hála, remény, humor és spiritualitás*.

A szerzők nemcsak osztályozták ezeket az erényeket és karaktererősségeket, hanem készítettek egy eszközt is ezeknek az erényeknek és pozitív jellemvonásoknak a mérésére.⁹ A kifejlesztett módszert a stressz kezelésére, a kapcsolatok minőségének fejlesztésére és az életben való könnyebb boldogulás elérése érdekében lehet használni. Meggyőződésük, ha ezek a személyes jellemzők aktiválhatók, pozitív változásokat idézhetnek elő az életminőségben, és pozitívan befolyásolhatják az emberek jóllétét.

A *bölcsesség és a tudás* arra bátorítja az embereket, hogy kíváncsiak legyenek, akarjanak tanulni, és tudják értékelni a tudást, a *bátorság* arra ösztönzi őket, hogy a nehézségek ellenére is elérjék céljaikat, míg az *emberiesség* a szociális interakciókra fókuszál, azt jelenti, hogy tisztelettel és megbecsüléssel kell a többiek felé fordulni. Az *igazságosság* nem más, mint az, hogyan ítélik meg és hogyan kezelik a többi embert, a *mértékletesség* a túlzások elkerülését, a megbocsátást és az irgalmasságot tükrözi, míg a szépség csodálatán kívül a *transzcendencia* egyik alapvető jelentése, hogy nem szabad elveszteni a jövőben való hitet.

Az angol *courage* és *bravery* szavakat magyarra bátorsággént fordítják, ami igaz, mindkettő bátorságot jelent, azonban a szótárakban megadott definícióik szerint van jelentésbeli különbség közöttük:

⁹ A 24 karaktererősség letöltve: <https://www.viacharacter.org>

A *courage* az a bátorság, amikor az ember nem hagyja, hogy a félelem befolyásolja egy ijesztő, félelmetes helyzetben. Leginkább akkor használjuk, ha valaki „azért harcol, amiben hisz”, míg a *bravery* inkább azt jelenti, hogy az ember „nem fél valami veszélyes, ijesztő vagy nehéz dolgot megtenni”.¹⁰

A Webster szótár szerint a *courage* „olyan szellemi vagy erkölcsi erő, amely vállalkozásra ösztönöz, segít hogy az ember kitartson valami mellett, és ellenálljon a veszélynek, félelmeknek és nehézségeknek”, míg a *bravery* definíciója „valamilyen bátor tett elkövetése”.¹¹

Ebben az értelemben a *bátorság* (*courage*) azt jelenti, hogy cselekedni kell, még akkor is, ha ezzel kockázatot vállalunk, vagy esetleg kudarcot vallunk, ilyenkor az sem érdekel bennünket, ha vannak, akik elfordulnak tőlünk, hiszen tudjuk, biztosak vagyunk abban, hogy igazunk van, és ezért képesek vagyunk átgázolni minden nehézségen.

Az *őszinteség* nem más, mint megbízhatóság és felelősségvállalás a cselekedeteinkért, a *kitartás* pedig azt jelenti, hogy nem adjuk fel, bármilyen akadállyal is kell szembenézni. Ahhoz, hogy megtaláljuk és elérjük a céljainkat, *lelkesedés* szükséges.

Elegendők-e csupán a *bátorság* (*courage*) erényhez tartozó pozitív tulajdonságok ahhoz, hogy bátran cselekedjünk, vagy a többi erényhez tartozó karaktererőségek is szükségesek bátor tettek véghezviteléhez? Mennyire járulnak hozzá a már említett motivációk, a hit, a szeretet, az együttérzés és a belső meggyőződés a bátorsághoz? Egyforma súlyú szerepet játszik-e a férfiak és a nők döntéseiben a *kíváncsiság*, a *nyitottság* (*bölcsesség és tudás*), a *szeretet* (*emberség*), a *honpolgári jogok és kötelességek* (*igazságosság*) és a *megbocsátás* (*mértékletesség*)?

Ha a 20. századról beszélünk, ha ennek a századnak legkarizmatikusabb vezetőit akarjuk összegyűjteni, akkor az elsők között biztosan eszünkbe jut az egyik legnagyobb és legelismertebb politikus neve. Ő volt az a politikus, aki meghatározó befolyást gyakorolt az előző század legvéresebb időszakára. Sir Winston Churchill brit politikus,

¹⁰ Longman Active Study Dictionary, 5th Ed., England, 2010, 202. 101.

¹¹ Webster's New Collegiate Dictionary. G. & C. Merriam Company, USA, 1980, 258. 133.

Nobel-díjas író, katonatiszt, stratég, kiváló szónok, az Egyesült Királyság miniszterelnöke a 20. század egyik meghatározó emblematikus személyisége.

Történészek és politológusok egyetértenek abban, hogy olyan ember volt, akinek volt bátorsága ahhoz, hogy másképpen cselekedjen, mint a többiek. Ismerte és értette a geopolitikai folyamatokat, jó stratégia volt, és hitt a megérzéseiben. Bár erős és egyenes személyiség volt, megtalálta a hangot az emberekkel, tudta, hogy lehet motiválni őket, sikerült elérnie, hogy higgyenek benne.¹²

Szavainak nemcsak régen volt jelentősége, még ma is gyakran idézik híres mondásait. De vajon van-e még szavainak motiváló ereje? És ha igen, kit motiválnak? Csak a férfiakra vonatkozhatnak, vagy a nőkre is igazak?

Minden országban és minden korszakban vannak ikonikus nők, olyan nők, akik fellépésükkel befolyásolni tudták a történelmet. Álljon itt most néhány 20. századi magyar híres és névtelen bátor nő, akik nem félték megtenni azt, amit lelkiismeretük, hitük, meggyőződésük diktált. Mi motiválta őket? Mitől lettek bátrak, hogy váltak hőssé (hősnőkké) a férfiak által uralt világban?

„A nagyság ára a felelősség”
(Sir Winston Churchill)

A hit biztosíték nélküli mély bizalom. Olyan dolog, amivel nem lehet vitatkozni. Hit az, amikor bizonyíték nélkül elfogadjuk valami igaz voltát. A hit legtöbbször a valláshoz kapcsolódik. A Biblia szerint „A hit a remélt dolgok *biztosíték*on alapuló várása, a nem látható valóságok nyilvánvaló bizonyítása”.¹³

¹² Roberts, A.: *Churchill Kéz a kézben a sorssal*. Pécs, Alexandra Könyvesház Kft. Alexandra Kiadója, 2020.

¹³ *Holy Bible KJ3 Literal Translation* 4th Ed., J. P. Green, SGPBooks, USA, 2010, Hebrews 11:1, p. 1130 (Héberék) https://books.google.hu/books?id=HhjjPnuBBB8C&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false. *Szent Biblia*. Budapest, 1987, Héberék 11:1

De a hit nemcsak a valláshoz kapcsolódhat. Hihetünk a barátság, a szeretet erejében is, de hit a meggyőződés is, sőt, hihetünk önmagunkban is. A barátság vezérelte azt az anyát, aki a szomszéd zsidó család gyerekeit bújtatta a náci megszállás alatt, a szeretet pedig azokat a feleségeket, akik mindent megtettek családjukért és férjükért az 1956-os megtorlás idején.¹⁴ Hajlamosak vagyunk azt hinni, hogy bátor tetteket csak kivételes emberek tudnak véghezvinni, pedig hétköznapi emberek azok, akik bizonyos szituációkban fel merik vállalni, hogy – sokszor nem tudatosan – másként viselkedjenek, mint a többiek.

Ezek a lányok, nők, feleségek *bátrak* voltak (*bátorság/courage*), de az *együttérzés* (*mértékletesség*) is motiválta őket. Ezek a nők elsősorban nem bátorságukkal, hanem inkább mások iránt mutatott *együttérzéssükkel* és *emberségükkel* tűntek ki a tömegből.

Hogyan reflektálnak ezeknek a nőknek a tettei Churchill szavain?

Churchill ezeket a szavakat eredetileg akkor mondta, mikor az Egyesült Államok második világháborús elszigetelési politikája ellen érvelt.

Mit üzennek ezek a 20. századi nők a mai nőknek?

Kell, hogy legyen célunk; hinni kell abban, hogy képesek vagyunk elérni ezt a célt, de kell, hogy hallgassunk belső meggyőződésünkre is, cselekedjünk, akkor is, ha mások semmit nem tesznek. Ez a határozottság, elszántság, lelkesedés másokra is átragad majd. Csak addig vannak aggályaink, csak addig kételkedünk, amíg pontosan ott nincs előttünk, mit kell tennünk. Ez a hit és meggyőződés cselekedeteink helyességében sarkall bátor és határozott tettekre.

¹⁴Bögre, Zs.: *Asszonyorsok. Ötvenhatos élettörténetek elemzése*. Ráció Kiadó, 2006.

„A bátorságot joggal tartják az első számú emberi tulajdonságnak. Ez az, ami lehetővé teszi az összes többi.”¹⁵

(Sir Winston Churchill)

Ez a több mint kétezer éves mondat eredetileg Arisztotelésztől származik. A következő évszázadokban nemcsak Churchill, hanem mások is gyakran idézték. Mindegy, milyen személyes tulajdonságaink vannak, addig nem fognak megmutatkozni, amíg nem leszünk elég bátrak ahhoz, hogy felvállaljuk őket.

A katonáktól, legyenek férfiak vagy nők, elvárják, hogy félelem nélküli, kíméletlen, de ugyanakkor önfeláldozó harcosok legyenek, erényeik pedig a *becsület*, *bátorság* (*bátorság/courage*) és a *hűség* legyenek. Egy katona cselekedetei a hazafiságban, az otthonhoz és a néphez való hűségben gyökereznek (*honpolgári jogok és kötelességek*, az *igazságságossághoz* tartozó karaktererő).

SZENES ANIKÓ HANNA

Szenes Anikó Hanna a zsidótörvények miatt nem tanulhatott tovább, ezért úgy döntött, kivándorol Palesztinába, ahol úgy érezte, megtalálta azt az életet, amire vágyott. A Magyarországról érkező hírek azonban aggodalommal töltötték el, úgy érezte, nem várhat tétlenül, így jelentkezett a brit hadseregbe, ahol rádiós és ejtőernyős kiképzést kapott. Az volt a célja, hogy visszatér Magyarországra, és segít a zsidók megmentésében. Amikor egy társával átszökött a magyar határon, letartóztatták, megtalálták nála a rádiót. Börtönbe zárták, megkínózták, és hazaárulás vádjával halálra ítélték.¹⁶

A patriotizmus nem más, mint szeretet és odaadás a haza és az ott élő emberek iránt. A hazafiság elég bátorságot ad, hogy merjünk

¹⁵Roberts, A.: *Churchill Kéz a kézben a sorssal*. Pécs, Alexandra Könyvesház Kft. Alexandra Kiadója, 2020, 484.

¹⁶Fodor, M. – Neset, A.: *50 elszánt magyar nő*. 2nd Ed. Budapest, Kolibri Kiadó, 2018, 37–39.

kockázatot vállalni a haza védelme érdekében. A szülőföld minden hagyományával, történelmével és emlékeivel olyan eltéphetetlen gyökereket biztosít, hogy férfiak is, nők is képesek feláldozni érte az életüket.

Mi a kapcsolata, de az otthonmaradottak iránt érzett aggodalma vezette a hadseregbe. Volt bátorsága megtenni ezt a lépést, és eltökéltsége is, hogy segítse az otthon maradottakat bátorságból (*courage*) fakadt.

A katonák, a háborús hősök mind bátrak voltak, de a háborúban való részvétel mögött más-más motivációk húzódtak meg. A többi tulajdonságuk pedig (*önfeláldozás, elkötelezettség, parancsok végrehajtása, jó vezetői képességek, bajtársiasság*), csak azután a bátor lépés után mutatkozott meg, hogy úgy döntöttek, fegyverrel a kézben fognak harcolni.

„Ha a poklon méosz keresztül, csak menj tovább!”

(Sir Winston Churchill)

1941-ben diákok előtt mondott beszédében Sir Winston Churchill a következőket mondta:

„Soha ne engedj – soha, soha, soha, soha, sem nagyban sem kicsiben, soha ne engedj, csak a becsület és a józan ész meggyőződésének. Soha ne engedj erőnek; soha ne engedj az ellenség látszólag elsőpró erejének.”¹⁷

A poklot a szenvedés helyének, a gonoszság birodalmának képzelik, annak a helynek, ahol a rosszak elnyerik méltó büntetésüket. Az emberek képzeletében a pokol valahol lent van a mélyben, olyan hely, ahonnan senki és semmi nem menekülhet. A földi pokol kifejezés utalhat bizonyos élepszakaszra, szenvedésekre, természeti katasztrófák

¹⁷ Churchill beszéde a Harrow-ban, letöltve: <https://www.nationalchurchillmuseum.org/never-give-in-never-never-never.html>

helyszínére, háborús eseményekre vagy a holokausztra. A háborúk és a holokauszt borzalmait gyakran földi pokolként írják le.

A holokauszt népiirtás volt; emberek, főleg zsidók és cigányok szisztematikus megsemmisítése a második világháború alatt. Mi készíteti az embereket gonoszságra, és mitől válnak bátrakká? Miért visznek véghez bátor cselekedeteket, és mi ad nekik erőt ahhoz, hogy túléljék a borzalmakat?

Philip Zimbardo amerikai szociálpszichológus egy, a Lucifer-hatásról tartott előadásán Alexander Szolzsenyicint idézte: „A választóvonal a Jó és Rossz között ott húzódik minden ember szívében.” Majd kiemelte: „Ugyanaz a szituáció, ami néhányunkban ellenséges képzeteket kelthet, és gonosztevőkké tehet minket, másokban hősiés képzeteket kelthet.”¹⁸

EDITH EVA EGER

Mitől lesz egy 16 éves lány elég erős ahhoz, hogy túlélje a koncentrációs tábor borzalmait? Edith Eva Eger csak tinédzser volt, amikor őt és családját Auschwitzba vitték. A háború kitörése előtt, mint minden tinédzsernek, neki is voltak álmai. Balett-táncos szeretett volna lenni. Tehetséges tornász volt, és mindent megtett azért, hogy bekerüljön az olimpiai csapatba.

De álmait keresztülhúzta a háború és a zsidótörvények. Joseph Mengele küldte gázkamrába a szüleit, és neki kellett eltáncolnia anyja meggyilkolása után szinte azonnal a Kék Duna keringőt. Emberek ezreit ölték meg és alázták meg körülötte, de ő mégis túlélte. Ebben a szerencse is nagy szerepet játszott, de leginkább hihetetlen erejének és képzelőerejének köszönhető, hogy sikerült megszabadulnia a földi pokolból.¹⁹

¹⁸ https://www.ted.com/talks/philip_zimbardo_the_psychology_of_evil/transcript?language=hu#t-1336197

¹⁹ Eger, E.: *A döntés*. Budapest, Libri Kiadó, 2017.

Churchill ezt mondta:

„A látszat alapján nem lehet megmondani, hogyan alakulnak a dolgok. Néha a képzelet sokkal rosszabbá teszi a dolgokat, mint amilyenek; képzelet nélkül azonban nem sokat lehet tenni. Azok az emberek, akiknek nagy képzelőerejük van, sokkal több veszélyt látnak, mint amennyi létezik; biztos sokkal többet, mint amennyi a valóságban ténylegesen meg fog történni; így viszont azért kell imádkozniuk, hogy legyen elég bátorságuk ennek a hatalmas képzeletnek a birtoklásához.”²⁰

Nem adta fel. Képzelőereje segítségével úzte ki fejből a fájdalmat, a rémületet és a szenvedést. Élni akart; elhatározta, hogy túléli a náci tábor borzalmait. Mert ahogy Churchill mondta: „A hozzáállás egyszerű dolog, de amit tesz, az megváltoztatja a helyzetet.”

Sok évvel a háború befejezése után pszichológus lett az Egyesült Államokban. Több mint húsz évbe telt, mire szembe tudott nézni a múltjával, és kinyitotta lelke rejtett poklának kapuját, hogy pszichológusként szerzett tudását és tapasztalatait felhasználva segítse az áldozatként szenvedő nőket, a PTSD-ben²¹ szenvedő háborús veteránokat és a szenvedélybetegeket abban, hogy fel tudják dolgozni az őket ért traumákat, és új életet tudjanak kezdeni. Ki is lehetne alkalmasabb erre a munkára, mint egy holokauszt túlélő?

Világos lett számára, hogy a hatalom megváltoztatja az emberek gondolkodásmódját. Sok esetben a hatalom elhitesi az emberekkel, hogy felsőbbrendűek, és hogy joguk van ahhoz, hogy megalázzanak és megfélemlítsenek másokat.

²⁰ Eade, C.: *The Unrelenting Struggle, War Speeches by the Right Hon. Winston S. Churchill C. H., M. P.* London, Cassel & Co., 1942, 274–276.

²¹ PTSD: Posttraumatic stress disorder, poszttraumás stressz szindróma, traumatikus események után fellépő védekezési mechanizmus, amely többek között a trauma ismételt átélésében, traumás álmokban, pszichés közönyben, ingerlékenységben nyilvánul meg.

Valamit azonban még meg kell említeni Éva Edith Egerről. Elhárította, hogy megbocsát a náciknak, akik ezeket a szörnyűségeket elkövették.

Vajon hogy tudta ez a fiatal lány túlélni a koncentrációs tábor borzalmait, mi adott neki erőt ahhoz, hogy maga mögött hagyja a múltját, és új életében hogy tudott kilépni az áldozatszerepből, és segítőtvé válni? Melyek azok az erények és karaktererőségek, amelyek segítették?

Bátorságra, kitartásra és lelkesedésre (courage/bátorság) volt szüksége, de arra is, hogy megbocsásson az őreinek (mértékletesség).

RÓZSA IBOLYA STERN / VIOLA STERN FISCHER

A történet hasonló, mégis más, mint az előző.

Stern Rózsa Ibolya (Viola Stern Fisher) is 16 éves volt, mikor megérkezett Auschwitzba, ahol Mengele-lány lett. A háború előtt szerelmes volt, ábrándozott a jövőjéről. Aztán egy pillanat alatt minden szilánkokra tört. Nemcsak négy koncentrációs tábort járt meg, hanem egyike volt azoknak, akik túléltek Joseph Mengele embertelen kísérleteit. Mengele szinte elképzelhetetlen borzalmakat hajtott végre a foglyokon, hogy felhasználhassa őket orvosi kísérleteihez annak érdekében, hogy létrehozzon egy felsőbbrendű emberi fajt. Emberek ezreit küldte gázkamrába, kísérleteit pedig nagyon keveseknek sikerült csak túlélnie. „A színtiszta pokol volt, amit emberek teremtettek más emberek számára itt a földön” – jellemzi regényében Stern Rózsa Ibolya Auschwitz-Birkenaut.²²

De neki elég bátorsága volt ahhoz, hogy megszökjön, sőt, inkább egy véletlennek, semmint bátorságának köszönhetően a háború után segített elfogni a koncentrációs tábor egyik embertelen őrét is.

A könyv azonban nem csak róla szól. Más nők, más mindennapi nők is megjelennek a könyvében, olyan nők, akik segítettek a többi-

²² Stern Fisher, V. – H. Tóth, V.: *A Mengele-lány: A négy koncentrációs tábort túlélő szlovákiai magyar nő igaz története*. Budapest, Centrál Kiadó Csoport, 2019, 276.

eknek ezek között az embertelen körülmények között. Nők, akiknek nem volt miért élniük, mert gyermekeiket, családtagjaikat megölték, de de ők mégsem adták fel, hanem segítették a többieket.

Igen, átérték a poklot, de tovább tudtak lépni. Mi segített nekik? *Bátorság, kitartás és lelkesedés (bátorság)* természetesen. De mindezekelőtt *remény (transzcendencia)*, hogy a borzalom egyszer biztos véget ér.

És azok, akik megpróbálták menteni az üldözötteket?

Kevesen vannak, akik nem látták Steven Spielberg világhírű filmét, a *Schindler listáját*, amely emléket állít Oskar Schindlernek, aki zsidók százait mentette meg a holokauszt elől.

Kevesebb szó esik viszont a nőkről, akik szintén mindent megtettek, hogy életeket mentsenek a második világháború alatt.

SALKAHÁZI SÁRA

Salkaházi Sára a Szociális Testvérek Társasága rend apácája volt. Körülbelül száz magyar zsidót mentett meg a deportálástól. Fialat lányként fellázadt a hagyományos női szerep ellen, és újságíró lett. Később azonban úgy döntött, hogy életét a szegényeknek szenteli. Szervezte a helyi Karitást, vezette a Katolikus Nővédő Otthon, előadásokat tartott, tanfolyamokat szervezett a dolgozók helyzetének javítása érdekében.

A Szociális Testvérek Társasága zsidók ezreit rejtegette a nácik elől. Egy nap, mikor az Katolikus Nővédő Otthonhoz ért, magyar nyilasokat látott az épület körül. Menekülés helyett magára vállalta, hogy ő a felelős a zsidó emberek elrejtéséért. Hat embert vittek el a nyilasok, és a Dunába lőtték őket. Salkaházi Sára volt az egyik áldozat.²³

²³ Lovas A.: *Egy boldog élete és munkássága: Salkaházi Sára*. Letöltve: <http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2010/10/lovas-anna-egy-boldog-elete-es-munkassaga-salkahazi-sara-01-03-04/>

Hogyan élhetik túl az emberek a poklot anélkül, hogy elveszítenék az eszüket? Mi váltja ki az emberekből, hogy gyilkoljanak? Hogy másokat kínozzanak? Philip Zimbardo hét pontban foglalja össze: (1) gondolkodás nélkül megtenni az első lépést, (2) mások elembertelesenítése, (3) egyéniségvesztés, (4) a személyes felelősség diffúziója, (5) vak engedelmesség a hatalomnak, (6) a csoportnormákhoz való igazodás, (7) a gonosz passzív eltűrése közöny vagy be nem avatkozás által.²⁴

Milyen stratégiákkal, túlélési eszközökkel rendelkeznek az áldozatok, amelyek miatt élni akarnak, és nem adják fel? Al Ghaoui Hesna azt írja a könyvében, ha sikerül felkészülnie egy helyzet minden aspektusára, akkor legyőzheti a félelmet.²⁵

Ez rímel Edith Eva Eger gondolatára: „...Aki elveszíti a fejét, átmenetileg erősnek érezheti magát, de valójában kiengedi az erőt a kezéből.”²⁶

„A nemzetnek és népnek orozslánszíve van. Engem ért a megtiszteltetés, hogy tolmácsolhattam bömbölését.”

(Sir Winston Churchill)

Ezek a mondatok Winston Churchill 80. születésnapja alkalmából hangzottak el 1954-ben.

Egy kis változtatással ez a mondat jellemezheti az 1956-os magyar forradalmat is. Csak itt magyar nemzet volt az orozslánszívú, és a magyar nép tudta felhívni magára a világ figyelmét.

²⁴ https://www.ted.com/talks/philip_zimbardo_the_psychology_of_evil/transcript?language=hu#t-1336197

²⁵ Al Ghaoui H.: *Félj bátran*. Budapest, Libri Kiadó, Bookline, 2017, 10.

²⁶ Éva Edith Eger szavai a *Hősök Tere Karanténzálon Dr. Éva Edith Egerrel* keretében hangzottak el 2021. április 20-án.

SZELES ERIKA

Évtizedeken keresztül nem lehetett sokat tudni 1956 női hőseiről, azonban volt egy magyar tizenéves, akinek képe bejárta a világot.

A dobtáras géppisztolyt tartó tizenöt éves magyar forradalmár lány képe az 1956. november 13-án megjelent dán *Billed Bladet* borítóján Szeles Erikát világszerte a magyar forradalom szimbólumává tette.

Paul Raae dán újságíró és fényképésze, Vagn Hansen az első tudósítók között érkeztek Magyarországra, hogy beszámoljanak az 1956-os forradalomról. Véletlenül a fiatal lány korábban három hónapot Dániában töltött, így megértette, mit akart tőle a fotós.

Amikor kitört a forradalom, egyik barátja hatására csatlakozott a forradalomhoz. Egy sérültet próbált megmenteni, mikor egy tankból ösztüzet zúdítottak rá.

Mire a *Billed Bladet* megjelent, és világhírűvé tette a tizenéves lányt, Szeles Erika már nem élt.²⁷

Viszonylag kevés női forradalmár nevét ismeri a széles közönség.²⁸ A politikai életben való részvétel akkoriban inkább a férfiakra volt jellemző, ami persze nem jelenti azt, hogy nők nem vettek részt a forradalomban. Sok nő sodródott az eseményekkel, vagy vette ki aktívan a részét az eseményekből, viszont az emlékezetben keveseknek maradt fenn a neve.

Miért vesz részt egy fiatal lányt a forradalomban? A tinédzserekre jellemző, hogy lázadnak a családi szabályok, a szüleik élete ellen, határozott véleményük van a körülöttük lévő világról, és teljes szívükből remélnék egy jobb jövőt.

Vajon Szeles Erikát csak a bátorság vezérelte? Lehetett-e a kíváncsiság (*bölcsesség*) is része annak, ami miatt részt vett a forradalomban? Vagy játszhatott-e szerepet benne a tinédzserekre jellemző igazságér-

²⁷ Eörsi L.: *Pesti Lányok. 1956.* Budapest, Noran Libro Kiadó, 2019, 83–83.

²⁸ Két könyvet említenénk: Bögre Zs.: *Asszonyorsok. Ötvenhatos élettörténetek elemzése.* Ráció Kiadó, 2006 és Eörsi L.: *Pesti lányok, 1956.* Budapest, Noran Libro Kiadó, 2019.

zete (igazságosság)? Az igazságosság egyik karaktererőssége a *társadalmi elkötelezettség*, amely szintén ennek a korosztálynak jellemzője.

Világszerte sok kép jelent meg az 1956-os forradalomról, de érdekes módon a nők fényképei lettek a leghíresebbek. Az ő hangjuk hívta fel a figyelmet egy kis nemzet reménytelen harcára.

„*Sosem féltém a tettektől, csak a tehetetlenségtől*”²⁹

(Sir Winston Churchill)

Sok nő nem tudatosan csatlakozott a forradalomhoz, sokan csak sodródtak az eseményekkel, mások barátaik, rokonaik révén kerültek kapcsolatba az eseményekkel. Sokuknak eszükbe sem jutott, milyen következményekkel járhat az aktív forradalmi részvétel, vagy csupán az, hogy élelemmel látták el a harcolókat, vagy mentették a sebesülteket.³⁰

Bátorságuk összhangban van Sir Winston Churchill szavaival. Nem várnak másokra, cselekszenek, és példát mutatnak a világnak. Churchill szavaival még mindig tudja motiválni és cselekvésre buzdítani az embereket. Cselekedni jobb, mint ülni, és arra várni, hogy mások tegyenek valamit helyettünk. A bátor tettek kockázatosak lehetnek, és nem mindig jelentenek azonnali sikert, sőt kudarcot, csalódást és elutasítást is szülhetnek. Néha az első lépés megtétele tűnik a legfélelmetesebbnek, és ahhoz, hogy minden aggály és visszahúzó tényező ellenére megtegyük ezt az első lépést, bátorságra van szükség.

Ennek a fejezetnek a központi kérdése az, hogy milyen személyes tulajdonságok, milyen motivációk szükségesek a női bátorságoz, és hogy Sir Winston Churchill szavai vonatkozhatnak-e, és ha igen, milyen értelemben vonatkoznak a történelmet formáló nőkre. Ehhez Christopher Peterson és Martin Seligman *Karaktererősségek és erények* című könyve segítséget nyújthat. Bár a könyv erényeket és karakter-

²⁹ Ez az idézet Sir Winston Churchill több beszédében is elhangzott: <https://richardlangworth.com/i-never-worry-about-action-but-only-about-inaction>

³⁰ Bögre Zs.: *Asszonyorsok. Ötvenhatos élettörténetek elemzése*. Ráció Kiadó, 2006.

erősségeket illető osztályozását a pozitív pszichológia alapjának tekintik, az erények és a 24 karaktererősség hat osztályba sorolásáról szóló vélemények ellentmondásosak.

A könyv szerint a bátorság (*courage*) fő összetevői a bátorság (*bravery*), az őszinteség, a kitartás, a lelkesedés, azonban más tulajdonságok és egyéb tényezők is jelentős szerepet játszhatnak egy bátor döntés meghozatalában vagy valamilyen bátor cselekedet megtételében. Mivel a hagyományos férfi és női szerepek jelentősen különböznek egymástól, a nőktől még napjainkban is elvárják, hogy *gondoskodók, alkalmazkodók, szenvedélyesek, együttérzők, lelkesek, megértők és önzetlenek* legyenek, ugyanakkor egy férfinek, főleg vezetőként, bátor, elemző, racionális, magabiztos, logikus, gyakorlatias személynek kell lennie, érzelmi stabilitást kell mutatnia, és el kell rejtene az érzelmeket.

Lehetetlen azonban határvonalat húzni a férfi- és a női tulajdonságok között, és azt állítani, hogy a bátorsággal kapcsolatos egyes személyes vonások csak férfiakra, míg mások csak nőkre jellemzőek. Képesek vagyunk azt hinni, a *magabiztosság, perfekcionizmus, kezdeményezőkézség, megbízhatóság, vagy az, ha valaki tud erős, meggyőző, etikus lenni, ha valaki jó kommunikációs készségekkel rendelkezik, vagy képes képviselni saját és mások érdekeit*, csak a modern nők jellemző tulajdonságai, pedig – mint ahogy a példák is mutatták – ezek a tulajdonságok nem függenek attól, hogy a múltban vagy éppen a jelenben élnek ezek a nők. Ugyanakkor valamiféle elmozdulás is megfigyelhető a férfiak – még a vezetők – viselkedésében is. Azokat a személyes jellemvonásokat, mint például *rugalmasság, kreativitás, empátia, szociális és érzelmi intelligencia*, amelyeket többnyire női tulajdonságnak tartanak, már kezdik a férfi vezetők esetében is elvárni.

A nők bátorságának tanulmányozásához figyelembe kell venni a bátor cselekedeteket ösztönző motivációkat. Ezek a motivációk széles spektrumon mozognak: *hit, szeretet, szenvedély, együttérzés, belső meggyőződés, anyaság, hazafiság*, de lehetnek külső erőik eredményei is.

A motiváció azonban önmagában nem elegendő. Minden motiváció ellenére is maradhat valaki passzív, ha nincs elég bátorsága cselekedni. A *szeretet* és az *anyaság* ösztönözhet bátor cselekedetekre, például a szeretteink megmentésére. *Belső meggyőződés* hatására a nők

képesek szembeállni az igazságtalansággal a gyengék érdekében, a hit pedig segít küzdeni saját igazukért, és kiállni hitükért. Az együttérzés megbocsátást eredményezhet, a hazafiság pedig lehet a nemzetért és a hazáért vívott hősiek cselekedetek motorja.

Természetesen ezek a motivációs tényezők nem választhatók el egymástól, sokféle kombinációban fordulnak elő, de mindegyik mélyén ott a *szenvedély*, amely a mozgatórugója a bátor tettek végrehajtásának.

Mi a kapcsolat a *Karaktererőségek és erények* és Sir Winston Churchill között?

Az itt felsorolt Churchill-idézetek egyetemesek, nemtől függetlenül mindenkit inspirálhatnak, és a karaktererőségek és erények is ugyanúgy jellemezhetik mindkét nemet.

Az összefüggés a fejezet két pillére között Churchill egyik híres mondásával fejezhető ki:

„A legnagyobb dolgok mindig egyszerűek és egyetlen szóval ki lehet fejezni őket. Szabadság. Igazság. Becsület. Kötelesség. Irgalom. Remény.”

(Sir Winston Churchill)

HIVATKOZÁSOK

- A 24 karaktererősség letöltve: <https://www.viacharacter.org>
- Al Ghaoui H. (2017): *Félf bátran*. Budapest, Libri Kiadó.
- Bögre, Zs. (2006): *Asszonyorsok, Ötvenhatos élettörténetek elemzése*. Budapest, Ráció Kiadó.
- Eade, C. (1942): *The Unrelenting Struggle, War Speeches by the Right Hon. Winston S. Churchill C. H., M. P.* London, Cassell & C.
- Eger, E. (2017): *A döntés*. Budapest, Libri Kiadó.
- Eörsi L. (2019): *Pesti Lányok, 1956*. Budapest, Noran Libro Kiadó, 83–83.
- Fischer, V. S. – Tóth V. (2019): *A Mengele-lány: A négy koncentrációs tábor túlélő szlovákiai magyar nő igaz története*. Budapest, Centrál Kiadó Csoport.
- Fodor, M. – Neset A. (2018): *50 elszánt magyar nő*. Budapest, Kolibri Kiadó, 37–39.
- Green, J. P. (2010): *Holy Bible KJ3 Literal Translation*. 4th ed. SGPBooks, USA, 2010, Hebrews 11:1, p. 1130. letöltve: <https://books.google.hu/books->

- ?id=HhJzPnuBBB8C&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
- Irvin, T. (szerk.) (2000): *Nicomachean Ethics*. 2nd Ed., Hackett Publishing Co, Inc, USA, 30–36.
- Longman Active Study Dictionary* (1983) 5th Edition, Pearson Education Limited, England, 992.
- Lovas A. (2010): Egy boldog élete és munkássága: Salkaházi Sára. *Történelemtanítás*, Online történelemdidaktikai folyóirat 65 3. szám, letöltve: <http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2010/10/lovas-anna-egy-boldog-elete-es-munkassaga-salkahazi-sara-01-03-04/>
- Peterson, C. – Seligman, M. E. P. (2004): *Character strengths and virtues: A handbook and classification*. Oxford, Oxford University Press, 29–31.
- Pető A. (2003): *Napasszonyok és Holdkisasszonyok. A mai magyar konzervatív női politizálás alaktana*. Budapest, Balassi Kiadó.
- Philip Zimbardo előadása letöltve:
https://www.ted.com/talks/philip_zimbardo_the_psychology_of_evil/transcript?language=hu#t-1336197
- Roberts, A. (2020): *Churchill, Kéz a kézben a sorssal*. Pécs, Alexandra Könyvesház Kft. Alexandra Kiadója, 484.
- Sir Winston Churchill beszéde a Harrow-ban, letöltve:
<https://www.nationalchurchillmuseum.org/never-give-in-never-never-never.html>
- Sir Winston Churchill idézetek letöltve:
<https://www.keepinspiring.me/winston-churchill-quotes/>
<https://www.goalcast.com/top-24-winston-churchill-quotes-to-inspire-you-to-never-surrender/>
<https://www.bbcamerica.com/blogs/50-churchill-quotes--49128>
<https://winstonchurchill.org/about-the-society/>
- Szent Biblia*, Héberék 11:1
- Webster's New Collegiate Dictionary* (1980), G. & C. Merriam Company, USA, p. 1298.

BÓDI FERENC

Az 1956-os magyar forradalom politikai antropológiai értelmezése¹

Az 1956-os magyar forradalom, amely lényegében huszonnégy óra alatt robbant ki, váratlan volt, persze nem előzmény nélküli. A forradalom történetét e rövid munkában nem fejtjük ki. Erre találhatóak bőven források, mivel kutatók és kutatóintézetek e témát feldolgozták annak előzményeivel, a történetével és a következményeivel együtt.² A forradalom két elemét vizsgáljuk. Egyrészt vizsgáljuk a *bátorság mint erény motívumát*, azaz megvizsgáljuk a *szabadságharcosok* feltételezett morális ösztönzőit. A kutatás tárgya: *a magyar szabadságharcos profilja*. Másrészt a *csaló (trickster)* profilját próbáljuk értelmezni – a hamisság, a hamisítás elemeit, a hamis forradalmár jelenségét, amely a válságok és válságmegoldások tipikus főszereplője. A kutatás tárgya: *Kádár János személyisége*, aki elfordult a forradalommal kompromisszumra lépőktől, Nagy Imre kormányától. Elfogadva a Moszkva kínálta hatalmat, a kiegyezés nélküli restauráció főszereplője lett. Az alábbiakban egy kutatási modellt állítunk fel, amely egy átfogó kutatásnak lehet előzménye. Igyekszünk a korábbi értelmezések kereteiből kilépni, és új szempontokat érvényesíteni, a feltárt történetet új megközelítésben rekonstruálni.

¹Jelen tanulmány első változata angolul megjelent: Bódi, F. – Ragusa, A. – Savova, R.: *Courage in Politics*. Pisa, Pacini Editore, 2020, 200.

²Litván, György: *The Hungarian revolution of 1956. Reform, revolt and repression 1953–1963 (Az 1956-os magyar forradalom)*. Szerk. Litván György, angolra ford. M. Bak János, Lyman H. Legters; Longman, London – New York, 1996

A FORRADALOMBAN VALÓ RÉSZVÉTEL – BÁTORSÁG VAGY VAKMERŐSÉG?

A bátorság motívum megértése további kérdéseket vet fel: miért szálltak szembe a szabadságharcosok egy olyan elnyomó hatalommal, amely nyilvánvalóan nem tűrte el a legkisebb kritikát sem, s semmiképpen nem tolerálta a nyílt vagy látens szembeszegülést. Az 1956-os magyar forradalomban megtaláljuk-e a *Nikomakhoszi etikában* lefektetett *bátorság erényét*³, vagy egyszerűen *vakmerő* cselekedetek sorozata volt mindez? Ehhez a felkeléshez a résztvevők pusztán elkeseredettségéből, *sarokba szorított állapotuk* miatt csatlakoztak volna? Az utcai harcok résztvevői tisztában voltak-e azzal, hogy Európa akkor legnagyobb, szárazföldi haderejével húznak ujjat?⁴ *Tudatlanságuk* vezette őket a reménytelen harcokba?

Arisztotelész a *Nikomakhoszi etikában* lényegében egy cselekvéseméleti modellt állít fel, amelyben az egyén cselekvése ragadható meg elsősorban, és abból általánosíthatunk egy-egy csoport viselkedési mintázataira.

A bátorság mint erény egy személyre vonatkoztatható. Vonatkoztatható így egy politikusra vagy egy adott csoport vezetőjére, amely meghatározza a csoport cselekedetét, de nem az egész csoportra, különösen nem annak minden egyes tagjára. Álláspontunk szerint egy csoportnak azonban lehet markáns jellemzője, és értékelhető ez a jellemvonás egy adott történetben, egy adott időben. Tehát így egy történelmi tett cselekvőinek a jellemvonásait is értékelhetjük erkölcsi motívumaik alapján.

A thermopülai csatában a végsőkig küzdők bátrak voltak, vagy a menekülési úttól elvágott kétségbeesett harcosok? Hérodotosz szerint ők egy önként vállalt hőstettet vittek véghez, mivel Leónidasz király nem kényszerítette katonáit a küzdelemre. Hogy ezt, a hősi ikont az ógörög történetírás építette fel és állította példaképnek az akkori kor

³ Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*. Fordította: Szabó Miklós, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1987, 383.

⁴ Horváth Miklós – Kovács Vilmos: *Hadserég és fegyverek, 1956*. Budapest, HM Zrínyi Média, 2021.

és a jövő nemzedék számára, azt nem tudhatjuk. Avagy tényleg szabadon vállalt bátor cselekedet volt? Azt ma már nem ellenőrizhetjük. A közelmúlt eseményeit mozgató cselekvők motívumai azonban jobban ellenőrizhetőek, valamint jobban elemezhetőek is.

A bátorság nem táplálkozhat *vakhitből és túlzó reményből*, írja Arisztotelész. Ha meg akarjuk vizsgálni, ki és miért vállalta az utcai harcot 1956-ban, akkor tartalomelemzést kellene végeznünk a korabeli naplókön és később megírt memoárokon, amelyek az emigrációban születtek. Meg kellene vizsgálni más forrásokat, leveleket, feljegyzéseket, amelyek a résztvevők belső hangját, gondolatait rögzítette. At kellene olvasnunk és tartalmilag elemeznünk a korabeli tudósítók riportjait és naplóit az eseményekről. Mindezeket össze kellene vetnünk azokkal a tényekkel, amelyeket az akkori média hírül adott. Ebből megtudhatnánk, milyen valós információk álltak rendelkezésre a harcot felvállalók számára. Ez hozzásegíthetne ahhoz, hogy rekonstruáljuk, a szabadságharcosok miben reménykedhettek. A reményük nem volt-e túlzó, esetleg vakhit. Ami viszont tény, hogy a Nagy Imre-kormány tárgyalta a felkelőkkel, és igyekezett őket a Nemzetörségbe integrálni. Feltételezésünk szerint ezzel a hatalom elismerte a forradalmárokat legitim szereplőknek, és ezáltal értelmet adott küzdelmüknek.

A *Nikomakhoszi etika* szerint az nem bátor cselekedet, ha a harcot *kényszerítés miatt* vállalják fel (megfélemlített emberek vállalják fel a küzdelmet, vagy bekerített emberek küzdenek, stb.), mert ez esetben, a „hőstett” csupán egy sarokba szorított fél állati reflexe. Mivel a bátor tetteben fontos, hogy jelen legyen a *szabad akarat és a nemes döntés motívuma*. A felkelők nem voltak sarokba szorítva, mivel a forradalom kezdetén a nyugati határok megnyíltak. A fegyveres ellenállást nem a sarokba szorított helyzet kényszerítette ki, aki akarta, elhagyhatta az országot. A szabadságharcosok előtt volt választási lehetőség. Mindenki külön-külön, ha akarta, megtalálhatta a saját szabadságát az ország határain kívül. Minden bizonnyal a harcot az egész közösségük, nemzetük érdekében vállalták fel, s nem saját kiüttlanságuk miatt harcoltak.

Arisztotelész szerint az, aki *legyőzhetetlennek* véli magát, és harcot vállal, az nem lehet bátor, mert a *gőg és felsőbbrendűség* hite nem jár-

hat együtt a bátorság erényével. Magyarország 1956-ig két világháborút veszített el, több százezer katonát és civilt. A második világháború végén több százezer embert hurcoltak el kényszermunkára a szovjet megszálló csapatok. Az ország két alkalommal területének kétharmadát, a magyar nyelvű népesség egyharmadát veszítette el néhány évtized alatt. Az ország népe megalázottságot érzett. Elvették az országnak a nemzeti ünnepeit, s annak lakóinak istenhitét, a szabad vallásgyakorlás jogát, a nemzeti érzésükön sebet ejtettek azzal, hogy nemzeti büszkeség jelvényeit (hagyományos állami címer, trikolor, Szent Korona stb.) nem viselhették, mivel azokat a kommunista hatalom „fasiszta” jelképeknek tekintette. Így a legyőzhetetlenség dicsőségének tudata nemigen jellemezhetette a harcoló alakulatok tagjait. Inkább a keserűség és az elszántság jellemezhetette őket, amit a szovjet megszállás és a kommunista diktatúra váltott ki. Hitüket a lelki megfosztottság inkább táplálhatta, mint a legyőzhetetlenség vagy a felsőbbrendűség tudata. Henry Kissinger írta: „A magyarok eleve kudarcra ítélt szovjetellenes küzdelme az orosz imperializmus, a szovjet ideológia és a heves magyar nacionalizmus gyűlékony robbanóelegyének volt a végterméke.”⁵ Vagyis a forradalomban cselekvők alapvető motívuma a függetlenség utáni vágy, a szabadság elérésének szándéka és a hazafias öntudat volt, minden felsőbbrendűség és gőg nélkül.

A bátorság forrása *harag* nem lehet, fejtí ki Arisztotelész. A felkelők egy-egy gócpontot őriztek Budapesten, ilyen volt a Corvin köz, Széna tér, Móricz Zsigmond körtér stb. Nem volt jellemző a megrendült kommunista hatalom centrumainak az ostroma. Erős kivétel ez alól a budapesti párház ostroma és bevétele, amelyet lincselés követett. Az utcai harcok lényegében védekező és a szovjet járőr konvojok elleni rajtaütések voltak. A forradalmat nem jellemezte az atrocitás és a fosztogatás, továbbá büntető brigádok portyázása, személyes leszámlálás az ÁVH (Államvédelmi Hatóság) tagjaival vagy másokkal, akik az elnyomó rezsimet reprezentálták. Nem voltak tipikusak az olyan jelenségek, mint amit Le Bon leírt a 1848. februári francia forradalom és 1871-es párizsi kommün idején az utcai csőcselék vi-

⁵Kissinger, Henry: *Diplomácia*. Budapest, Panem–Grafo, 1998, 541.

selkedéséről.⁶ Az 1956-os forradalomnak a visszaemlékezések szerint méltósága volt, nem jellemezte a vad düh és harag.

Mindent összevetve a szabadságharcosokat a szabadon felvállalt bátorság jellemezte, nem vezérelte őket vakhit és túlzó önbizalom. A szabadságharcosok megkapták a társadalom támogatását, amely élelemmel és más nélkülözhetetlen eszközökkel látta el őket folyamatosan. A forradalom idején az ország népe egy szoros közösséggé vált. A társadalom többségének felébredt öntudatát reprezentálta ez a maroknyi csoport. A pesti srácok nem kergettek csalóka reményt, de hittek abban, hogy ha a zsarnokokat elűzik, akkor egy szabad országban élhetnek.⁷

A FORRADALOM MAGYARÁZATA A KÁDÁRI MEGTORLÁS UTÁN ÉS A KÁDÁRI RESTAURÁCIÓ ALATT

A magyar társadalomban 1989-ig a közbeszédben egy sajátos duplagondol (doublethink) volt 1956. Az iskolákban, a médiában, a munkahelyeken a kádári hatalom kommunikációjában 1956 „*ellenforradalom*” volt, amely „a munkás-paraszt hatalmat akarta megdönteni és a régi rendet, a bankárok, a nagytőkések és földbirtokosok uralmát akarta visszaállítani”.⁸ Ezzel szemben a privát szférában, a családokban forradalomnak nevezték 1956 őszt. A kommunista oktatás tanrendjében azt tanították, hogy „fasiszta provokátorok” vitték a megtévedt fiatalokat a barikádokra és az utcai harcba a szovjet megmentő sereg ellen. Továbbá az olvasható az akkori hivatalos kommentárokból,

⁶ Le Bon, Gustav: *Psychology of Crowds*. Sparkling Books edition, Sparkling Books, 2009.

⁷ Páloczi-Horváth, George: *Youth Up In Arms*. London, Weidenfeld & Nicolson, 1971.

⁸ Strausz Péter: Rugalmas változatlanság. 1956 narratívája a szocialista időszak két vonatkozó alap művében. In M. Kiss Sándor – Nagymihály Zoltán (szerk.): *Sorsok és horizontok*. Budapest, RETÖRKI, 2021, [313 – 326] 401.

hogy a „nyugati imperialista propaganda” által megtévesztett fiatalok harcoltak a néphatalom fegyveresei ellen.⁹

Igen nehéz lehetett a kádári hatalomnak, amely a munkás-paraszt hatalom megtestesítőjének vallotta magát, elfogadni azt a tényt, hogy Budapesten a második szovjet invázió után (november 4.) még napokig folytak harcok Csepelen (november 11-ig), amelyet a „magyar proletáriátus fellegvárának” tartottak. Továbbá hónapokig működtek a *munkástanácsok* országszerte, amelyek a legkevésbé lehettek fasiszta vagy imperialista befolyás alatt.¹⁰ A Műegyetem diákjai, akik végül is elindították a forradalmat, a kommunista hatalom által erősen ellenőrzött területen tevékenykedtek.¹¹

A kádári propaganda célja az volt, hogy a forradalmárok nagyszerűségéről kialakult képet lerombolja. A kommunista propaganda szerint a szabadságharcos tömeg gyűlevész csőcselék volt, amely csak lincselte és fosztogatott. A kádári korszak véleményformálói azt sulykolták: az új „munkás-paraszt kormány” az „ellenforradalmárok” okozta „káoszt és anarchiát” szüntette meg 1956 őszén és telén.

Az 1956-os eseményeket a restaurációs kádári hatalom tabuként kezelte. A szovjet csapatok bevonulását és uralmuk alatti folytonos jelenlétét Magyarországon mindig a nemzetközi helyzettel – globális okokkal – magyarázták.¹²

⁹ Berez János: *Ellenforradalom tollal és fegyverrel (1956)*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1969.

¹⁰ Lomax, Bill: *Hungary 1956*. London, Allison & Busby, 1976, 280.

¹¹ Akkoriban minden magyarországi egyetemre felvételt nyerni csak annak lehetett, akinek a családja a hatalom számára politikailag megbízható volt.

¹² Kádár a BBC riportérének adott exkluzív interjújában (1988. május), amelyben megkérdezték, lehetséges-e a magyar semlegességet deklaráló Nagy Imre rehabilitálása, akit 1958-ban kivégeztek, Kádár azzal tért ki a riportér kérdésére elől, hogy az „ellenforradalom” leverése szükségszerű volt, mivel ezt a világpolitikai helyzet indokolta. Lényegében elismételte azt a hivatalos tantételt, miszerint a szovjet csapatok behívásával a harmadik világháborút kerülték el. <https://www.youtube.com/watch?v=qSJJ5lyK1Uo>

A FORRADALOM MEGDICSŐÜLÉSE (APOTEÓZIS) 1989 UTÁN

A magyar ellenzék ezt a tabut törte meg, amikor elkezdett beszélni az 1956-os eseményekről, mint a magyar függetlenség, a szabadság és a haladás ígérését hozó eseménysorozatról.¹³ Ilyen tabutörésnek számítottak 1982 decemberében a József Attila Kör vitaestjei, amelyet akkor a fiatal írók egy kis csoportja szervezett.¹⁴ Az esemény lehetőséget adott a kor szemtanúi számára a megszólalásra, amelyre korábban nyilvános helyen nem volt lehetőségük. A vitaestsorozatot a hatalom leállította a harmadik est után. Azonban ezt követően az 1956-os forradalom témája a közéleti viták napirendjévé vált. A hallgatás megtört. Az 1956-os események kezdtek lassan megvilágosodni. Az 1956-os forradalom követeléseinek egy része az ébredező ellenzéki mozgalmak zászlajára került.

1989 februárjában már a hatalom előremenekülő belső reformellenzéke is elismerte, hogy 1956 népfelkelés volt.¹⁵ Lényegében az állampárt belső ellenzéke az ENSZ-vizsgálóbizottság (*United Nations of Special Committee on the Problem of Hungary*) terminológiáját vette át.¹⁶ A rendszerváltás lehetővé tette, hogy az Alkotmány kihirdetésének és a köztársaság kikiáltásának napját a reformszocialisták október 23-ra tették 1989-ben. Az ezen a napon kihirdetett Alkotmány lehetővé tette, hogy Magyarországon a szabad választásokra sor kerüljön 1990 tavaszán. A politikai rendszerváltás egyik kiemelkedő eseménye volt 1989. június 16-án Nagy Imre és mártírtársainak a temetése, mivel a forradalmi kormány miniszterelnökét és társait a kivégzésük után jeltelen sírban hantolták el 1958. június 16-án. Az 1956-os kor-

¹³ Szécsi Árpád: Pre-history of the Hungarian Democratic Forum as an Intellectual and Political Movement. In Ferenc Bódi – Andrea Ragusa – Ralitsa Savova (szerk.): *Courage in Politics*. Pisa, Pacini Editore, 2020, [133–160] 197.

¹⁴ Elek István – Lezsák Sándor – Márton Gyöngyvér (szerk.): *Írók az Írószövetség történelméről (1982–83)*. Jegyzőkönyv. Lakitelek, Antológia, 2016.

¹⁵ Székér Nóra: 1956–1989-ben. In M. Kiss Sándor – Nagymihály Zoltán (szerk.): *Sorsok és horizontok*. Budapest, RETÖRKI, 2021, [313–326] 401.

¹⁶ <https://digitallibrary.un.org/record/712474>

mány öt kivégzett vezetőjének koporsója mellett ott volt egy hatodik üres koporsó is, az egykor fiatalon legyilkolt forradalmároké, akik akkor még százával feküdtek jeltelen sírokban.

A TRICKSTER FELEMELKEDÉSE – HAMISSÁG ÉS CSELVETÉS

Az 1956-os forradalom pár nap alatt elérte célját, a szovjetek látszólag elfogadták a magyar függetlenséget, és ígéretet tettek a csapataik kivonására, ugyanakkor titokban az ország lerohanását határozták el.

Az tény, hogy a párizsi békeszerződés értelmében a szovjet csapatok jelenléte nemzetközileg addig volt legitim, amíg Ausztriában szovjet csapatok állomásoznak. (Mivel a szovjet hadsereg Magyarországot mint utánpótlási területet használhatta). De miután 1955-ben a szovjetek kiürítették Ausztria hajdani szovjetzónáját – s Ausztria semleges státuszba került –, így nem volt több nemzetközi indok a szovjet csapatok magyarországi jelenlétére. Ezt a katonai jelenléteket legitímálta a Kádár vezette szovjet kollaboráns kormány 1957 márciusában egy kétoldalú katonai egyezményvel. Ezt megelőzően, a forradalom első napjaiban, a Hegedűs András vezette kommunista kormány hívta be a szovjeteket a forradalom leverésére, amelyet a kommunista párt „ellenforradalomnak” nevezett. Lényegében a forradalom kiváltotta utcai harcok adtak casus bellit a szovjet katonai beavatkozásra. Az első szovjet katonai intervenció megtorpan. A másodikat, az úgynevezett Forgószél hadműveletet [Операция Вихрь] november 4-én indították, amely leverte a forradalmat.

Ehhez a hadművelethez jól kellett ismerniük a budapesti erőviszonyokat, az ehhez szükséges információkat Moszkva megkapta, mivel a budapesti szovjet nagykövet, Jurij Andropov, a későbbi KGB-parancsnok (1967–1982), a Kreml számára döntő fontosságú helyzetjelentést küldött. Továbbá kellett azoknak a személyeknek a névsora is, akik egy kollaboráns ellenkormánynak a vezetői lehetnek, olyan politikusok, akik nem tartoztak a korábbi moszkvai magyar kommunistakolóniához, nem diszkriminálták magukat a sztálinista diktatúra

idején.¹⁷ Ugyanakkor itthon jelentős politikai pozíciókat töltöttek be 1945 után. S nem kérdőjelezték meg a „szovjet–magyar barátságot”, azaz más szavakkal, nem kívánták Magyarországot kivezetni a Varsói Szerződésből.

A KOLLABORÁNS PROFILJA

Kádár János felelt meg leginkább ennek az elvárásnak. Korábban Nagy Imre mellett volt a forradalom első napjaiban, majd a szovjetek elvitték Moszkvába, ahol elvállalta az ellenkormány vezetését, és legitimálta a szovjet csapatok bevonulását Magyarországra.¹⁸ Kádár származása és személyisége, tökéletesen beleillett abba a profilba, ami Moszkvának kellett. Mivel Kádárnak nem létezett polgári családi háttere, lényegében gyökértelensége okán, az élete a kommunista mozgalom volt.¹⁹

¹⁷ Hegedűs András: *A történelem és a hatalom igézetében*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1988, 305.

¹⁸ De jure a szovjet csapatok behívását Hegedűs András írta alá október 28-án, antedatálva, aki október 23-ig a miniszterelnök (minisztertanács elnöke) volt. Elmondása szerint ez a meghamisított dokumentum feltétele volt annak, hogy őt és családját Moszkvába menekítették. Hegedűs később semmilyen politikai szerepet nem kapott, illetve nem vállalt. Élt azzal a lehetőséggel, hogy visszavonult, és tudományos munkát folytatott élete végéig. Forrás: Hegedűs András: *Élet egy eszme árnyékában*. Budapest, Bethlen Könyvkiadó, 1989.

¹⁹ Született Fiumében (ma Rijeka, Horvátország) Santo Spirito kórházban, Czermanik János József néven 1912. május 26-án. Apja Krezinger János, a kanizsai gyalog ezred katonája. Mivel nem házasodtak össze szülei, az anya hajadonként szülte meg gyermekét, így ő az anyja családnevét kapta. 1918-ig nevelőszülőknél nevelkedett. Az I. világháború végétől Budapest belvárosában élt, ahol anyja mosó- és takarítónőként dolgozott. Iskolába 1918-tól 1927-ig járt. Az írógépműszerész szakmát tanulta ki. 1929-ben szabadult fel, és irodagép-műszerész lett. Tizenhét éves korában csatlakozott az illegális kommunista mozgalomhoz. 1929-től a Vasas Szakszervezet ifjúsági csoportjának és a Szociáldemokrata Pártnak lett a tagja, mialatt valójában a betiltott kommunista párt aktív tagja volt. 1945-ben vette fel a magyaros hangzású Kádár János nevet. Részt vett a nyugatos kommunisták elleni leszámolásban. A leszámolás lényegében egy koncepciós per volt, amelyben Rajk Lászlót, kommunista vezetőt, halálra ítélték és kivégezték. Majd pár hónap-

Politikai pályája épp ismét felívelő szakaszba került. 1956. október 30-tól a Nagy Imre-kormány államminisztere lett, annak megdöntéséig. Ugyanazon a napon, a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Intéző Bizottságának a tagja lett, amelynek Nagy Imre is alapító tagja volt. Ez az új kommunista párt váltotta fel a korábbi MDP-t (Magyar Dolgozók Pártja), amely addigra kompromittálódott a közvélemény előtt. November 1-én 22 óra előtt a Kossuth Rádióban hangzott el az a beszéde, melyben a forradalmat „népünk dicsőséges felkelésének” nevezte, s bejelentette az MSZMP megalakulását. A beszédet felvételről játszhatták be, mivel a beszéd idején már a Szovjetunióban volt, ahol megkezdték vele a tárgyalásokat a forradalom leveréséről.

Kádárral ellentétben a másik jelentős kommunista vezetőt, Nagy Imrét Moszkva teljesen ignorálta, mivel a semleges és demokratikus Magyarország nem illett volna bele a Szovjetunió európai terveibe. A Kreml azzal is számolt, hogy ez a forradalom, ha győz, dominóhatást válthat ki a keleti blokkban, és így a Varsói Szerződés felbomlik. Továbbá nem illett a többpártrendszer víziója sem a szovjet forgatókönyvbe. Mert ha a többpártrendszer létrejön Magyarországon, minden bizonnyal egy jobbközép koalíció kerül kormányra, amelyben Nagy Imrének, és más kommunista vezetőnek sem lett volna helye.

A MÁSODIK SZOVJET INVÁZIÓ

Moszkva látta, hogy a népfelkelők ugyan bátor utcai harccal visszazorították a szovjet alakulatokat a laktanyáikba, de a szabadságharcosok nem kompatibilisek az intakt magyar honvédség reguláris alakulataival, azaz nem növekedett a forradalom katonai háttere.

pal később Kádár került a vádlottak padjára. Kádárt életfogytiglani börtönre ítélték, ahonnan Sztálin halála után kiengedték és rehabilitálták. 1954 októberében a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Budapest XIII. kerületi Bizottságának első titkára lett. 1955 szeptemberében a Pest Megyei Bizottságának első titkára. 1956 júliusában az MDP Központi Vezetőségének, Politikai Bizottságának és a Központi Vezetőség Titkárságának tagja lett. Forrás: Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza 1912–1956*. Budapest, Szabad Tér Kiadó – Kossuth Kiadó, 2001.

Látható volt Moszkva számára, hogy a forradalom nem tudott konszolidálódni úgy, ahogy azt a kommunisták elvárták volna, azaz Nagy Imre olyan kompromisszumot kötött a forradalom szereplőivel, amely szabad választások megtartását teszi lehetővé, s ez minden bizonnyal a kommunisták kormányvesztéséhez vezet.

Továbbá Nagy Imre bejelentette: Magyarország egyoldalúan kilép a varsói paktumból. Ez végképp nem illeszkedett a szovjetek jövőképebe, mert veszélyeztette volna a Jaltában elért geopolitikai eredményeiket.

A szovjetek alapos diplomáciai egyeztetést bonyolítottak le a szövetségi rendszerükben Belgrádtól Pekingig, eközben az idő is meghozta számukra a lehetőséget, mivel új nemzetközi konfliktus tört ki. A világhírvélemény figyelmét a szuezi válság (1956. október 29.–1956. november 7.) terelte el Budapestről.²⁰

A szovjet vezetésben a keményvonalas irányzat lett uralkodó, mivel a budapesti puzzle-ben az utolsó elem is a helyére került. Lényegében, amikor Kádárt és társát, Münnichet titokban elvitték Moszkvába, a forradalom sorsa végleg megpecsételődött.²¹ Két, kézben tartható politikus került a Kremlbe, két olyan személyiség, akiknek semmilyen gátlásuk nem volt az ország és annak társadalmával szemben, akik képesek voltak a forradalom elleni beavatkozást igazolni, és a későbbi megtorlásokat szenvtelenül levezényelni.

A választás végül egy igazi politikai túlélőre esett, akinek nem lehettek morális aggályai és gátlásai a terrorral szemben, amely majd a forradalom leverését követte, mivel Kádár egész életét a kommunista mozgalom járta át. Volt megfélemlített és megfélemlítő is. Kádár tudta, mit adhat és mit vehet el ez a szovjet megszálló hatalom. Kiváló sakkozó volt, kiváló taktikus, mindenáron a felszínen maradni tudó túlélő, aki tökéletesen illett abba rendbe, amely ezt a karaktert felnevelte. Ez a hatalom használta őt, a kiválasztottat politikai rendjének

²⁰ Békés Csaba: *Enyhülés és emancipáció. Magyarország és a szovjet blokk és nemzetközi politika 1944–1991*. Budapest, Osiris Kiadó – MTA TK, 2019.

²¹ Az utolsó pillanatban döntöttek, ki kapja a főszerepet a forradalom leverésében. Végül Tito tanácsára választotta Hruscsov Kádárt.

védelmében. Kádár lényegében szabad kezet kapott a maga posztján. Az ország zsarnoka lett, mint egy bűnhálózatban egy „körzet” feje.

Kádár János mellett ott volt Moszkvában Münnich Ferenc, akit ugyanazon a napon vittek a Szovjetunióba Budapestről. Jugoszláviából visszatért Hruscsov végül Kádárt választotta, aki Budapesten nyíltan nem kritizálta Nagy Imrét, nem számított „keményvonalasnak”, mint Münnich. Münnich a moszkvai magyar kommunistakolónia volt tagja, az NKVD, a szovjet titkosrendőrség ezredese, aki Magyarországon jogi végzettséget szerzett az I. világháború előtt. A moszkvai magyar kommunista diszpóra tagja, entellektüel, aki beszélt nyelveket, és jól beszélt oroszul is. Kádár nem beszélt oroszul, és semmilyen más idegen nyelven sem kommunikált, viszont huszonhat évvel fiatalabb volt, mint Münnich. Hruscsovnak ez az energikus és a moszkvai kulisszákba betekinteni nem képes figura kellett, akinek előnye épp a hátránya volt.

Kádárnak az illegitimitásban, 1945 előtt, volt kapcsolata az akkori magyar királyi rendőrséggel Budapesten, ezzel a ténnyel, mint egykori potenciális besúgó mindig zsarolható volt. Továbbá nem tudott kommunikálni a Kreml más szereplőivel, Molotovval vagy egyéb szovjet politikussal, például Anasztasz Mikojánnal, aki élesen ellenzte a fegyveres megoldást Budapesten, és támogatta Nagy Imre törekvéseit. Lényegében Kádár ellenőrizhetőbb és így vezethetőbb politikusnak tűnt, mint Münnich Ferenc, Nagy Imre vagy bárki, aki korábban Moszkvában élt, s ennél fogva kapcsolatokkal rendelkezett a Kremlben.

Minden bizonnyal az is szerepet játszhatott Kádár kiválasztásában, hogy amellet, hogy nem tartozott a moszkvai magyar kommunistakolónia csoportjához, nem volt zsidó származású sem. Mihail Andrejevics Szuszlov, az SZKP (Szovjetunió Kommunista Pártja) fő ideológusa – feltételezések szerint – a „magyar probléma” egyik okát abban látta, hogy túl sok zsidó származású volt a párt élén.²² Az viszont va-

²² Brown, Archie: *The Rise & Fall of Communism*. London, Bodley Head, 2009.

lósínú, hogy Kádár nem táplálhatott ellenérzést, származása révén a Kremlben, az antiszemita politikusokban sem.

További előnyt jelentett Münnichhel szemben, hogy Kádárnak nem voltak nyugati kapcsolatai, mivel nem harcolt a spanyol polgárháborúban. Nem vett részt a Nyugat-Európában a német megszállás ellen harcoló partizán és diverzáns akciókban sem. A második világháború idején, nyugaton az antifasiszta ellenállást a brit és az amerikai titkos szolgálatok támogatták, esetenként szervezték. Az ezeken a helyeken megfordult kommunistákkal mindig bizalmatlan volt a moszkvai vezetés.

Mindent összevetve, Kádár a legkisebb kockázatot jelentette Hruscsovnak. Nem vett részt a nemzetközi kommunista mozgalomban, nem volt emigráns kommunista, nem tartott fenn személyes, ellenőrizhetetlen kapcsolatot senkivel Moszkvában, ugyanakkor teljesen elfogadta a kommunista krédót. Kellően okos volt ahhoz, hogy Magyarországon meggyőző tudjon lenni, és tudjon a nép nyelvén beszélni, egyszerű üzenetekkel kommunikáljon. Kellően tapasztalt volt ahhoz, hogy tudja, mivel jár, ha nem követi a Kreml utasításait, és nem elég intelligens ahhoz, hogy önálló konspirációkba bonyolódjon. Kádár akkor a legtökéletesebb megoldásnak tűnt, aki Hruscsovnak kellett. Kádárral ellensúlyozhatta a sztálini keményvonalasokat (Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Hegedűs András), és leszámolhatott általa a keleti blokk szövetségi rendszeréből kikacsingatókkal is (Nagy Imre). Kádár a tökéletes kiválasztott, aki ebben a játszmában a mindenre használható kártyalap volt Hruscsov kezében. Hruscsov ebben a játszmában Kádárral nyert, mivel a szovjet diktátor tervei szerint alakultak a budapesti események. Minden bizonnyal az 1956-os forradalom elleni fegyveres intervenció és az azt követő véres megtorlás nemzetközi hatásával már nem tudtak számolni, vagy egyszerűen figyelmen kívül hagyták, bízva a Szovjetunió akkori nemzetközi tekintélyében.

Az, hogy a nemzetközi közvélemény mégis hírt és viszonylag elfogulatlan hírt kaphatott, abban minden bizonnyal szerepet játszott a sajtó erőteljes jelenléte, amely akkor az országba szabadon bejöhett, részben a nyugati határ átjárhatósága révén, részben a vöröskeresztes

konvojokkal.²³ Továbbá a pontos híradást segítette az a tény, hogy az országot elhagyó több tízezer menekült hangja a világ figyelmét Budapestre irányította. Ezek a tényezők nem játszhattak ekkora szerepet a korábbi keletnémet felkelés és lengyel munkásfelkelés kapcsán.

A poznańi munkásfelkelés 1956-ban vagy a keletnémet felkelés 1953-ban már adhatott volna alapot szovjetellenes közhangulat kialakulásához Nyugaton. Azonban a magyarországi forradalom annyiban tért el a korábbi eseményektől, hogy Magyarországon az 1956-os forradalom alatt minden bizonnyal nagyobb volt a nemzetközi sajtó jelenléte, és ebből következően annak aktivitása is erőteljesebb volt, mint a lengyel vagy német munkásfelkelések esetében. A szovjetek a nyugati szabad sajtó hatását „nem árazták be”, s így nem számoltak a forradalom leverését követő népszerűségvesztéssel.

A forradalmat leverő Kádár János, aki haláláig kitartott saját tetteinek igaza mellett, 1989. július 6-án halt meg. Ugyanaznap, amikor magyar legfelsőbb bíróság rehabilitálta Nagy Imrét és társait. A történelem mintha egy görög dráma fordulatait követte volna. A trickster, megöregedve, elméjét veszítve, betegen halt meg, éppen akkor, amikor legfőbb riválisát és áldozatát a nép meggyászolta, és százezrek kísérték végső nyughelyére. A bírák kimondták az ítéletet: koholt vádakkal elítélt és kivégzett Nagy Imre ártatlan. Ezzel beteljesedtek a trickster legmélyebb félelmei. A történetnek még mindig vannak rejtélyei, ezért a korabeli eseményeket nem lehet teljes hitelességgel rekonstruálni. A moszkvai katonai és hírszerzési archívumokban hevernek még fontos titkosított dokumentumok, amelyek segítségével az események pontosabban megvilágíthatóbbak lennének.

²³ Fejérdy Gergely: 1956 a budapesti belga követség szemével. In M. Kiss Sándor – Nagymihály Zoltán (szerk.): *Sorsok és horizontok*. Budapest, RETÖRKI, 2021, [225–240] 401.

KÖVETKEZTETÉSEK

A trickster jelenség és karakter leírásával egy olyan rekonstrukciós modellt vázoltunk fel, amely segíthet más történelmi jelenségeket is jobban megérteni. A trickster mint értelmezési keret segít megérteni, ha egy adott válság megoldásában a cselekvő felek nincsenek azonos erkölcsi értelmezési keretben. Azaz a felek nem ismerik el egymás méltóságát, voltaképpen erkölcsileg nem tekintik egymást egyenrangú félnek, így csekély eséllyel lehet racionális és tartós alkut kötni, és egyezsége jutni.

A megegyezés elérése, a kiút megtalálása egy adott konfliktusból nem csupán racionális cselekvés eredménye, nem csupán jogi, gazdasági és politikai érdekegyeztetés keretében kell megtörténnie. Ha az 1956-os forradalom eseményeit egy általános keretbe helyezzük, akkor ez a történet arra is rámutatott, hogy a megoldáshoz szükség van arra, hogy a kiutat kereső felek azonos morális keretben létezzenek, és ezt kölcsönösen elismerjék.

Továbbá szükség van a tartós megoldáshoz, a valós alkukból született megegyezésre, amelyet mindkét fél vagy több fél azért tud elfogadni, mert azt mindegyik fél saját eredményének ismeri el. Azonban, ehhez az új egyensúlyi helyzethez vezető úton a feleknek kölcsönös bizalomra van szüksége. A kölcsönös bizalmat azonos morális kereten belül lévőknél tudnak elérni és fenntartani.

Az ügyek következetes képviseléséhez szükség van bátorságra, azért, hogy a felek álláspontjukat tartósan és kiszámíthatóan tudják képviselni. Továbbá szükség van bölcsességre ahhoz, hogy mások igazát is képesek legyenek belátni. Mértékletességre is szükség van, mert egymás igényét csak így tudják figyelembe venni. Amennyiben a fenti kardinális erények funkcionálnak, akkor van esély az igazságos kompromisszumra. A *Phaidroszban*, Platón allegóriájában a ki egyensúlyozott lófogát a jól funkcionáló erények eredménye, amelyek, ha jól működnek, megteremtik a negyedik kardinális erényt: az

igazságosságot.²⁴ Az emberi természet lényegében nem változott két és félezer év óta, az erkölcsi jó és rossz nem relatív és nem változó társadalmi érték.²⁵

Lényegében a trickster ezeket a kardinális erényeket ignorálja. Azaz a trickster nincs az egyezsége törekvő felek morális keretében, csak azt tettet. Hamis morális hozzáállást mutat, amellyel az alkuba bocsátkozó másik felet vagy feleket megtéveszti.

Ha egy alkufolyamatban az egyik fél trickster, vagy az egyezséget kereső felek egyike az, akkor a tartós egyezésnek az esélye alacsony. Arthur Neville Chamberlain abban a tudatban hagyta el 1938-ban Münchent, hogy a békét szavatolták Európa számára Csehszlovákia felosztásával. Ez a béke egy évig sem tartott. A tartós egyezésnek a tricksterek között sem lehet nagy esélye, erre példa a 20. században a Molotov–Ribbentrop-paktum 1939-ben. A trickster elutasítására, a tricksterrel köthető hamis alku és egyezés elutasítására jó példa, Winston Churchill 1940 júniusában hozott döntése, amikor elutasította Hitler fegyverszüneti javaslatát, és vállalta a további harcot a náci Németországgal, Nagy-Britannia talán legsötétebb történelmi pillanatában.

A magyar forradalom 1956-ban kompromisszum nélkül zárult, mivel a forradalom fölé egy trickster kerekedett, hamisságával és áru-lásával. Az új rezsim hamis világot teremtett, egy hamis értékrendet emelt az igazi erények fölé, s ebben az életvilágban a bátorságot a megalkuvás, az igazságosságot a hamiság váltotta fel.

A 20. század nagy kataklizmáinak talán legnagyobb tanulsága az, hogy annak a civilizációnak, amely a platóni erényeken nyugszik, léte is az erények megőrzésétől függ, mivel az erények gyakorlása a racionális cselekvésnek az alapja. A morális kritériumok betartása keretet ad a jó alku lehetőségének, s ez növeli a tartós megegyezés esélyét.

²⁴ Platón: *Phaidrosz*. Fordította: Kövendi Dénes, Simon Attila, Budapest, Atlantisz, 2005, 124.

²⁵ Platóni kardinális erények: mértékletesség: σωφροσύνη (*sōphrosynē*), bölcsesség, óvatosság: φρόνησις (*phronēsis*), bátorság: ἀνδρεία (*andreia*), igazságosság: δικαιοσύνη (*dikaiosynē*).

Tehát nem lehet átlépni azt a keretet, amely a kultúránkat összefogja. A racionális jog, a jó politikai gyakorlat és a tisztességes gazdaság csak egy adott és egy egységes morális keretben működhetnek. Az erények kijelölnek egy közös nyelvet, amely révén a jó egyezségek megszülethetnek, amelyben a felek megértik, s képesek elfogadni egymást, és végül, de nem utolsósorban képesek a kölcsönös előnyöket megtalálni.

HIVATKOZÁSOK

- Arisztotelész (1987): *Nikomakhoszi etika*. Ford. Szabó Miklós, Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Békés Csaba (2019): *Enyhülés és emancipáció. Magyarország és a szovjet blokk és nemzetközi politika 1944–1991*. Budapest, Osiris Kiadó – MTA TK.
- Berecz János (1969): *Ellenforradalom tollal és fegyverrel (1956)*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Brown, Archie (2009): *The Rise & Fall of Communism*. London, Bodley Head.
- Fejérdy Gergely (2021): 1956 a budapesti belga követség szemével. In *Sorsok és horizontok*. Szerk. M. Kiss Sándor – Nagymihály Zoltán. Budapest, RETÖRKI, [225–240] 401.
- Hegedűs András (1988): *A történelem és a hatalom igézetében*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 305.
- Horváth Miklós – Kovács Vilmos (2021): *Hadsereg és fegyverek, 1956*. Budapest, HM Zrínyi Média.
- Huszár Tibor (2001): *Kádár János politikai életrajza 1912–1956*. Budapest, Szabad Tér Kiadó – Kossuth Kiadó.
- Elek István – Lezsák Sándor – Márton Gyöngyvér (szerk.) (2016): *Írók az Írószövetség történelméről (1982–83)*. Jegyzőkönyv. Lakitelek, Antológia kiadó.
- Kissinger, Henry (1998): *Diplomácia*. Budapest, Panem–Grafo.
- Le Bon, Gustav (2009): *Psychology of Crowds*. Sparkling Books edition, Sparkling Books.
- Litván, György (1996): *The Hungarian revolution of 1956. Reform, revolt and repression 1953-1963. (Az 1956-os magyar forradalom)*. Szerk. Litván György, angolra ford. M. Bak János.
- Lomax, Bill (1976): *Hungary 1956*. London, Allison & Busby, 280.
- Lyman H.: *Legters*. London – New York, Longman.
- Pálóczi-Horváth, George (1971): *Youth Up In Arms*. London, Weidenfeld & Nicolson.

- Platón (2005): *Phaidrosz*. Fordította: Kövendi Dénes, Simon Attila. Budapest, Atlantisz, 124.
- Strausz Péter (2021): Rugalmas változatlanság. 1956 narratívája a szocialista időszak két vonatkozó alap művében. In M. Kiss Sándor – Nagymihály Zoltán (szerk.): *Sorsok és horizontok*. Budapest, RETÖRKI, [313–326] 401.
- Szekér Nóra (2021): 1956–1989-ben. In M. Kiss Sándor – Nagymihály Zoltán (szerk.): *Sorsok és horizontok*. Budapest, RETÖRKI, 2021, [327–354] 401.
- Szécsi Árpád (2020): Pre-history of the Hungarian Democratic Forum as an Intellectual and Political Movement. In Ferenc Bódi – Andrea Ragusa – Ralitsa Savova (Eds.): *Courage in Politics*. Pisa, Pacini Editore, [133–160] 197.

SZEKÉR NÓRA

„Ő képviselte az erőt és bátorságot...”

Báró Atzél Ede élete

„Mennyi mindent vettek el tőlünk már csak azzal is, amit nem adtak oda”¹ – fogalmazott a kereszténydemokrata Varga László a kommunizmus bűneinek számbavétele kapcsán; lehetőséget, önbecsülést, szabadságot, és ezek közé az oda nem adott „jussok” közé tartozott a saját múltunk. A történelem – a kötelezően előírányzott gondolkodás szerint – az osztályharc jegyében zajló eseménnyé vált, és az ősközöségi társadalmaktól kezdődően minden szereplő helyiértéke e küzdelem függvényeként körvonalazódott. Torz, leegyszerűsített és végletekig ideologizált történet született mindebből, ahol e történefilozófia jegyében ártetusált személyek, események, fogalmak alkalmatlanok voltak arra, hogy a különböző küzdelmek és sorstörténetek a maguk teljességében érthetővé váljanak, és az átélt tapasztalat tanulságait az utókorunk közvetíthessék.

A két világháború között történtek különösen áldozatává váltak e történelemhamisításnak. A közelmúlt értelmezésének egzisztenciális súlya volt, a politikai önigazolás és a leszámolás a múlt eltorzításának a jegyében zajlott, mégpedig a diktatúra kegyetlen törvényszerűségei szerint. Akit abban a színben tüntettek fel, hogy antifasiszta, a haladó, kommunista ideológia értékeit az „üldözés évtizedeiben” is felvállaló bátrak közé tartozik, az a jövőbe mutató példát és a politikai vezetésre méltó „embertípust” jelentette, míg a fasisztának bélyegzetek az életre sem igen voltak méltók. Csakhogy nem a háború alatti valós szerepvállaláson múlt, hogy ki a „fasiszta” és ki az „antifasiszta”.

¹ Varga László – Székely Gábor 1991: 11–14.

Ahogy azt Borbándi Gyula megfogalmazta: „az 1947–48 utáni magatartás döntötte el, hogy valaki ellenállónak számított-e vagy sem.”² A megtörtént események és az arról való beszédmód talán soha nem vált el ennyire egymástól. A különböző társadalmi, történelmi, ideológiai kategóriák nem a gondolkodást segítő kereteket jelentették, hanem a számonkérés eszközévé váltak. Az egyik vagy másik kategóriába tartozás élet-halál kérdése volt, a besorolás pedig merőben önkényes, hatalmi érdekek mentén történt. Így volt lehetséges, hogy az 1947-es első nagy, „köztársaság-ellenes összeesküvést” leleplező koncepció persorozatban fasisztáknak bélyegezve ítélték el olyan embereket, akik 1944–45-ben még a Gestapo és a nyilasok börtöneiben raboskodtak.³ A per- és a nyomozati anyagokban Atzél Ede neve is számtalanszor előkerült, vádlottként csak azért nem szerepelt e perekben, mert akkorra már eltűnt a kommunista számonkérés valamelyik intézményében.

A múlt önkényes értelmezésére épített ítélezések nyomán zajló tragédiák, ellehetetlenített életek, generációkon átívelően tönkretett családok számbavétele lehetetlen, ahogy az a veszteség is felmérhetetlen, hogy mit jelent egy történelmi korszak ilyen mértékű eltorzítása, ahol se a gondolatok, se a személyes sorsok, se a konkrét történések nem tárulhattak fel a maguk értelme szerint, csak a megbélyegzettség torz tükrében. Hosszú évtizedek alatt a korszakra süttött bélyegek mélyebben határozták meg gondolkodásunkat, mint hogy azokat a torzítás kényszerének elmúlása után egyszerűen csak figyelmen kívül tudnánk hagyni, a történet pedig soha nem olyan egyszerű, hogy az addigi negatív előjeleket csupán pozitívrá lehetne cserélni. A kommunista történetírás e korszakról kialakított képének számos eleme mai napig hatóan vált a közgondolkodás evidenciájává, a ma is használt fogalmak értelmezései magukon viselik az ítékezés „ízét” és annak a háború után megszabott irányait; még mindig erősen befolyásolja a jókról és a rosszakról, a fontos és mellékes eseményekről, a helyes és helytelen döntésekről való gondolkodást. Ennyi idő

² Borbándi Gyula 1984: 235–237.

³ E per részleteit lásd: Csicsery-Rónay – Cserenyey 1998; Székér 2017.

eltelte után azonban e korszak valóságához viszonyítottan gondolni újra ezt a súlyos és sorsfordító időszakot szinte lehetetlen, hiszen az az a közvetlen kapcsolat már megszakadt. Számptalan alapvető kérdés nem tisztázódhatott akkor, amikor még éltek a koronatanúk, hiszen a többgenerációs időszakot felölelő kommunista diktatúrában ideológiától mentes emlékezésről és őszinte, nyilvánosan zajló vitákról szó sem lehetett. Atzél Ede személyének, történelmi jelentőségének megítélése is egyik áldozata e jelenségnek. Neve, annak ellenére, hogy sorsdöntő történelmi pillanatokban vállalt fontos szerepet, szinte teljesen feledésbe merült, ha olykor-olykor fel is bukkan a történelmi munkákban, általában felelőtlen kalandorként jellemzik, megítélésének ellentmondásosságát pedig jól érzékelteti, hogy olykor nyilasnak, máshol kommunistának minősítik. De ki is volt báró Atzél Ede?

1906. október 10-én született Budapesten. Atzél Elemér és gróf Wass Mária házasságából. Szüleit korán elvesztette, és a négy évvel idősebb nővérével, Lydiával együtt nagyszülei (Wass Béla és Bánffy Rachel, akiknek házasságából öt gyermek született, a legkisebb Wass Endre, Wass Albert író édesapja, 1886-ban) gondozásába került. Nagyapja Szolnok-Doboka vármegye főispánjaként nem tudott kellő időt szentelni a gyerekek nevelésére, így Édi – ahogy a család és a barátok nevezték – rövid ideig a budapesti Ferencz József nevelőintézetbe került, majd Erdély elcsatolását követően nagybátyja, Wass Albert édesapjának családjába fogadta be Vasas-Szentgotthárdon.⁴ „A barátkozás nehezen indult el, mivel mi ketten két nagyon is különböző világban éltünk. (...) Én visszahúzódó, ő rámenős természetű. Ellentétek, akik rendre hozzánőttek egymáshoz és kiegészítették egymást. Ahogy közös barátunk, Reményik Sándor fejezte ki egyik versében: »én végigálmodtam az álmait, s ő végigélte életem.« Édi tanított meg verekedni, és én tanítottam meg a mesék szépségére. Pár év alatt úgy összenőttünk, mintha vér-testvérek lettünk volna. (...) Számomra ő képviselte az erőt és bátorságot. Félelmet nem ismerő

⁴ Dané 2005: 90–110; Katona Szabó 1996: 37.

természetét mindenki csodálta”⁵ – emlékezett vissza unokatestvérére Wass Albert.

Atzél Ede a Kolozsvári Református Kollégiumban töltött középiskolai évek után a honheimi egyetemen végezte el az agrármérnök szakot. Hazatérve 1929-ban feleségül vette gróf Bethlen Beátát („... aki eredetileg az én jegyesem volt. [...] Ez kissé megrontotta köztünk a barátságot néhány esztendőre”⁶ – írja Wass Albert), házasságukból nyolc gyermek született, közülük hatan érték meg a felnőttkort (Béla 1930, Mária 1932, Zoltán 1936, Endre 1937, Ferenc 1942, Szabolcs 1944).

Az egyetemen szerzett tudását a megmaradt mezőzáhi családi birtokon kamtoztatta (az 1921. évi román földreform során a család a birtok nagy részét elvesztette), ahol mintagazdaságot hozott létre. Az 1938. július 13-i *Ellenzék* című lap így ír: „Atzél Ede gazdaságát a szakszerű és racionális földművelés jellemzi. Minden talpalatnyi területnek maradéktalan kihasználása és feljavítása elsőrendű cél. (...) A zai gazdaságban a szociális szempontok is figyelemre méltók. A cselédség nyugdíjkérdése mindennapi gondját képezik a földbirtokosnak.”⁷ Tapasztalatait nem tartogatta magának. Mezőgazdasági szakértőként Erdély-szerte tanította a modern gazdálkodás alapjait, az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület keretei között tanfolyamokat szervezett, folyamatosan úton volt, hogy személyesen adja át szaktudását és példájával biztassa az erdélyi gazdákat.⁸ Az erdélyi magyarság megmaradásának egyik zálogát látta a megfelelő önszerveződő szövetkezeti-gazdasági keretek megteremtődésében.⁹ Ahogy *Honfoglalás* című munkájában is megfogalmazódott, az osztályharcra szemben a társadalmi rétegek közös érdekén alapuló együttműködésben gondolkodott, mert szerin-

⁵ Wass Albert 2002: 17.

⁶ Ua.

⁷ Negyvennyolc óra hét éjszakerőn berendezett mintagazdaságban. *Ellenzék*, 1938. július 13. 5.

⁸ Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület történetéről és abban Atzél Ede szerepéről lásd Beke 1999: 107.

⁹ Beke 1998: 4.

te csak így képes erős és prosperáló rendszer születni.¹⁰ És, hogy e gondolatban nemcsak hitt, hanem nyíltan ki is állt érte, igazolja a *Brassói Lapok* 1939. január 21-i számában megjelent írás. „Atzél Ede érdekes alakja az erdélyi életnek. (...) Elment arra az irodalmi törvényszékre, ahol Féja Géza »Viharsarok« című nagy munkáját vitatták. A könyv – ezt mindenki tudja – kegyetlen vád a nagybirtok ellen, a magyar nemzet védelmében. És ez az Atzél Ede báró, ennek a nagybirtokos, főnemesi osztálynak a tagja felállt az irodalmi törvényszék előtt és megrázó önvallomást tett: – Féja Géza igazat ír! A magyar népet fel kell emelni nincstelenségéből. – Az emberek ámultak. És sokan nem hiszik, hogy az erdélyi főúr birtokán milyen nemes jósággal viselkedik a jobbágyivadékkal szemben.”¹¹

Atzél Ede évek alatt legendás alakká nőtte ki magát Erdélyben, fizikai erejéről, bátorságáról, különbségéről történetek sokasága keringett az úri társaságtól a kis falusi közösségeken át.

Az *Ellenzék* 1928. június 19-i száma például arról számol be, hogy egy Breitbar nevű kolozsvári erőművész patkóhajlító bemutatója közben az ifjú Atzél felállt a nézőtér soraiból, és a mutatványhoz előkészített vaspántokat „sorra kiegyenesítette, mint a szőlővesszőt. (...) Breitbartnak nem kell szégyenkeznie – írja az újság –, (Atzél Ede) erejéről szálló legenda már régen áttörte a szűkebb családi és baráti kör határait. (...) Télen a saját szemünkkel láttuk, hogy egy nehéz autót, amelyben hárman ültek, pusztán túlhabzó erejének játékos kedvéből föltett az úttestről a gyalogjáróra.”¹²

Atzél Ede azonban nemcsak mint jó gazda járta a vidéket, aki időként erőmutatványaival kápráztatja el az embereket. Az 1920-as évek végétől többekkel Erdély ügyéért szervezkedésbe kezdett, és a román fennhatóság alatt ezt a munkát csak titkosan lehetett végezni. Erdély-szerzte építette a kapcsolatrendszerét, és egy olyan mozgalmi hátteret, amely a Romániától való elszakadást belső felkelés formájában,

¹⁰ Atzél 2019.

¹¹ Erdélyi bárónő kalandjai Abesszina, Spanyolország, Budapest és a kolozsvári gyűjtőfogház között... *Brassói Lapok*, 1939. január 2. 4.

¹² Az acél Atzél. *Ellenzék*, 1928. június 19. 2.

akár katonai erővel is kész kiharcolni. Atzél, aki Bethlen Istvánnal, Teleki Pállal, a kormányzó szűk baráti és családi körével állt kapcsolatban, terveit bizalmasan a magyar politika legfelsőbb szintjeivel és a magyar katonai hírszerzéssel is egyeztette. 1936-tól a Wesselényi Lövészegylet fedése alatt fogta össze az embereit, szorosán együttműködött Márton Áron püspökkel, és számos meghatározó erdélyi politikussal.¹³ „Az egylet tagjai jellegzetes, vadász-szabású formaruhát viseltek. Hat milliméteres öbű kispuskákkal gyakorolták a célba lövést, alakzatokban meneteltek és formaruhájukon feltüntetett rendfokozatokat viseltek. A háború után, mint egyértelműen fasiszta szervezet bélyegezték meg őket. Pedig a szervezet tagjai nacionalisták voltak ugyan, de határozottan német- és Hitler-ellenesek. Az antiszemitizmus nem dívott a soraikban, és készen álltak, hogy akár a németekkel szövetséges románokkal szemben is megvédjék Erdély földjét”¹⁴ – jellemezte a testületet Dáné Tibor.

Hitler hatalomra kerülését követően az egyre feszültebbé váló nemzetközi helyzetben reálissá kezdet válni, hogy a trianoni határok felülíródnak, az Atzél-féle szervezkedés éppen erre a lehetőségre kívánt készen állni. Riczek Mihály, az egyik vezető 1953-ban így vallott a történetekről: „a Radnai havasokban Kirlibaba környékén tartott vadászati ügye alatt keresett fel Atzél Ede és Gaál Endre 1939. november hó első felében.”¹⁵ Úgy látták, hogy elérkezett az idő a belső felkelés kirobbantására és lehetőleg még az előtt kell lépni Erdély ügyében, hogy az a német igények szerint és német szívességgént kerüljön rendezésre. „A szervezkedés célja együtt működni a magyar kormánnyal, de csak bizonyos pontig, t. i. a felkelés kirobbanásáig, amikor is csak kizárólag az erdélyi célt szabad szem előtt tartani.”¹⁶ A cél tehát egy független Erdély megteremtése volt, ahol „Erdélyország független állam: mely csak saját törvénye szerint igazgatható. (...) Az ügy érdekében feltétlenül szükséges az erdélyi románság megnyerése, mert

¹³ Katona Szabó 2002: 18; Beke 1998: 4.

¹⁴ Dáné 2006: 104.

¹⁵ ÁBTL 3.1.9. V-82865/41. Riczek Mihály ügye

¹⁶ Ua.

részvételük nélkül semmiféle államszervezet fel nem állítható” – fogalmazott Riczek, majd napokkal későbbi vallomásában hozzáteszi: „Ha a szervezkedés eredményre vezet, akkor 1940 nyarán megalakult volna az önálló Erdélyi Állam, mely szigorú semlegességével ki akarta volna vonni magát a második világháborúból.”¹⁷

Ez a terv – igazítva az aktuális politikai és háborús erőviszonyokhoz – 1939-től 1944-ig érvényben volt. Magyarországon ugyan befolyásos támogatókat tudhatott maga mögött, de legalább ilyen befolyásos ellenlábásokkal kellett szembenéznie. Teleki Pál – „az erdélyi államszervezet egyik titkos híve” (ahogy Riczek fogalmazott) – volt a terv egyik fő támogatója. „Teleki elgondolásának központja az erdélyi rendezés kérdése önálló alapon, vagy igen széleskörű autonómiával az államon belül. Ezt ő belső erdélyi szervezkedéssel szeretne volna elérni és a bécsi döntés után Marosvásárhelyen és Kolozsváron tárgyalt ilyen irányban.” A koncepció azonban a jellegéből adódóan a németek érdekeit keresztezte, így a németbarát körök, akik igen erős befolyással bírtak a katonai hírszerzésen belül is, rossz szemmel nézték a próbálkozást. Így a szervezkedés olyan helyzetbe került, hogy bár szüksége volt a magyar katonai és anyagi háttértámogatásra, de a függetlenségre irányuló törekvéseket „el kellett konspirálni”, vagy ahogy Riczek ezt finoman megfogalmazta, „a magyar kémelhárító szervezetet nem szabad mindenről informálni”. Riczek Mihály mondata: „Telekitől felhatalmazást nem kaptunk, de biztatást igen”¹⁸ is érzékelteti a helyzet összetettségét.

A bécsi döntéssel a tervnek az a része, hogy a németeknek való végzetes lekötöződést megkerülve kell megvalósítani Erdély elszakadását Romániától, nem sikerült, de – ahogy arról fentebb már esett szó – az elképzelés továbbra is érvényben maradt, és annak Atzél Ede maradt az egyik fő szervezője. 1940. szeptember 12-én Kolozsvárott a miniszterelnök Teleki Pál és a báró személyesen tárgyalták meg az új helyzethez igazított stratégiát. Eszerint az erőket ezután is tömöríteni kell, és Dél-Erdélyre fókuszáltnak tovább kell folytatni a

¹⁷Ua.

¹⁸Ua.

munkát. Atzél e megbeszélést követően visszatért Dél-Erdélybe, és a Magyar Szövetség keretei között folytatta a szervezést. Azonban 1940. november 8-án Atzél Edét a román hatóságok letartóztatták Nagyenyeden. A város utcáján baráti körben beszélgető báróba egy románokból álló csoport – közöttük volt az enyedi járási bíró is – belekötött, a tettegességbe fajuló atrocitásnak a rendőrség vetett véget. „A román uralom alatt élő magyarság egyik legnépszerűbb fiatal vezetőjét, Atzél Ede bárót inzultus érte. Nagyenyeden letartóztatták és előbb ott, majd Gyulafehérvárt a rendőrség fogdájában megkötözve, súlyosan és hosszasan bántalmazták, majd kémkedés koholt vádjával terhelten a román katonai ügyészség nagyszebeni fogházába szállították”¹⁹ – írja az *Ellenzék* című lap. Atzél ugyan sikerült Márton Áron és több magas rangú politikus nyomására kiszabadítani, de távoznia kellett Dél-Erdélyből. A történetek nem egy véletlen csetepaté következményei voltak. Atzélal egy időben a szerveződés több tagját is letartóztatták, köztük Riczek Mihályt is, aki a magyar hírszerzés felé jelentett összeköttetést. Riczek szerint a „lebukás” nem volt független attól, hogy a magyar katonai elhárítás nácibarát vonala számára egyre gyanúsabbá vált az erdélyi szervezkedés őket kijátszó szándéka. „Az én akkori letartóztatásom Werthék műve volt, mint Atzél letartóztatása is”²⁰ – írja. Ennek a megállapításnak az igazságtartalmát ma már nehéz megállapítani, de az bizonyos, hogy ezt követően a dél-erdélyi szervezkedést a korábbi tervek szerint tovább már nem lehetett folytatni, amint Riczek írja, „a legnagyobb gondot Atzél letartóztatásával támadt szakadék okozta”.²¹

Atzél Ede apósa észak-erdélyi birtokán gazdálkodott tovább, és bár a dél-erdélyi tervek nem válhattak valóra, Erdély függetlenségének reményét és a dél-erdélyi kapcsolatait nem adta fel, ahogy a Wesselényi Lövészegylet szervezése is tovább folyt.²² Ebben az időben Gyárfás

¹⁹ Atzél Ede bárót súlyos bántalmazások után a szebeni hadbíróóság fogházába vitték. *Ellenzék*, 1940. november 19. 8.

²⁰ ÁBTL 3.1.9. V-82865/41. Riczek Mihály ügye

²¹ Ua.

²² Katona Szabó 2002: 18.

Elemérrel, Csík-megye országgyűlési képviselőjével, a dél-erdélyi magyarság szellemi vezetőjével állt szoros kapcsolatban.²³ Gyárfás elgondolása szerint az önálló Erdély megteremtése a belső román magyar megegyezés alapján lett volna lehetséges, amely „abban az időben lesz időszerű, foglalta össze Riczek Gyárfás elképzelését, amikor a német hadsereg vereséget szenvedve visszavonulóban lesz és a szovjet csapatok elérik Románia határát”.²⁴ Gyárfás, aki többek között az erdélyi katolicizmus egyik vezető személyisége is volt, a szovjet rendszert határozottan elutasította, de külpolitikai érdekből fontosnak tartotta az oroszokkal való diplomáciai összeköttetést, hiszen a német vereség esetén Szovjetunió biztosíthatta az önálló Erdély sikerét.²⁵

Atzél – a Gyárfás által vázolt elképzelés jegyében – fel is vette a kapcsolatot a Kolozsváron székelő IX. hadtest parancsnokságával, dálnoki Veress Lajos altábornaggyal, Fónagy János vezérkari ezredessel, Almay Béla vezérkari ezredessel, és kezdeményezte egy partizán-csoport szervezését, hogy „egy román – magyar összetűzés esetén a román hadsereg hátába bevetve, az ottani magyar lakossággal karöltve, partizán robbantó és rajtaütő diverziós feladatokat hajtsanak végre. Veress Lajos a tervet felkarolta, és elrendelte a csoport megszervezését, azzal, hogy az „»feketén«, a Honvédelmi Minisztérium és a német magasabb parancsnokságok tudta nélkül jöjjön létre” – ahogy azt Szabó János, a csoport majdani katonai vezetője megfogalmazta.²⁶

A titkos alakulat – melynek a tervezett létszáma 3000 fő lett volna – „hegyivezető századként” került felállításra. Az első csoport kiképzése 1943 júniusában kezdődött Szabó János főhadnagy vezetése alatt, ahova Atzél Ede tartalékos zászlós szakasparancsnokként és egyben századparancsnok-helyettesként került beosztásba.²⁷ Az egység bevetésére a román kiugrást követő tordai csata előkészítéseként került sor, amely a dél-erdélyi szorosok birtokbavételével Erdély

²³ Gyárfás Elemér tevékenységéről részletesen lásd Holló (szerk.) 2016.

²⁴ ÁBTL 3.1.9. V-82865/41. Riczek Mihály ügye.

²⁵ Beke 1999: 110.

²⁶ Részletesen lásd Ravasz 2002: 154–210.

²⁷ Részleteket lásd Szent-Iványi: 105–106, 124.

szovjet megszállását volt hivatva megakadályozni. 1944. szeptember 4-én Szabó János főhadnagy a 2. hadtest parancsnoksága alá rendelve kapta az utasítást, hogy egységével szivárogon át a román határon, és kerüljön a román hadsereg hátába. A bevetésben részt vett Atzél Ede zászlós is. A feladat sikeres végrehajtása után a torockói völgy-szorosnál nyílt összecsapásra került sor, és a hegyi vezető századnak köszönhetően sikerült szabaddá tenni az utat a 7. hadosztály számára. Az áttörés után azonban Szabó János főhadnagy fogságba esett, a parancsnok nélkül maradt hegyi vezetők szétszóródtak.²⁸

Az ütközetben Atzél Ede is megsérült, a fronton szerzett tapasztalatai ugyanakkor világossá tették számára, hogy a német katonai összeomlás hónapok kérdése. Magyarország számára pedig nincs más megoldás, mint az azonnali fegyverszünet.²⁹

A Moszkvába induló első fegyverszüneti küldöttség történetének ismertetése előtt – melynek Atzél szervezője és oszlopos tagja volt – ki kell térni az előzményekre. Az 1943-tól állandósuló német vereségek a magyar politikában is felerősítették a Német Birodalommal való szakítás igényét. A különbéke-tapogatózások Kállay Miklós miniszterelnök alatt megkezdődtek. Atzél Ede a kiugrás előkészítésének ebbe az első szakaszába is már bekapcsolódott, mégpedig a Wesselényi Lövészegylet és a budapesti munkások bevonásával.³⁰

A második bécsi döntést követően Atzél erdélyi baloldali személyeken keresztül (Dudás József, Mélik Endre és mások) került kapcsolatba az úgynevezett weisshausista mozgalommal; egy kommunista, de a moszkovita vonaltól élesen elhatárolódó frakciós csoportosulással. A magát Szocialista Népmozgalomnak nevező, Weisshaus Aladár vezette szerveződés nemcsak a moszkvai befolyást, de az internacionalizmust és az osztályharcot is elvetette, Erdély, valamint a többi elcsatolt terület sorsát pedig kardinális kérdésnek tekintette. (A területeket egy szocialista kelet-közép-európai unióban képzelték újraegyesíteni.) A mozgalom illegálisan működött, de ennek ellenére több ezer mun-

²⁸ Részleteket lásd Welser 1965: 581–589.

²⁹ Szent-Miklós 1988: 77.

³⁰ ÁBTL 3.1.9. V-2000/9a. Magyar Közösség ügy

kást tudhatott maga mögött, különösen nagy számban voltak hívei Óbudán és Weiss Manfréd üzemeiben Csepelen.³¹

A weisshausista Mélik Endre Atzél és mozgalomuk kapcsolatának előzményét abban látta, hogy Erdélyben a báró az üldözött kommunistákat rendszeresen segítette. „Atzélról tudták, hogy egy forradalmár báró, egy unikum volt. [...] Egy báró volt, aki tegeződött a kommunista Lakatossal”³² – fogalmazott Mélik 1947-ben az ÁVO-n tett vallomásában. Ugyanakkor Mélik ehhez a jellemzéshez azt is hozzáteszi, hogy Atzél esetében ez a nyitottság szociális érzékenységből fakadt: „munkások és kisparasztok voltak állandó problémái, azokat segíteni. De nem volt szocialista, a kommunista eszméktől idegenkedett.”³³

A Kállay-féle kiugrás előkészítésének részeként megfogalmazódott, hogy szükséges volna Magyarországon is szabadcsapatok szervezése. Így került sor 1943 végén a Wesselényi Lövészegylet budapesti központjának felállítására egy Vilma királyné úti villalakásban. Az egyesület fő összekötései Atzél személyes kapcsolataira épültek, „a hatalom minden ágában ott voltak a csápjaink és a kapcsolataink”³⁴ – fogalmazott Mélik, aki a budapesti szervezet titkára volt. Ezeknek a kapcsolatoknak köszönhetően szerzett az egyesület legális működési engedélyt és – elsősorban dálnoki Veress Lajos révén – fegyvereket, Kudar Lajos, az Államvédelmi Központ vezetője pedig biztosította a szükséges információkat és a konspirációs hátteret.³⁵

A rövid idő ellenére néhány üzemben munkáscsoportokat is sikerült szervezni. 1943 decemberében például Kőbányán tartottak titkos toborzást a munkások körében. Emberanyagának fő bázisát a weisshausista kommunisták által beszervezett munkások jelentették, de voltak kapcsolataik Demény Pál hívei között is.³⁶

³¹ A mozgalomról részletesen lásd Gadanez–Gadanez 1993: 68–115.

³² ÁBTL 3.1.9. V-2000/9. Magyar Közösség ügy

³³ Ua.

³⁴ Ua.

³⁵ ÁBTL3.1.9. V-2000/26. Magyar Közösség ügy

³⁶ Szent-Iványi 2016: 172.

1944 elején a katonai és a civil vonalak összekapcsolására egy illegálisan működő ellenállási szervet, a Magyar Hazafiak Szabadság Szövetségét (MHSZSZ) hoztak létre Atzél Ede, Dudás József, Csomóss Miklós, Magyarai Ferenc és Kiss Ferenc vezetése alatt.³⁷ E szervezet előzményét az 1920-as évek közepétől Csomóss Miklós lakásán rendszeresen összejáró, politikai nézetét tekintve igen heterogén társaság jelentette. „Központi hely volt Csomóss lakása. Oda kubikosok is jártak, orvosok, mindenki. Csomóss nem volt széles látókörű ember, de a szociális érzeke kifejlődött. Hozzá járt József Attila is”³⁸ – emlékszik vissza Mester Miklós. Megfordult itt többek között Bajcsy-Zsilinszky Endre és köre, Illyés Gyula, Bibó István, de az ifjú gróf Bethlen István és más, a politikai elitben jó kapcsolatokkal rendelkező személy is. Az érdekessége a társaságnak, hogy számosan közülük – mint például Ungbháry Sándor, Szász Béla, Csomóss Miklós – tagjai, sőt alapítói voltak az 1920-as évek közepén az első nemzetiszocialista pártnak. Később azonban, amikor a szélsőjobb erősen német befolyás alá került, szembefordultak vele. A radikális jobboldalról indulók mellett ugyanakkor ott voltak az illegális kommunisták köreiből jártas mozgalmi emberek, mint Somogyi Miklós, Faust Imre, Dudás József, és számos weisshausista munkás.³⁹ „Egyszóval igen vegyes alakulat volt ez, de kétségkívül Hitler-ellenes”⁴⁰ – jellemezte a társaság összetételét Mester.

E kör legelszántabb tagjaiból, akik az ellenállás legkockázatosabb és legradikálisabb formáitól sem riadtak vissza, szerveződött tehát a katonai ellenállásban is szerepet vállaló, konspiráció szabályai szerint működő szervezet.

Az 1944. március 19-es német megszállás során nem került sor a Wesselényi Lövészegylet által szervezett csoportok bevetésére, de az ellenállás szervezése tovább folyt. Az egyik fő törekvés a háború-

³⁷ ÁBTLL3.1.9. V-2000/26. Magyar Közösség ügy

³⁸ VERITAS OHA Mester Miklós – interjú. 32–33.

³⁹ Csomóss baráti köréről lásd ÁBTLL V-2000/26; ÁBTLL 3.2.1. Bt-766. 39. Csomóss Miklós

⁴⁰ VERITAS OHA Mester Miklós – interjú. 32–33.

ból való kiugrás megszervezése maradt, ami a német megszállás után rendkívül veszélyes vállalkozás volt, ugyanakkor a Kállayék angol-szászok felé való próbálkozásainak kudarca azt is jelentette, hogy a fegyverszüneti feltételekről a Szovjetunió felé kell puhatolózni.⁴¹

A fegyverszüneti delegáció szervezése már közvetlenül a német megszállás után elkezdődött. Mélik Endre és Atzél Ede 1944. április 27-én tárgyalt első ízben Zsindely Ferencsel, az egykori miniszterelnökségi államtitkárral és közlekedési miniszterrel a kiugrás konkrét terveiről. Zsindely e találkozóóról írt naplófeljegyzése is bizonyítja, hogy Atzél Ede és az MHSZSZ a kiugrást milyen szervesen kívánta összekapcsolni a munkások szabadcsapataival:

„Atzél Édi [...] Mélik Endrével állított be hozzám. [...] Édi a következőket mondta. A német nemzeti szocialista párt megbízottjai megbeszélésre hívták össze a magyar munkásság legradikálisabb szárnyának képviselőit, az úgynevezett magyar kommunistákat. Elmagyarázták nekik, [...] igaza van a munkásságnak, ha a feudálkapitalista magyar politikai pártoktól nem vár semmit, – Imrédy maga is reakciós. De a változtatást azért mégsem egyedül Sztálintól kell várniuk. Itt vannak ők is. És éppen ők tudják megvalósítani a szociális munkaállamot. [...] A munkások állítólag azt felelték erre, hogy feltétlenül magyar megoldást óhajtanak, – nem orosz, de németet se. A nemzeti szocializmusnak nincs jó hangzása a fülükben, mert azt nem tartják szocializmusnak, hanem a kapitalizmus egy formája. [...] Édiék tehát azt a kérdést vetették fel, hogy nem lehetne-e olyanformán kilógni a németek kezéből, hogy a munkásság ilyesforma megszervezésének élére a Kormányzó úr állna? De sürgősen, amíg még Kormányzó. [...] Felelősségemre hivatkozva arra kértek, hogy iparkodjak nyélbe ütni Ambrózyval Édi esetleges kormányzói audienciáját.”⁴²

⁴¹ Részletesen lásd Joó 2020.

⁴² Zsindely Ferenc naplója. 1944. április 28-i bejegyzés SRKK Kt. d., 44 476.

Atzél és az MHSZSZ elgondolásának az állt a középpontjában, hogy a kiugrás nem lehet sikeres, ha csak diplomáciában gondolkodik, és egy szűk elitcsoportra támaszkodik. Ezért a lehetőségekhez képest minél szélesebb alapokon álló bázist kell építeni. Ennek jegyében egy 8-10 főből álló tükös bizottság szerveződött volna az ipari munkásság, parasztság és az értelmiség egy-két képviselőjéből. Ez az operatív csoport – aki a felhatalmazását a kormányzótól kapná – készítené elő saját társadalmi csoportjában a kiugrás háttérbázisát és a katonai akcióra is kész emberek felfegyverzését. Kérték, hogy a kormányzó fogadja ezt az operatív csoportot, aki „legőszintebben vázolná a tényleges helyzetet, hogy a kormányzó mögött nem áll jelentős tömeg [...], és a halogatással a reakciós erőket átmenteni amúgy sem lehet. [...] Népi kormányt kell óvatosan megalakítani s a készülő román átállásnál a németeket azonnal megtámadni”⁴³ – idézte fel az ÁVO-n emlékeit Mélik Endre. Az akciót tehát a román kiugrással kívánták összehangolni, ez ügyben Atzél Ede jelentette az összeköttetést, aki a román katonai és civil körrrel is kapcsolatban állt.

Ambrózy elzárkózott attól, hogy a vázolt csoportot a kormányzóhoz beajánlja, de Atzél számára kieszközölt egy meghallgatást. A kormányzó – „Atzél drámai helyzetértékelése ellenére”⁴⁴ – elzárkózott a tervektől. A román átállás azonban új helyzetet teremtett, és Horthy megadta a felhatalmazást a küldöttség szervezésére. Ambrózy Gyula, a kabinetiroda vezetője dolgozta ki a delegáció kiküldetésének részleteit, a megbeszéléseken a Magyar Front is képviseltette magát Somogyi Miklós személyében, ahol a jövő kormánytagjairól és a politikai berendezkedéssel kapcsolatos tervekről is tárgyaltak.⁴⁵

A Faust–Dudás–Atzél-küldöttség tagjai közül mindenki kommunista múlttal vagy kapcsolatokkal rendelkezett. Faust Imre még az első világháborúban, orosz hadifogolyként került kapcsolatba a munkásmozgalommal, vajdasági magyarként 1923-tól a Jugoszláv Kommunista Párt tagja lett, 1927-től áttelepült Magyarországra, és

⁴³ ÁBTL 3.1.9. V-2000/9. Magyar Közösség ügy

⁴⁴ VERITAS OHA Mélik Endre – interjú. 66.

⁴⁵ ÁBTL 4. 1. A-1133.

egy baloldali könyvkiadót alapított, amely illegális kiadványokat is terjesztett és nyomtatott. Az erdélyi származású Dudás József mint az illegális román Ifjúmunkás Mozgalom vezetője először 18 évesen került a román hatóságok fogságába, 20 évesen a román hadbíróság kilenc évre ítélte, amelyből öt és fél évet le is töltött Doftanában. A második bécsi döntés után költözött Budapestre, hogy a Műegyetemen tanulmányokat folytasson. Saját elmondása szerint mozgalmi kapcsolatait a németellenesség okán elevenítette fel újra 1943-tól. A küldöttség összetétele erősíteni igyekezett a szovjet fél jóindulatát, de ugyanakkor azt az üzenetet is hordozta, hogy a magyar fél, vagyis a kormányzó nyitott a tőle politikailag idegen társadalmi-mozgalmi alapon álló ellenállásra épített kiugrásra.⁴⁶

A küldöttség mielőtt átkelt volna a frontvonalon, Inkapusztán töltött egy napot, hogy az ott rejtőzködő Bethlen Istvánnal átbeszélje a tárgyalás részleteit.⁴⁷ Faust feljegyzése szerint a küldetés célja, hogy „megtudja a Szovjetunió kormányának véleményét, hajlandóak-e fogadni a magyar kormány fegyverszünetet kérő küldöttségét”.⁴⁸ A beavatott dálnoki Miklós Béla, az 1. hadsereg főparancsnoka, a frontvonalon átengedte a delegáció tagjait. Miután Liszónál átjutottak a túoldalra, Mehliusz tábornok fogadta és eljuttatta őket Moszkvába. Személyi ellenőrzésüket előzőleg állítólag Rákosi Mátyás végezte, „aki mindjárt »leleplezte« Faustot és Dudást, hogy trockisták, ami a legrosszabb ajánlólevél a Kremlben”⁴⁹ – jegyezte meg a parasztpárti Kovács Imre visszaemlékezésében. Ennek ellenére magas rangú tábornokok fogadták őket, Zsukov marsallal és Kuznyecov vezérezre-
dessel tárgyaltak, Faust Imre közlése szerint Molotovval is találkoztak. A szovjetek egyértelműen megfogalmazták; nyitottak a hivatalos tárgyalásokra, ugyanakkor nem kommunistákkal, hanem azzal a politikai elittel akarnak tárgyalni, akikkel hadban állnak. Kuznyecov átadott egy iratot az orosz kormány által meghatározott néhány feltétel-

⁴⁶ Szent-Iványi 2016: 196–197.

⁴⁷ VERITAS OHA Mester Miklós – interjú. 95.

⁴⁸ Kovács 1990: 124.

⁴⁹ Uo. 132.

lel: „1. A demarkációs vonalakat Erdélyben a jelenlegi fronthelyzet alapján húzzák meg. Erdély végső sorsát a békekonferencia dönti el. 2. [...] jelentős etnikai tömbök ne maradjanak idegen uralom alatt. 3. A Szovjetunióknak nincs szándékában rendszerét Magyarországra erőltetni. 4. Megbüntetik a háborús bűnösöket, de a honvédség tisztikarát és legénységét nem vonják felelősségre.”⁵⁰ A Moszkvában töltött négy nap után a delegáció hazaindult.

A hazafelé vezető úton a küldöttség minden tagja könnyen az életét veszthette volna, ugyanis a frontvonalak eltolódtak, és ott, ahol át akartak kelni, már nem a beavatott parancsnokok vártak rájuk. A katonák sortűzet adtak, Dudást egy egész sorozat érte a lábán, Faust Imre a karján sérült meg súlyosan, és Atzél is megsebesült, de nagy nehezen sikerült átjutniuk a fronton. A küldöttség október 3-án tért vissza Budapestre, és az oroszok üzenetét még aznap este eljuttatták a kormányzóhoz. Ekkor már úton volt a hivatalos delegáció Moszkvába, Farago Gábor (1940–1941-ben moszkvai katonai attasé) vezérezredes vezetésével, Szent-Iványi Domokos és Teleki Géza, Teleki Pál fiának részvételével. Tárgyalásaik eredményeképpen október 11-ére megszülettek az előzetes fegyverszüneti feltételek, amelyeket Horthy táviratilag elfogadott, és a bizottság tagjai ünnepélyes keretek között aláírtak. Életbe lépni azonban nem tudott, az október 15-i nyilas puccs eltávolította Horthyt a hatalomból, és ezzel a fegyverszüneti megállapodás is érvényét veszítette.

A szovjetek kívánsága, hogy ők „nem kommunistákkal, hanem azal a politikai elittel akarnak tárgyalni, akikkel hadban állnak”,⁵¹ a Farago-delegációval teljesült. Ezzel az igénnyel Moszkva azonban azt is jelezte, hogy nem a széles társadalmi alapokon álló és a magyar munkásságra épülő ellenállásban gondolkodik, hanem a „Horthy-elittel” folytatott politikai tárgyalásokra alapozott diplomáciai megoldásban. Tehát az úgynevezett magyar kommunistákra épített Atzél–Mélik-féle koncepció számára nem járható út. A küldöttség tagjainak – akik közül 1947-re már mindhárman a kommunista rend-

⁵⁰ Szent-Iványi 2016: 231.

⁵¹ Dálnoki Veress, 1970: 157–165.

szer valamelyik börtönében ültek – és „harcostársainak” háború utáni sorsa drámaian érzékelteti, hogy Moszkva számára mennyire nem volt járható ez az út.

Hiába sikerült két küldöttségnek is kijutnia Moszkvába, amely önmagában is komoly konspirációs bravúr, a kiugrási kísérlet kudarcot vallott, a nyilas puccs következtében Horthy Miklós lemondott, és Szálasi vezetésével a németeket mindenben kiszolgáló kormány került hatalomra. A nyilas puccsot követő nyílt parancs szerint Atzél Edét megtalálása esetén bárki agyonlőheti, és nemcsak ellene, de az egész családja ellen elfogatási parancsot adtak ki. Őt ez azonban nem tartotta vissza a fegyveres ellenállásban való további részvételtől. A Wesselényi Lövészegylet fedésében szervezett egységeivel a legkülönbözőbb akciókat hajtották végre, foglyok kiszabadítását, hírszerzést, szabotázsakciókat. Bekapcsolódott a Bajcsy-Zsilinszky Endre vezette Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottság munkájába, ahol a különböző személyek és csoportok között összekötő szerepet játszott. Így közvetítette többek között Szügyi Zoltán vezérőrnagy felé a bizottság megbízását, ahogy azt Szügyi az ÁVO-n tett vallomásaiban megfogalmazta: „a Szent László hadosztályt mint magot intaktul az angol megszálló erőkhöz vigyem át és később ezen hadosztályhoz a kinn lévő magyarságot megszervezzem.”⁵² Ugyancsak a bizottság megbízásából vette fel a kapcsolatot a Gödöllőn állomásozó szovjet főparancsnoksággal, hogy az ellenállás erőit összehangolják a szovjet haditervekkel, és így mentsek meg Budapestet a totális ostromtól. A szovjetek azonban nem voltak nyitottak semmiféle együttműködésre, Atzél Edében nem a lehetőséget, hanem a nyugati orientációban gondolkodó kémgyanús ellenséget látták, és Atzélnek valóban voltak kapcsolatai nemcsak a magyar, de az angolszász hírszerző szervekkel is, amiről a szovjetek a különböző információforrásaikon keresztül pontosan tudtak.

Atzél Ede sorsa ezzel megpecsételődött. „Utoljára 1944. december 3-án fontos megbízással ment át az orosz katonai parancsnoksághoz, ahonnan 8 nap múlva kellett volna visszatérnie, fontos utasításokkal.

⁵² ÁBTL 3. 1. 9. V-2000/2. Magyar Közösség ügye

A jelzett idő óta nyoma veszett és ma általunk ismeretlen helyen tartózkodik⁵³ – fogalmazott a Nemzeti Ellenállásban Résztvettek Szövetségének 1945. május 9-én kelt hivatalos okirata. Az utolsó hír róla Varró Vilmos, egy szovjet lágert megjárt rab visszaemlékezése arról, hogy fogsága idején találkozott vele. Nagy valószínűség szerint egy szovjet internálótáborban halt meg, hacsak mint a romániai magyar titkosszolgálat emberét, át nem adták a román hatóságoknak.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3. 1. 9. Vizsgálati dossziék

V-2000/2. Magyar Közösség ügy

V-2000/9. Magyar Közösség ügy

V-2000/9a. Magyar Közösség ügy

V-2000/26. Magyar Közösség ügy

V-82865/41. Riczek Mihály ügye

3.2.1. Beszervezési dossziék

Bt-766. Csomóss Miklós

4. 1. Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok

A-1133.

Sárospataki Református Kollégium Könyvtára (SRKK)

Kt. d., 44 476. Zsindely Ferenc naplója

VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár Oral History Archívum (VERITAS OHA)

Mélik Endre – interjú. 190. sz.

Mester Mikós – interjú. 45. sz.

⁵³ Idézi Katona Szabó 1996: 37–38.

MONOGRÁFIÁK, TANULMÁNYOK

- Atzél Ede (2019): „*Honfoglalás*”. Budapest.
- Beke György (1998): Atzél Ede báró és a független Erdély. *Háromszék*, november 21. 4.
- Beke György (1999): Egy elátkozott erdélyi báró megdicsőülése. *Székelyföld*, 2. sz. 108–115.
- Borbándi Gyula (1984): Olvasónapló. *Új Látóhatár*, 2. sz. 235–237.
- Csicsery-Rónay István – Cserenyey Géza (1998): *Koncepciók per a Független Kiszapárt szétzúzására 1947*. Budapest, 1956-os Intézet.
- Dálnoki Veress Lajos (1970): Miért nem sikerült a „kiugrás”? *Új Látóhatár*, 2. sz. 157–268.
- Dáné Tibor (2006): Az Óváry család kiirtásának és Kolozsvár szovjet megszállásának ténykörülményeiről. *Dunánál*, 5. sz. 90–110.
- Gadanecz Béla – Gadanecz Éva (1993): A Weissshaus Aladár vezette szocialista népmozgalom története (1927–1945). *Múltunk*, 2–3. sz. 68–115.
- Holló László (szerk.) (2016): *Gyárfás Elemér a „civil püspök”*. Budapest, Szent István Társulat – Verbum.
- Joó András (2020): *Kállay Miklós külpolitikája. Magyarország és a háborús diplomácia. 1942–1944*. Napvilág, Budapest
- Katona Szabó István (1996): Egy elfelejtett nemzeti hős – Báró Atzél Ede. *Erdélyi Magyarország*, 4. sz. 37–38.
- Katona Szabó István (2002): Ki is volt báró Atzél Ede? *Erdélyi Magyarország*, 1. sz. 18.
- Kovács Imre (1990): *Magyarország megszállása*. Budapest, Katalizátor.
- Ravasz István (2002): *Erdély ismét hadszíntér 1944*. Budapest, Petit Real.
- Szekér Nóra (2017): *Titkos társaság – A Magyar Testvéri Közösség története*. Budapest, Jaffa.
- Szent-Iványi Domokos (2016): *Visszatekintés 1941–1972*. Budapest, Magyar Szemle.
- Szent-Miklosy, Istvan (1988): *With the Hungarian Independence Movement 1943–1947*. New York, Praeger.
- Varga László – Székely Gábor (1991): Varga László, a magvető – Aki mindig magyarul álmodott. *Szabad Európa*, november 11. 11–14.
- Wass Albert (2002): Most testvér-bátyámról szólok... *Erdélyi Magyarország*, 1. sz. 17.
- Welser Tibor (1965): 37 nap a kolozsvári 'főhadiszálláson'. (Egy segédtszít naplója.) *Hadtörténeti Közlemények*, 3. sz. 566–602.

SAJTÓ

Az acél Atzél. *Ellenzék*, 1928. június 19. 2.

Negyvennyolc óra hét észszerűen berendezett mintagazdaságban. *Ellenzék*, 1938. július 13. 5.

Erdélyi bárónő kalandjai Abesszina, Spanyolország, Budapest és a kolozsvári gyűjtőfogház között... *Brassói Lapok*, 1939. január 2. 4.

Atzél Ede bárót súlyos bántalmazások után a szebeni hadbíróóság fogházába vitték. *Ellenzék*, 1940. november 19. 8.

KÁVÁSSY JÁNOS ELŐD

A zajból a kockacsendbe¹

Rajki Márton ügye²

1959. június 8.

„[...] Kérlek, ne nehezteljetez ezért, amit most írni fogok. Azonban én már öreg ember vagyok és szükségét érzem, lelkemben felkészülni arra is, hogy nem érem meg a szabadulásom, – nem láthatlak szabad emberként többé Titeket, akik az életemnél drágábbak vagytok nekem. Lelki szükség az is, hogy tudassam Veletek: Ilonkám nagyon szeretlek utolsó lehetetemig. Isten áldjon meg boldogságomért, amelyet Neked köszönhettem Ő utána. Gyurikám, Csöpikém, úgy szeressétek egymást, amint mi szeretjük Édesanyáttal! Miattam akkor sem szabad búsulnotok, mert nem rossz az, hanem jó, ha Krisztusért élhettek

¹ Shakespeare *Macbeth*, ötödik felvonás, ötödik szín, az eredeti angolban:

„Life’s but a walking shadow, a poor player
That struts and frets his hour upon the stage
And then is heard no more. It is a tale
Told by an idiot, *full of sound and fury*,
Signifying nothing.” [kiemelés – KJE].

„Az élet csak kősz árny, ki, mint rossz színész

Feszülten jár-kei a színpadon

S azután szavát sem hallani. Mese,

Melyet bolond mesél, *telve zajjal és dühvel*,

S melynek semmi értelme sincs.” (A szerző fordítása)

Pilinszky János *Ravensbrücki-passiójának* első versszaka:

„Kilép a többiek közül,
megáll a kockacsendben,
mint vetített kép hunyorog
rabruha és fegyencfej.”

² Jelen tanulmány első változata angolul megjelent: Bódi, F. – Ragusa, A. – Savova, R.: *Courage in Politics*. Pisa, Pacini Editore, 2020, 200.

és halhatok. A szenvedés még a bűnösre is jó, mert alkalom a jobbá válásra. Nekem (akiről Ti éppúgy tudjátok, mint én magam, mennyire büntelenül és minden, mert még a gondolatomban is csak másokért áldozatvállalás volt) a szenvedés Tőle érkező kiválasztást jelent. Arra kérlek tehát Titeket is, hogy ha életem, – mert nem tudhatjuk a jövőt, – úgy végződne, hogy már nem lehetünk otthon együtt, köszönjétek meg Ti is, mint én, hogy Magának kiválaszt! Adjátok az én Marcikám homlokára a nevemben »kis keresztet«. Minden rám szeretettel gondolóknak szerető üdvözetem! Titeket forró szeretettel
Csókol

M.”

„1959. VII. 28-án a Legfelsőbb Bíróság Népbírószági Tanácsa i. 39./1959 szám alatt népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés és többrendbeli gyilkosság btt. kísérlete miatt halálra ítélte.

Ítélet végrehajtva:

1959. VII. 30-án.”³

A családnak szóló, a legbensőségesebb szeretet hangján tudatosan búcsúzó (megírásakor még esetlegességgel) utolsó levél, illetve az 1956-os forradalom és szabadságharc leverését követő megtorlás részeként a rendszer egy újabb „ellenségének” kivégzését (egy emberi lény elpusztítását) rögzítő hivatalos irat éles kontrasztban rögzíti Rajki Márton életének tragikus lezárulását. A Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bíróságának Népbírószági Tanácsa által Rajkára „Kósa Pál és társai” perében – az újpesti forradalmárokkal szemben lefolytatott eljárásban – kiszabott, a megtorlást végrehaj(ta)tók logikáját és intencióit tekintve tipizálható ítélet mögött egy sokban atipikus történetet s egy rendhagyó karaktert találunk; egy olyan ember életútját, aki először a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban magyarságát, majd a Magyar Királyságban zsidó származását, végül pedig a Magyar Népkö-

³ ÁBTL 2.2.1,1.9.4./501

köztársaságban polgári ethoszát és keresztény konzervatív hitvallását szენvedte meg.⁴

Rajki Mártonnak az 1956-os forradalomban játszott szerepét és ott tanúsított karakteres magatartását, kiállását vizsgálva elengedhetetlen, hogy – ha röviden is – áttekintsük életútját, életpályáját, mely egyszersmind szellemi és lelki fejlődéstörténetként is értelmezhető. Rajki Márton Klein Mór néven 1901. szeptember 23-án született Klein Sándor (földbirtokos és kiskereskedő) és Fuchs Ilona gyermekeként, a(z akkor még) Bács-Bodrog vármegyei Zentán (a család maga Zentagunarason élt). A vajdasági magyar zsidó családba született fiatalember eszmélésében meghatározó szerepet játszott Zenta 1918. november 16-i szerb elfoglalása, pontosabban az azt követő, az anyaországtól való trianoni elszakíttatás, valamint az új államalakulatba való kényszerített betagozódás és homogenizáció. Az 1919-ben leérettségizett, húszas éveikhez közelítő kislelőtt nemzeti érzései sodró erővel törtek elő, s egy helyi diákmozgalom élére állva szállt szembe a szerb hatóságokkal – ahogy maga Rajki Márton fogalmazott kihallgatói előtt 1957 tavaszán: „gazdabálon az erősen nacionalista hangulatú sváb és szerb mulatozás közepette elénekeltem a magyar himnuszot”, „Olyat is megcsináltam, hogy társaimmal együtt élő testemben varrtam nemzeti színű szalagot”.⁵ Rajki 1920-ban végül Magyarországra szökött, hogy jogi tanulmányokba kezdjen a Pázmány Péter Tudományegyetemen, s miután 1923-ban fél évet tanulmányúton Nürnbergben töltött a Handelshochschulében, 1924-ben jogi doktorátust szerzett. Tudatos politikai tevékenysége ekkor még nem volt, kivéve néhány

⁴ Az életrajzi adatok kapcsán szeretnék köszönetet mondani az e kutatás megindulásakor jelentős segítséget nyújtó Schunk-Rajki Orsolyának, dr. Rajki Márton dédunokájának a támogatásáért.

⁵ A Budapesti Rendőr Főkapitányság Politikai Nyomozó Osztálya (BRFK PNYO) először 1957. március 1. és 16. között, majd 1957. május 10-én helyzete Rajki Mártont előzetes letartóztatásba. Rajkit először 1957. március 18-án, majd május 13-tól 18-ig folytatólagosan, mindennap, azután július 21-én és augusztus 30-án ismétlőleg hallgatták ki. Az általam Rajkitól, illetve a kihallgatásainak jegyzőkönyvéből idézettek az ÁBTL – 3.1.9. – V-142947/2-ban a 212–241. oldalon találhatóak (a digitalizált változat elektronikus számozása szerint).

verekedést, amikor „zsidó fiúkat vertek a tisztok”,⁶ s e verkedésekben (véelhetően) maga is részt vett. Dr. Klein Mór jogász pályafutása Nyírbátorban kezdődött, majd 1926-tól Újpesten folytatódott; 1928-ban lett ügyvéd, s ugyanebben az évben meg is nősült, Kaiser Ilonát véve feleségül. Az Újpest polgári elitjébe betagozódó Klein család 1935-ben változtatta nevét Rajkira, s Rajki Márton 1938-ban megkeresztelkedett, illetve belépett az újpesti Katolikus Körbe. A második világháború kitörése, pontosabban annak eszkalálódása után 1942-ben először három hónapos kiképzésen vett részt mint karpaszományos honvéd, majd 1943 tavaszán kéthetes páncéltörő kiképzést kapott. Mindezekkel szemben, Magyarország *de facto* függetlenségének 1944. március 19-i elvesztése után 1944 júniusában zsidó származása miatt munkaszolgálatra hívták (Pestszentlőrinc), ahonnan azután 1944. október 24-én megszökött, s azt követően otthonában bujkált.⁷ 1945. január 20-át követően – ahogy maga Rajki Márton fogalmazott: a „felszabadulás után”⁸ – azonnal bekapcsolódott Újpest politikai életébe. Bár Bárd Emil, az egyik helyi kommunista vezető felvetette neki az újpesti polgármesterséget (! – KJE), azt elutasította. Később azután (mégis) Bárd részbeni rábeszelésére kezdte szervezni a Független Kisgazdapártot (FKGP), mely pártból azonban hamarosan, már 1945 áprilisának legelején kilépett, mert az ügyvezető elnökkel és a vezetőség néhány tagjával összeütközésbe került, alapvetően a kommunistákkal való szoros együttműködés szükségességének kérdésében.

Bár 1957-es rendőrségi kihallgatásai során Rajki Márton tartalmi átfedésekkel ismétlően hangsúlyozta, hogy „Ezen túlmenően más politikai tevékenységem 1956 októberéig nem volt”,⁹ 1945 utáni ügyvédi szerepvállalása a kommunista államhatalom szempontjából egészen

⁶Uo.

⁷A Klein család Zentán maradt tagjainak szintén mostoha sors jutott osztályrészül. Klein Sándor 1941-ben 71 éves korában szívbetegségben elhunyt, Rajki Márton édesanyját és egyik nővérét, Klein Erzsébetet 1944-ben pedig Auschwitzba deportálták, s onnan már soha nem tértek vissza.

⁸ÁBTL – 3.1.9.- V-142947/2

⁹Uo.

más megítélés alá esett;¹⁰ Újpest akkori tanácselnökének, Andrásfi Gyulának¹¹ vallomása szerint ő Rajki személyében „egy megrögzött, reakcióst, kommunista és rendszerellenes beállítottságú embert”¹² ismert. Az 1945–1948 közötti „demokratikus kísérlet” a „fenyegetett demokrácia” bukása után Rajki elkötelezett védői tevékenységével hívta fel magára az egyre éberebben figyelő hatalom figyelmét. A választott hitét nemcsak gyakorló, de azt mélységében megelő újpesti ügyvéd 1945-től a Katolikus Főplébánia Egyházközségének ügyésze is volt, s a főként a katolikus egyház befolyásának megtörését célzó „klerikális reakció elleni harc” idején számos (a kapcsolódó rendőrségi anyagok szerint legalább nyolc) katolikus pap védelmét látta el. Ezen jogi-szakmai tevékenységének részét képező, s ugyanakkor személyes kiállítását (ismételten) jól tükröző ügyekből leggyakrabban Csík József

¹⁰ Az 1959. január 13-i összefoglaló jelentés szerint Rajki Márton „kulák családból származik”, „Közismert fasiszta beállítottságú személy”, aki ráadásul „a háborús és népellenes perekben védőként tevékenykedett”. ÁBTL – 3.1.9. – V-1500381/6

¹¹ Andrásfi 1908-ban Perbetén született, eredeti szakmáját tekintve cipészsegéd volt (önálló műhelyt csak 1920–32 között működtetett). 1924-ben belépett a Magyar Szociáldemokrata Pártba (MSZDP), majd 1930-ban csatlakozott a Kommunisták Magyarországi Pártjához (az illegális KMP-hez), melynek egy évvel később újpesti kerületi titkára lett. Innentől folyamatosan aktív illegális tevékenysége eredményeként 1935-ben letartóztatták, majd rendőri felügyelet alá helyezték, 1940-ben pedig bebörtönözték – 1944-ben egy büntetőszázadtól szökött meg, s akkor az újpesti partizánokhoz csatlakozott. 1945–1946-ban a Magyar Kommunista Párt (MKP) újpesti párttitkára, majd a párt dél-pesti megyei titkára volt. Változó megbízatások után 1949-től a moszkvai magyar követség első tanácsosaként működött, ahonnan 1951-ben a Könnyűipari Minisztériumba, 1952 júliusában pedig a Helyi Ipar Minisztériumába került. Újpesten 1956. október 1-étől volt a IV. kerületi tanács Végrehajtó Bizottságának elnöke. (Később, 1961. júniusban megbízták a mongóliai magyar nagykövetség vezetésével, 1968 februárjában e pozíciójából felmentve nyugdíjazták.)

¹² „Megjegyzem, hogy dr. Rajki Mártont 1945 óta ismerem. Már akkor ismeretes volt nyílt klerikális beállítottsága és többször keresett fel minket valamelyik pap védelmében. Dr. Rajkit úgy ismerem, mint egy megrögzött reakcióst, kommunista és rendszer ellenes beállítottságú embert, aki mindenkor meggyőződéses klerikalist [sic!].” Andrásfi 1957. május 29-i vallomásában. ÁBTL – 3.1.9. – V-142947/2

– „akivel egyébként nagyon jó viszonyban vagyok”¹³ – újpesti apátplébános és Varga Remig József (utóbbi 1923 és 1941 között szolgált Újpesten, s Rajkival barátságban volt)¹⁴ védelmét említik, mind a nyomozati anyagban, mind a kapcsolódó (szak)irodalomban. Miközben a Varga és Csík ellen lefolytatott eljárásokban Rajki szerepvállalásából a hit, illetve az értékorientált elköteleződés mellett az emberi tényezőt, a személyes kötődést (s az ebből fakadó íratlan kötelmeket) emelhetjük ki, addig a perek összességében játszott (aktív és pozitív) szerepének folyamánként a fennálló rendszer szempontjából ellenfélként/ellenségként való exponálódását kell rögzítenünk – főként, hogy ez a későbbiekben nagyban befolyásolta Rajki sorsának tragikus alakulását/alakít(tat)ását.

Elválva itt Rajki Márton élettörténetének bemutatásától, még az 1956-os forradalom napjainak tárgyalása előtt, vessünk egy pillantást azon mikrokozmoszra, melyben Rajki és (sors)társainak története kifejtett. Szentpáli Gábort idézve: „Az 1907-ben városi címet nyerő Újpest, kedvező fekvésének köszönhetően tömeges mértékben adott otthont iparosoknak, kereskedőknek, a gyáripar fejlődésével a kialakuló munkásságnak, akik többnyire helyben dolgoztak, és sajátos kispolgári kultúrát hoztak létre – identitásuk a függetlenségen alapult. A főváros közelsége, ugyanakkor Újpesttől való távolsága erős patriotizmust alakított ki az itt lakókban. Az öntudatában erős lakosság száma a negyvenes évekre majdnem elérte a nyolcvanezret. 1950-ben Budapest része lett Újpest, mint a főváros negyedik kerülete...”¹⁵ A Budapestbe integráltan, ám mégis külön való létezés 1956 október-novemberében a nemzeti megmozdulások, majd a lét-harc makrokozmoszában még jobban kiélesült. Az ekkor huszonhat esz-

¹³ Rajki vallomása. ÁBTL – 3.1.9. – V-142947/2

¹⁴ Varga peréről, és Rajki abban játszott védői szerepéről bővebben: Rajki Orsolya: *A Varga Remig József ellen zajlott perek (1945–1948)*. Piliscsaba, PPKE BTK, 2011.

¹⁵ Szentpáli Gábor: *Forradalmi Bizottság Újpesten*. <http://www.bpht.hu/historiak/73.pdf>

tendő Péterfi Miklós¹⁶ későbbi visszaemlékezését citálva: „Én sem voltam, és Újpest sem volt központi irányítószerv, nem kapcsolódott be az országos politikába, hanem alakította az országos politikát úgy, hogy önálló politikai életet élt. Én is a széthúzó lovak közül hajtottam a magamét. Győr, Újpest – sorolhatnám még –, mindegyik egy kis ló volt, és a végén, mint egy tökéletes pont, sok-sok apró kis vektorral, egyhelyben állítottuk a szekeret.”¹⁷

1956. október 23-án Újpest saját „vektorán” még nem tört ki a forradalom, békés tömegtüntetés zajlott, melyhez az egy tárgyalásról éppen hazafelé tartó, ekkoriban a 11. számú ügyvédi munkaközösség tagjaként dolgozó dr. Rajki Márton is csatlakozott a Marx tér környékén. Saját elmondása alapján olyan mélyen megindította az ott érezhető emelkedett hangulat, hogy elsírta magát, ám ezt szégyellve kiállt a menetből, s lakásukra sietett.¹⁸ Másnap, október 24-én azután drámaian felgyorsultak az események, s ebben egyforma szerepe volt a budapesti, illetve az általuk is indukált újpesti történéseknek. Az Erzsébet utcában a rendőrség épülete előtt gyülekező több százas tömeghez egy csepeli egyetemista fiú, Polcz Béla érkezett autóval, s az épület oldalában megállva, majd kiszállva nyomtatott röpcédulákat kezdett osztani. A fiatalembert a kapitányság épületének emeletéről, az erkélyről és az ablakokból – Hornyák Tibor szavaival – „hatalmas

¹⁶ Az 1930. december 2-án Csömörön született, 1983 áprilisában elhunyt Péterfi (Poles) Miklós az újpesti forradalmárok ellen indított per harmadrendű vádlottjaként szerepelt, s „a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló mozgalom szervezésének és vezetésének”, illetve a „társadalmi tulajdon sérelmére ismételten és bünszövetkezetben elkövetett lopás” bűnében mondták ki bűnösnek, s emiatt első fokon eredetileg őt is halálra ítélték (ekkor tíz halálos ítélet született, ez módosult másodfokon hétre).

¹⁷ Mécs Imre: Egy felkelő emlékei. *Beszélő*, 1986/3. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/egy-felkelo-emlekei>

¹⁸ Rajki Márton vallomása. A Budapesti Rendőr-főkapitányság (BRFK) Politikai Nyomozó Osztálya (PNYO) Vizsgálati Alosztálya a „Kósa Pál és társai” ügyben 1957. május 13-tól 18-ig folytatólagosan, mindennap, majd július 21-én és augusztus 30-án ismétlőleg hallgatta ki Rajkit. ÁBTL – 3.1.9. – V-1429472/2

sortúzzel szitává lőtték az ÁVO-sok”,¹⁹ s e véráldozattal – szó szerint – megérkezett Újpestre a forradalom. A döbbsent s ugyanakkor fel-dühödött tömeg haragjától csak a teherautóval érkező ÁVH-s alakulat mentette meg a céltalan erőszakossággal fegyvert használókat – a rendőrség teljes személyzetét gyakorlatilag evakuálták a folyamőr laktanyába, a flottillásokhoz.²⁰ A nemtelenül és értelmetlenül meggyilkolt fiú holttestét Szikora Rudolf és Vanyek Antal egy Pobeda tetején a Tanácsháza elé vitte, ahol a szovjet emlékmű férfi alakját, „Iván”-t ekkorra már Csorba Mihály egy teherautóval földre rántotta; Vanyek és Szikora a Tanácsháza irodáinak egyikéből egy asztalt hozott ki, s „Iván” helyére állítva nemzeti szín lobogóval azon ravatalozta fel az újpesti forradalom első áldozatát.²¹

Rajki Márton ezen forrpontig jutott helyzetbe csöppent bele. Saját elmondása szerint 1956. október 24-én este ismét munkából hazafelé tartott, amikor a már ledöntött szovjet emlékműnél az egy számára ismeretlen szónokot hallgató tömeggel szembesült, mely ekkor Gálhidi Béla²² tanácselnök-helyetttest (Újpest korábbi polgármesterét)

¹⁹ Hornyák Tibor visszaemlékezése a forradalom 50. évfordulójára 2006-ban az Újpest Televízió által készített dokumentumfilm riportjában. <https://www.youtube.com/watch?v=xcED25VYr3k>

²⁰ Az 1959. január 13-i „Összefoglaló jelentés”-be rögzítetten: „Az 1956. évi ellenforradalom idején Budapest többi kerületéhez hasonlóan a IV. kerületben is – volt horthysta katonatisztek, nyilasok, tőkésék, és egyéb huligán elemek vezetésével – megalakultak a fegyveres ellenforradalmi csoportok...” Bár az itt leírtak szerint a zászlókkal felvonuló „állandóan növekvő tömegek” eleinte még a szovjet–magyar barátságot is éltették, „az esti órákban a tömegben meghúzódo, valamit a parlamenttől és a rádiótól érkező ellenforradalmárok hatására halált kiabáltak a szovjet katonákra, az államvédelmiskre, a kommunistákra”, s „a rémhíreket [azoktól – KJE] felbőszített tömeget a IV. kerületi rendőrkapitányság elé vezették, ahol követelték, hogy a rendőrök is álljanak melléjük”. A jelentés szerint miután a rendőrök nem álltak a tömeg mellé, onnan valaki a rendőrökre lőtt, akik ezt viszonozták, és „egy ellenforradalmárt agyonlőttek”. ÁBTL 3.1.5.-O-16795

²¹ <https://www.youtube.com/watch?v=xcED25VYr3k>

²² Gálhidi Geiger Béla néven született 1905-ben Újpesten, s 1927-ben (másutt: 1928-ban) szerzett jogi diplomát. 1930 januárjában választotta a helyi képviselő-testület Újpest aljegyzőnek, ám a háborúban visszabővülő magyar köz-

követelte – „ennek hallatára álltam meg, mert az ő személye – mivel igen jó barátságban vagyok vele – igen érdekelt”.²³ A tömegben ekkor egy Brausz Nándor nevű férfi ráismert Rajkira, s azt javasolta, hogy az ügyvéd hívja le Gálhidit. Rajki el is indult, valójában azzal a szándékkal, hogy Gálhidit lebeszélje a tömeg előtti szónoklatról, de addigra az már másoktól kísérve kijött, „és nekem nem volt alkalmam közölni vele aggályaimat”.²⁴ Rajki Gálhidi beszédének részleteire nem emlékezett,²⁵ de abban bizonyos volt, hogy a Forradalmi Bizottság megalakítását a beszéd után a tömegből követelték, s ekkor került sor arra, hogy az ismeretlen szónok Brausz javaslatára Rajkit is felszólította – „és Gálhidi is hívott”. A Tanácsházára bemenne mintegy 10-12 fő gyűlt össze, s a bemutatkozásakor derült ki, hogy az ügyvéd számára addig ismeretlen szónok Kósa Pál asztalosmester volt. Miután „Dr. Gálhidi néhány mondatban megismételte gondolatait, és arra kért bennünket, hogy alakítsunk egy olyan bizottságot, amely bírja a polgárság bizalmát és segítsünk a rend helyreállításában”.²⁶ Rajki visszaemlékezése szerint talán ő maga vetette fel a Forradalmi Bizottság élére egy elnök megválasztásának szükségességét (kihallgatóinak Rajki egzaktan jelezte, hogy „ez a név nem volt így meghatározva”, s a létrejött szervezet eredetileg a Forradalmi Rendfenntartó Bizottság

igazgatásban 1940 és 1944 között Kassán volt aljegyző, majd tanácsnok. 1944. október 17-én a Gestapo kommunistagyanús elemként letartóztatta, az ő fogságukból Komáromban szökött meg december 18-án.

¹⁹⁴⁵ februárjában az Újpesti Nemzeti Bizottság alpolgármesterré és főjegyzővé választotta. 1945–49-ben az FKGP, majd 1949–1956-ban az MDP tagja, 1956-ban kérte felvételét az MSZMP-be. Újpest alpolgármestere, később, 1950-től a IV. kerület tanácselnök-helyettese. Gálhidi 1957 szeptemberében (hivatalosan) lemondással távozott posztjáról. 1974-ben hunyt el.

²³ Rajki, 1957. május 13. ÁBTL – 3.1.9. – V-142947/2

²⁴ Uo.

²⁵ Gálhidi Béla 1957. augusztus 23-i vallomása alapján 1956. október 24-én mintegy 8-10 ember követelésére körülbelül 5000 emberhez intézett beszédet. ÁBTL – 3.1.9. – V-142947/6

²⁶ Rajki, 1957. május 13. ÁBTL – 3.1.9. – V-142947/2

nevet viselte²⁷). Ő Gálhidi Bélát javasolta. Gálhidi azonban összeférhetetlenségre hivatkozva²⁸ elutasította ezt, s viszontfordulattal Rajki Mártont javasolta, akit a jelenlévők közfelkiáltással meg is szavaztak.²⁹ Rajki elmondása szerint: „A közfelkiáltás után Kósa Pál szót kért, érezhetően az én elnökségemet akarta támadni, de két jelenlévő, látszólag kissé ittas személy – akik nyilvánvalóan felismerték szándékát – felugrott, és azt követelte, hogy dobjuk ki Kósát, mert csak zavart akar okozni.”³⁰ A helyzet további eszkalál(ód)ását megakadályozandó Rajki azonban inkább épp e két férfit küldte el, ezzel legalább némileg megnyugtatta a frusztrált Kósát; nem sokkal ezután az FB újdonsült tagjai is hazaindultak – „hogymásnap reggel megkezdjük a Bizottság és a közigazgatás munkáját”.³¹

²⁷ Későbbi kihallgatásai során kérdésre kifejtette, hogy elképzelése szerint a Forradalmi Bizottság „politikai célja az volt, hogy a bukottnak látszó kommunista rendszer után hozzájáruljon egy új rend kialakulásához”. Hozzátette, hogy a Forradalmi Rendfenntartó Bizottságnak „természetesen nem a kommunista rendfenntartása volt a célja”. Rajki, 1957. május 17. ÁBTL – 3.1.9. – V-142947/2

²⁸ Ismét Gálhidi 1957. augusztus 23-i vallomásából idézve: „A forr. biz.-nak én tagja nem voltam. Kósa Pál és társai okt. 24-én este felajánlották, részemre a forr. biz. elnöki tisztségét, azonban én ezt nem vállaltam. Inkább helyettem dr. Rajki Márton Mór újpesti ügyvédet ajánlottam. Őt meg is választották elnöknek. Dr. Rajkit azért ajánlottam, mert őt higgadt embernek ismertem, aki a feloszabulás után az FKGP vezetőségi tagja volt. Mindenki őt polgári beállítottságú embernek ismerte. Az én elnöki jelölésemet azért nem vállaltam, mert mint VB elnök helyettes ezt nem vállalhattam.” ÁBTL – 3.1.9. – V-142947/6

²⁹ Rajki szerint elnökké váló egyhangú megválasztásához Gálhidi felvetésén túl személyének közismertsége, politikai állásfoglalás – „az emberek nagy része klerikálisnak és reakciónak ismert (bár ez ellen én mindig tiltakoztam)” – vezetett. Uo.

³⁰ Rajki, 1957. május 13. ÁBTL – 3.1.9. – V-142947/2

³¹ Uo. A már idézett 1959. januári összefoglaló jelentés részbeni eltérésekkel rögzítette az eseménysort. Az ott leírtak szerint a lerombolt emlékmű helyén felravatalozott forradalmár holtteste mellől különféle beszédek hangzottak el, s az „Ilyen uszító beszédekben élenjárt Kósa Pál újpesti asztalosmester”. A felszólalásokkal párhuzamosan mintegy 20-25 fő felvetette, hogy alakítsák meg a Forradalmi Bizottságot, Kósa Pál vezetésével, s a Tanácsháza épületébe mintegy tizenötön dr. Gálhidi Béla tanácselnök-helyetteshez mentek, aki szívélyesen fogadta őket, és „javaslatára Rajki (Mór) Mártont reakciós újpesti ügyvédet válasz-

Az újpesti Forradalmi Bizottság megalakításának pillanataiban Rajki Márton és Kósa Pál³² találkozásával eltérő generációk, ethoszok, habitusok, lét-tapasztalások és demokrácia-/rendszerképek adódtak össze, ugyanannyira keveredve, mint ütközve. Konvergenciáik szinte elkerülhetetlenül rivalizáláshoz és kettős vezetéshez vittek, melyben Rajki státusza és intenciói versengtek Kósa gravitációjával és akaratával. Ismét Péterfi Miklóst idézve: „Elmentem a tanácsházára. Nézelődtem jobbra-balra, akkor még nem tudtam, hogy Rajki Márton a Forradalmi Bizottság vezetője, Kósa Palinál jelentkeztem.

tották meg, ami Kósának nem tetszett, mert ő akart elnök lenni. Ettől a perctől kezdve, megindult a harc a pozíciókért.” ÁBTL 3.1.5.-O-16795

Az 1957. március 1-én és július 17-én kihallgatott Koszterna Gyula vallomásaiból részben szintén más képet kapunk ugyanerről a választásról. Szerinte Gálhidi szobájába ekkor mintegy 15-20-an mehettek be, s „Kósa Pál rövid beszélgetés után azt mondta, hogy a szobába lévő személyek lesznek a bizottság tagjai és mindjárt akkor felvetette, hogy elnököt kell választani, de a jelenlévő Dr. Rajki felvetette, hogy az így nem lesz jó, és ő javasolta Gálhidit, hogy az legyen a bizottság vezetője, és jegyzőkönyvet kell csinálni, arról, hogy mi lesz a »Forradalmi Bizottság« feladata, és e célból javasolta, hogy másnap reggel jöjjenek össze 8-9 óra között.” ÁBTL – 3.1.9. – V-142947/3

³² Az újpesti Forradalmi Bizottság, majd Nemzeti Bizottság vezetője Kósa Pál 1921-ben született Balatonfüreden, kisiparos családban. A Balaton közelsége is hozzájárult, hogy szeretett úszni és biciklizni, sportolni. Feleségét, aki szövőnő volt, Újpestre költözve ismerte meg, itt alapítottak családot.

A peréhez készült belügyi iratok szerint 1938-ban a Nyilaskeresztes Párt tagja volt, majd belépett a kommunista pártba, ám onnan 1948-ban kizárták, mivel „ellenséges propagandát folytatott”. Kósa a háború után hosszabb ideig gyári munkásként dolgozott, 1954-től volt önálló asztalosmester. 1956 októberében ismertsége, orgánuma, szónoki képességei s persze saját ambíciója is nagyban hozzájárult, hogy a kommunista hatalommal szembe forduló emberek élére álljon, s önszerveződésük vezetőjévé váljon. (Kósa Pál esetleges nyilas múltját nem kívánom sem vizsgálni, sem elemezni. Annyi bizonyos, hogy ha nem is ezen a néven, de létezett Szálasi pártja – 1935: Nemzeti Akarat Pártja, 1937: Magyar Nemzeti Szocialista Párt, 1938: Nemzeti Szocialista Magyar Párt – Hungarista Mozgalom –, melybe az akkor alig tizenhét esztendőős Kósa be is léphetett. Ez alapján azonban, ahogy kommunista párttagsága alapján sem lehet megítélni 1956-os szerepét és tevékenységét.)

ÁBTL 3.1.5.-O-16795

»Szervusz Pali, egyetemista vagyok, jöttem segíteni.« Ettől kezdve a személyem elválaszthatatlan az újpesti bizottság tevékenységétől. Félkaotikus állapotba csöppentem bele. Egy rendkívül erős akaratú, célratörő egyéniség, Kósa Pál irányította gyakorlatilag az eseményeket, bár a de jure megválasztott vezetője a bizottságnak dr. Rajki Márton volt. Kósa Pali akkor kábé 35 éves asztalos volt, úgy tudom, gyárban dolgozott.” Ő maga is kiemelte, hogy „A Kósa Palin is lehetett látni, hogy ez az ember melós”, miközben „Nem volt munkás közülük Rácz, Rajki Marci bácsi... Dr. Rajki Márton ügyvéd volt, kitért zsidó, aki katolikus lett, majd a katolikus egyházközségnek az egyik aktív tagja. (...) Amikor valami hivatalos beszélgetés volt, akkor Rajki Marci bácsi beszélt, amikor hangulat kellett, irányítás, élére kellett állítani a témát, célt, irányt meghatározni, akkor Kósa döntött. Persze ebből előbb-utóbb szembenállás következett...”³³ Miközben az itt kiragadott mondatok eredeti kontextusában Péterfi abszolút pozitív, leíró, s nem minősítően használja a „melós” szót (kiemelve, hogy az FB tagjai nagy többségükben az újpesti munkásság sorából kerültek ki), az általa megfogalmazottakból is egyértelműen kiderül, hogy a harmincas évei közepén járó asztalos s a húsz esztendővel idősebb ügyvéd között számos, nem csak *ad hoc* helyzetükből, de egész addigi életükből fakadó különbség volt.

Másnap reggel, 1956. október 25-én Rajki Márton fél kilencre ért a Tanácsházára, rögtön szembesülve azzal, hogy Kósa „már kisajátította az elnöki tisztséget magának”, s szerinte (legkésőbb másnapra) „már bélyegzőt is láttam nála »Forradalmi Bizottság« szöveggel”.³⁴ Rajki saját elmondása szerint ő ugyan mindezt végül nem tette szóvá, mert a rend megteremtését előtérbe helyezte személyes vitáiknak, de ez a helyzet jelzi számunkra a legalitás és a legitimitások – az adott pillanatban a választott (Rajki) és a támogatással bizonyosan bíró, de meg nem választott, így jobbára önjelölt vezető (Kósa Pál) – nyílt konfrontációját. A nap folyamán aztán lassan, részben már új arcok-

³³ Mécs Imre: Egy felkelő emlékei. *Beszélő*, 1986/3. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/egy-felkelo-emlekei>

³⁴ Rajki, 1957. május 13. ÁBTL – 3.1.9. – V-142947/2

kal kibővülve beindult a bizottsági munka; az FB első határozata az volt, hogy „a különböző ügyosztályok vezetői mellé egy-egy bizottsági tagot delegáltunk segítség céljából”.³⁵ Kósa – vélhetően nem kevésbé a fentebb vázolt pozícióharc jegyében – Rajkit ekkor „az egészségügy és segélyügyek” megszervezésére és irányítására kérte fel, ám ő azt szakismeret hiányában – s nyilván vezetővé választottsága tudatában – visszautasította. Az FB fejeként Rajki végül Kiss Imrét³⁶ bízta meg a karhatalom megszervezésével, és (maga helyett) „egy ismerősömet – akinek nevére nem emlékszem”³⁷ az egészségügyi és segélyügyi munkába való bekapcsolódással. Rajki kihallgatása során később hozzátette, lehet, hogy ez még az ezt megelőző este történt, mert rémlett neki, hogy Rácz Endre is jelentkezett nála a karhatalom megszervezésére, és később Rajki Ráczot arra kérte, segítsen Kissnek. Az alapvetően spontán kiépülő hatalmi hierarchia helyértékeinek kiforratlanságát és bizonytalanságát mutatja az is, hogy: „Emlékezetem szerint egyébként szervezési munkában csak úgy vettem részt, ha feljöttek hozzám a Gálhidi irodájába, és tőlem utasítást kértek, amikor Gálhidi és Kósa nem volt ott”,³⁸ azaz Újpest Forradalmi Bizottságának ekkor még csak névleg, s nem működésében volt egyetlen, mindenki által egyként elfogadott és követett, szuverén vezetője.³⁹

³⁵ Uo.

³⁶ Kiss Imre Sándor 1957. március 21-i saját visszaemlékezése szerint 1956. október 26-án (s mint látjuk, a dátum ezzel még tovább bizonytalanodik) Kósa Pál beszédét hallgatta a tömeggel, amikor őt Gálhidi Béla felvitte magával a Tanácsházára: „Itt tudtam meg, hogy akkor már megalakult újpesti forradalmi bizottság tagjai üléseznek, aminek ekkor az elnöke Rajki Márton ügyvéd volt. Az ülésen a többiek engedélyével én is ott maradtam, s az ott lévőknek felajánlottam szolgálataimat, illetve, hogy a bizottság munkájában részt akarok venni. Ekkor a Dr. Rajki javaslatára megbíztak a polgárőrség és a IV. ker. Kap. vezetésével...” ÁBTL – 3.1.9.-V-142947/1

³⁷ ÁBTL – 3.1.9. – V-142947/2

³⁸ ÁBTL – 3.1.9. – V-142947/2

³⁹ A vezetést, pontosabban a Forradalmi Bizottság vezetőjének konkrét személyét illető bizonytalanság a vallomásokban is jól nyomon követhető. Így például miközben a korábban már idézett Koszterna Gyula azt mondta, hogy „Ekkor emlékezetem szerint Rajk [sic!] ügyvéd volt az elnök. Kósa tagja volt a 10-es

Rajki Márton 1957. május 14-i folytatólagos kihallgatásának anyagából kiolvashatóan a Rajki számára jobbára eseménytelen csütörtöki nap után 1956. október 26-ának péntekje már egészen másképp alakult. A lényegi történéseket tekintve számunkra kevésbé fontos, hogy – az alapvető precizitást követelő jogi szakma képviselőjeként – Rajki azt látta, „még mindig nem a rendszeres munka folyik, hanem szaladozás jobbra-balra, kis, apró-cseprő ügyek intézése, zsúfolt, rendszertelen élet zajlik”⁴⁰; vagy hogy a Forradalmi Bizottság vezetőjeként hiányolta, hogy Kósáékkal közösen nem került sor „rendes alakuló ülésre”, ahol jegyzőkönyvben rögzíthették volna, kik is pontosan a Forradalmi Bizottság tagjai,⁴¹ ám az újpesti dolgozók bérének kifizeté-

bizottságnak”, az 1957. március 8-án tanúként meghallgatott Teleki Sándor szerint „Ugyancsak tagja volt a forradalmi bizottságnak Dr. Rajki nevű ügyvéd aki Gálhidihoz hasonlóan tanácsadója volt Kósának”. ÁBTL – 3.1.9. – V-142947/2

⁴⁰ A közigazgatási tisztviselők egyszerűen nem mentek be dolgozni, s Rajki éppen ezért a közigazgatási tisztviselők munkába állítására koncentrált. Gálhival meg is egyeztek abban, hogy „a hangszórón rendszeres felhívásokat kell adni és munkára szólítani ezeket a tisztviselőket”. Uo.

⁴¹ Írásbeli rögzítettség hiányában lehetetlen pontosan megmondani, kik voltak a bizottság tagjai. A datálásban folyamatosan (de konzisztensen) tévedő Kiss Imre vallomása szerint – például – a Forradalmi Bizottság október 26-án alakult meg, s 27-e reggelén „Ezután egymás között elosztották a reszortokat, Rajki dr. lett a »Forradalmi Bizottság« elnöke, Kósa Pál a helyettese, tagjai lettek a bizottságnak: Andrásfi, Gálhidi, Rácz Endre, Koszterna Gyula, Kovács ezr., egy öregebb Buzás [? – KJE] bácsi, egy Jankovics nevű személy... meg a felsoroltakon kívül többen mások, akikre név szerint nem emlékszem.” A Kiss-féle névsorral a névtelenség homályában maradók (ez lehetett Péterfi, Szikora stb.) mellett az a baj, hogy Andrásfi ha jelen is volt, nem lehetett (már csak nyíltan forradalomellenes tevékenysége okán sem) az FB tagja, s bár Gálhidire szinte mindenki tagként tekintett, ő maga azt vallotta: „A forr. biz.-nak én tagja nem voltam.”

Az alapítók személyén túl azok száma is problémás. Mint láttuk, az 1959-es összefoglaló jelentés szerint 1956. október 24-én mintegy 15-en alakíthatták meg a Forradalmi Bizottságot. Ezen minden valószínűség szerint deduktív, becsült adattal szemben Hornyák Tibor 2006-os interjújában azt állította, 15-en vagy 20-an alakíthatták meg az FB-t, melynek létszáma azután „200 fölé kerekedett”. Ugyanitt Vanyek Antal úgy emlékezett, hogy eredetileg maga Rajki vetette fel egy bizottság megalakítását neki, Kissnek és Kósának, s ők négyen, még a Tanácsházán kívül megállapodtak erről, s csak ezt követően mentek be a Ta-

se ott és akkor nagyon is releváns problémát – a későbbi perben pedig vádpontot – jelentett.

A nap folyamán a Tanácsházán megjelentek „a szomszédban lévő Nemzeti Bank fiók vezető képviselői”, jelezve, hogy a széf egyik kulcsának hiányában nem tudják kinyitni a kasszát, pedig abból „a város összes intézményei várják a fizetést”.⁴² Rajki szerint ekkor Gálhival együtt „azt az utasítást adtuk, hogyha másként nem tudják kinyitni, akkor fúrják ki a kasszát. Erre vonatkozólag írásbeli felhatalmazást adtunk, a továbbiakról nincs tudomásom.”⁴³ Bár nyilvánvaló, hogy ha nem is a végrehajtás részleteinek, de az eredmény szintjén Rajkinak „a továbbiakról” is tudnia kellett, mégis jogosan védekezett kihallgatói előtt azzal, hogy a páncélszekrényhez, pontosabban az ott őrzött, kifizetésre váró pénzhez „a zűrzavaros helyzetben azért kívánunk hozzányúlni, hogy a vállalatok és azok dolgozóinak pénzellátása biztosítva legyen”.⁴⁴

A páncélszekrény ügyének intézésével megbízott Koszterna Gyula⁴⁵ szerint ő maga minderről valamikor 1956. október 26-án délután,

nácsházára ezt írásban is rögzíteni. Vanyek szerint azután este (s itt nem világos, hogy még október 24-re vagy már október 25-re gondol) a pártok képviselőinek fellépésével vált szükségessé e bizottmány bizottsággá alakulása, immár 12 fővel.

(A Tanácsházára belátogató dr. Vilmos Lászlót, a IV. kerületi bíróság elnökét maga Rajki kérte fel az FB-ben való részvételre, s úgy tűnt, ő ezt örömmel vállalja is – ezt utóbb Kósa és Gálhidi is jóváhagyták. Rajki ezek után dr. Vilmosnak elmondta, hogy szeretné írásban rögzíteni az elmúlt másfél nap történéseit, s Vilmos el is kezdte legépelni a Rajki által felidézetteket, de már a neveknél elakadtak, s miután valamiért kihívták, dr. Vilmos „eltűnt mellőlem, s azóta nem is láttam”. ÁBTL – 3.1.9. – V-142947/1 és ÁBTL – 3.1.9. – V-142947/6

<https://www.youtube.com/watch?v=xcED25VYr3k>

⁴² Rajki, 1957. május 14. ÁBTL – 3.1.9. – V-142947/2

⁴³ Uo.

⁴⁴ Rajki, 1957. május 18. ÁBTL – 3.1.9. – V-142947/2

⁴⁵ Az 1933-ban született Koszterna Gyula kétéves korában elveszítette apját, s tízéves koráig intézetben nevelkedett. Az öt elemi osztály elvégzése után 1948-ban kezdett el dolgozni. A következő évben lakatostanonc lett, 1950-ben képzését megszakítva jelentkezett a néphadseregbe. 1953-ban leszerelt, ezt követően különböző gyárakban dolgozott lakatosként. 1956. október 23-án munkaidő után a pesti belvárosba ment, ahol jelen volt a Rádió ostrománál. Másnap

egy óra után értesült, amikor felment a Tanácsháza emeletére Gálhidi irodájába, ahol Rajkival is beszélt, aki szóba hozta az MNB kasszájának ügyét: „...ő mondotta nekem, mivel a dolgozók fizetéséről volt szó, hogy menjek el az újpesti Pamutgyárba és ott szóljak a gyár vezetőjének, hogy siessenek a hegesztő készülékkal és a vágópisztolyal és menjek el a megbeszélthelyre az újpesti Nemzeti Bank fiókjába.”⁴⁶ Koszterna ezt ugyan meg is tette, ám a Pamutgyár igazgatója azzal az üzenettel küldte vissza, hogy „ahogy lehetőség lesz, azonnal küld embereket a Bankhoz”.⁴⁷ Az üzenetváltás után Koszterna szerint Gálhidi őt és Kiss Imrét küldte, „hogy menjünk a bankhoz nézzük meg mi a helyzet, ott-e vannak a hegesztő készülékek a pamutgyári munkások”⁴⁸ – de azok akkor még mindig nem voltak ott. A Tanácsházára visszatérő Koszternáékat végül az eredetileg őket kiküldő Gálhidi Béla informálta, hogy a hegesztőmunkások immár úton vannak a bankfiókba, ami után – Koszterna visszaemlékezésében – „Kiss Imre mondta azt nekem, hogy menjünk el a közeli gyárakba és nyugtassuk meg a munkásokat, meg fogják kapni a fizetésüket”, s valóban, Kiss és Koszterna autóval a Táncsics Bőrgyárba, a Duna Cipőgyárba, Mautner Bőrgyárba és még pár másik üzemhez ment, „ahol a dolgozóknak a kocsiból kiszólva mondtuk, hogy ne nyugtalankodjanak, a fizetésüket meg fogják kapni”.⁴⁹ Jól látható, hogy az MNB újpesti fiókjában álló széf feltörésének kérdésében Rajki Márton nem volt kezdeményező, a döntést nem egyedül hozta, s a kérdés megoldásának további részleteivel nem ő foglalkozott, az 1959. januári összefoglaló jelentésben mégis felrötták neki, hogy részese volt az Újpest lakosságának mindennapi életére egyébként direkt pozitív hatással bíró, kényszerhelyzetben meghozott döntésnek.

részt vett az újpesti tüntetésen, s beszédet mondott a kerületi rendőrkapitányság előtt leölt fiatalember rögtönzött ravatalánál. http://server2001.rev.hu/oha/oha_display_biography.asp?id=1218&lang=h

⁴⁶ Koszterna Gyula kihallgatása 1957. március 1. és július 17. ÁBTL – 3.1.9. – V-142947/3

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Uo.

E pénteki nap azonban a fentinél jóval komplexebb és feszültebb eseményektől volt terhes. Gálhidi Béla tanácselnök-helyettes a pénteki nap folyamán négyszemközt javasolta Rajkinak, hogy „a kommunista párt vezetőivel titkos, bizalmas megbeszélést tartunk”.⁵⁰ A Gálhidi felvetésére (visszatekintve) életveszélyes naivitással reagáló Rajki szerint szándékuk az volt, hogy a Magyar Dolgozók Pártjának (MDP) helyi tagságát is bevonják a Forradalmi Bizottság munkájába, igaz, „abban a tudatban voltam, – ezt nem beszéltük meg Gálhidival – hogy csak olyan kommunisták jönnek el erre a megbeszélésre, akiket nem terhel bűn a néppel szemben, akik a Rákosi rezsimben nem vettek részt a nép ellen”.⁵¹ Ők ketten abban is megegyeztek, hogy ezen a találkozón majd Kósa Pál is részt vesz, s hogy azt a katolikus plébánián tartják. Végül az „ebéd utáni órákban” találkoztak, (a Rajki élettörténete és 1945 utáni ügyvédi tevékenysége kapcsán már említett) Csík József plébános szalonjában, aki miután fogadta őket, azonnal távozott is. A megbeszélésen a már említettek mellett ott volt Andrásfi Gyula tanácselnök, és Németh János a kommunista vezetőség egyik tagja. Rajki visszaemlékezése szerint célként a „rend és a nyugalom helyreállítása” fogalmazódott meg, és Andrásfiék vállalták, hogy párttársaikkal konzultálva „kidolgozzák, hogy miként lehetséges az együttműködést megvalósítani”.⁵² A felek abban is megállapodtak, hogy egy szovjet katonai akciót megelőzendő vonalat keresnek a Honvédelmi Minisztériumhoz (HM), jelezve a katonai vezetés felé, hogy az országosan erodáló helyzet ellenére ők vállalják Újpesten a rend fenntartását. Miután erről megállapodtak, s erre kezet adtak, Rajki, Kósa és Gálhidi megegyeztek, hogy minderről „a délután tartandó tömeggyűlésen informáljuk a népet”.⁵³

⁵⁰ Rajki, 1957. május 14. ÁBTL – 3.1.9. – V-142947/2

⁵¹ Uo.

⁵² Rajki, 1957. május 14. ÁBTL – 3.1.9. – V-142947/2

⁵³ Uo. E zárt ajtók mögött lezajlott találkozó kapcsán elkerülhetetlen Rajki Márton saját motivációinak, pontosabban a mögöttük húzódo elképzelések tisztázása és megértése: „Én a magam részéről olyan kormányt képzeltem el, amiben benne van: Nagy Imre, Kádár János, Kovács Béla, Kelemen Gyula. (...) Magamban úgy képzeltem el, hogy az új kormányban egyharmad részt kommunis-

A délutáni tömeggyűlésen azután Kósa valóban beszélt a megállapodásról, ám a HM-be küldendő delegáció kapcsán „választásokat kezdett rendezni”, evidenciaként kezelte, hogy azt majd ő vezeti. Mivel mindez eltért az előzetes megállapodásoktól, a felháborodott Rajki távozni készült, s csak a hozzá odaszaladó Kósáné és annak leánya kérésére és közvetítésével tért vissza a Forradalmi Bizottsághoz. Mindeközben azonban a Tanácsháza környékén összegyűlt tömeg már hírt kapott arról, hogy – minden „bizalmas megbeszélés” ellenére – a szovjet csapatok megkezdték Újpestet immár közvetlenül fenyegető felvonulásukat a Duna partján és a villamos-aluljáróban. Rajki szerint az egyszerre rémült és őrjöngő tömeggel Kósa Pál végül már nem bír, s a helyére lépve Rajki ekkor szólt először az emberekhez, arra kérve a tömeget, hogy „ezekben a rettenetes percekben őrizze meg a nyugalmat”.⁵⁴ Csitítása azonban kevés sikerrel járt: egyre többen követeltek fegyvert a szovjetek ellen, s bekiabálások jelezték, hogy annyi év hazugságai után „ők ebben a kormányban [Nagy Imre kormányában – KJE] sem bíznak”.⁵⁵ A minden szempontból egyre kétségbeesettebb helyzetben Rajki saját autoritására hagyatkozva igyekezett a tömeget egy (a lehetőségeket tekintve: valamelyest) békésebb irányba befolyásolni: „Igazatok van, hogy sokat hazudtak nektek eddig, de közületek sokan ismertek engem. Én mondom nektek, hogy Nagy Imre, Kádár János és Kovács Béla olyan emberek, akik meggyőződésükért súlyos szenvedést vállaltak.”⁵⁶ Rajki kiemelte, hogy „bizto-

ták és szocdemek, egyharmad részt keresztényszocialisták, és egyharmad részt a parasztság képviselői foglalnak helyet, vagy pedig a másik elképzelésem, hogy három-három tizedrészben részesülnének a szocdemek, kommunisták és keresztényszocialisták, és egytizedrészt a kisgazdák és parasztpártiak.” Rajki tehát nem a kommunistákkal általában, hanem konkrétan a Rákosi-diktatúrával szemben határozta meg magát; kihallgatónak ki is fejtette, hogy ő a maga részéről együtt tudott volna dolgozni „becsületes kommunistákkal, olyanokkal, akik nem követtek el semmi bűnt” 1956-tól visszamenőleg. Rajki, 1957. május 17. ÁBTL – 3.1.9. – V-142947/2

⁵⁴ Rajki, 1957. május 14. ÁBTL – 3.1.9. – V-142947/2

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Uo.

san” tud Kádár megkínzásáról, s hogy fentiekben „meg kell bízunk ilyen kétségbeesett helyzetben”.⁵⁷ Rajki ugyanitt nyilvánosan és egyértelműen elzárkózott a fegyverek kiadásától: „...nem adunk fegyvert, aki harcolni akar, az szerezzen úgy, ahogy tud, de én nem vállalhatom itt Krisztus keresztje előtt a felelősséget azért, hogy Újpest területén szörnyű vérengzés, asszonyok, gyermekek elpusztítása történhessen.”⁵⁸ A némileg így csillapult tömegnek Kósa ezután a szovjetek felvonulásának mindkét irányába fehér zászlós parlamenterek küldését javasolta, felkérni a szovjet parancsnokokat, hogy csapataikkal ne vonuljanak be Újpestre.⁵⁹ Rajki vallomása szerint ezután ő maga távozott a térről, s „ezen a napon más említésre méltó esemény nem történt”.⁶⁰

Másnap, szombaton azután kiderült, Újpestnek és a Forradalmi Bizottságnak nemcsak a szovjetek inváziójától, de a párthű magyar karhatalmi erők fegyveres akcióitól is tartania kell. Bár Andrásfi Gyula tanácselnök 1957. május 29-i vallomása, mely szerint 1956. október 27-én éjjel „partizánokkal és katonasággal karöltve” visszafoglalták a Tanácsházát és a Pártházat, s mintegy 70 nemeztört fegyvereztek le, egyértelműen túlzás,⁶¹ tény, hogy egy harckocsi fedezetében egy leg-

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Szűcs László/Rudolf Höyborg visszaemlékezése szerint: „Egy jó ideig csönd volt. Úgy nézett ki a dolog, hogy nem lesz már ennél nagyobb baj, ugye, hogy a forradalmat megnyertük, ugye leállt minden. Nem volt nagy ellenkezés sem az oroszok, sem más részről sem, de ez csak ilyen ideiglenes hallgatás volt. Én emlékszek arra nagyon jól, hogy egy három tagú delegáció ment le az áruházhoz... lement egy küldöttség a Duna partra fehér zászlóval, volt köztük egy, aki valamikor orosz fogságban volt, és megtanult oroszul. Lement tárgyalni az oroszokkal a Duna partra, mert ott voltak felsorakozva páncélosok, gyalogság meg különböző fegyvernemek az oroszok részéről, és azzal tért vissza ez a delegáció, hogy meggyeztek az oroszokkal abban, hogy nem támadják meg Újpestet, mert arra kértük őket, hogy ne támadják meg, de ők azt mondták, amennyiben mi nem provokálunk, fegyverrel, akkor ők sem csinálnak semmit. Ismert úgy az, hogy az oroszok soha nem tartották be a szavukat. Soha. Ők dirigáltak mindent, és így sem tartották be a szavukat...” <https://www.youtube.com/watch?v=xcED25VYr3k>

⁶⁰ Rajki, 1957. május 14. ÁBTL – 3.1.9. – V-142947/2

⁶¹ Mécs Imre: Egy felkelő emlékei. *Beszélő*, 1986/3. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/egy-felkelo-emlekei>

alább harmincfős egység – Péterfi Miklós szavaival „rendőralakulat”⁶² – hatolt be az elvben az újpesti nemzetőrség által ellenőrzött kerületbe.⁶³ „Ha mindkét oldalon van fegyver, akkor a hatalom a hangerőn múlik”⁶⁴ szellemében gyakorlatilag alkudozás kezdődött az eredetileg

⁶² „Majd 26. és 28. között lerohanta Újpestet egy rendőralakulat. Egy harckocsi meg egy rendőralakulat. Volt ott először egy katonai alakulat, harckocsizók – régi kormánypártiak. Parancsra küldték ki őket Újpestre.” Uo.

⁶³ Egy 1958. július 16-án készült, az „újpesti fegyveres csoportok” számbavételére fókuszált jelentés szerint – a szövegkritikát, összevetést vagy kapcsolt magyarázatot általam itt tudatosan mellőzve – a hatóságok hat csoportot azonosítottak, melyeket Polgár István, Somlyói Nagy Sándor, Lengyel József, Kiss Imre, Rác Endre, Hamza Zoltán és Koszterna Gyula vezettek. (A már többször idézett 1959. januári összefoglaló jelentés szerint ugyanakkor Kósa Pál Gábor Lászlót, Rácz Endrét, Vanyek Antalt, Kiss Imrét és Valkó Lászlót nevezte ki a csoportok élére.) A jelentések szerint a fegyveresek számát nem lehetett pontosan meghatározni, annyi biztos, hogy 1956. november 4-ig mintegy 400 nemzetőr igazolványt adtak ki (más helyen az szerepel, hogy a Kiss Imre vezette nemzetőrség létszáma 500 fő volt), ám ezek egy része végül nem jelent meg a nemzetőrök között, miközben november 4-e után sokan már igazolvány nélkül csatlakoztak a fegyveres csoportokhoz, és harcoltak is a szovjetek ellen. Az elfogott és kihallgatott forradalmárok vallomásai alapján merült fel, hogy a kvázi főparancsnokságként működő Könyves Kálmán Gimnáziumban olykor „8-900 fegyveres részére készítettek ebédet”, s mivel innen látták el élelemmel az összes fegyveres csoportot, vélelmezhetően ez a szám jelentette a nemzetőrség létszámának potenciálisan maximumát. Az összefoglaló jelentés szerint 1956. november 4-re a forradalmárok már 2 páncélossal, 6 darab 85 mm-es löveggel, 2-3 páncéltörő ágyúval, 8-10 géppuskával, 1 tábori löveggel, 40-50 golyószóróval és 8-900 egyéni lőfegyverrel, valamint 80-90 láda különböző kézigránáttal rendelkeztek, ám a nyilvánvalóan jelentős (mindkét fél részéről akár szándékosan eltűzött) létszám és fegyverarzenál mellett sem szabad megfeledkezniünk a forradalom harcainak valóságáról, sokadszorra is Péterfi Miklóst idézve: „Ezt el sem lehet képzelní: »Most hazamegyek uszonnázni« ...állati nagy lövöldözés közepette. »Istenem, hogy én mit kapok otthon!« – letette a stukkert, és spuri. Nehogy azt higgye bárki, hogy itt Maléter parancsolt! Nem! Budapesten ötszázezer mama parancsolt, hogy mikor van kész az ebéd.”

ABTL 3.1.5.-O-16795

Mécs Imre: Egy felkelő emlékei. *Beszélő*, 1986/3. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/egy-felkelo-emlekei>

⁶⁴ ÁBTL – 3.1.9. – V-142947/2

ultimátummal érkező kommunista párti fegyveresek és az FB vezetése között. Miközben eleinte mindkét fél a másiktól követelte a fegyverek letételét, lassan – leginkább talán a rendőrség épületénél lezajlott rendkívül heves, ám végül vértelen tűzharc hatására⁶⁵ – belátták, egy kényelmetlen és törékeny, ám kényszerű kompromisszum megkötésének szükségességét.

Rajki Márton ezen végsőig kiélezett helyzetben (még) szombat délután a Tanácsházán találkozott a „rendőrküldöttség” tagjaival, ahol gyorsan és egyértelműen nyilvánvalóvá vált számára, hogy a tömeg és a polgárőrség tagjai⁶⁶ által ÁVH-snak tartott fegyveresek

⁶⁵ Az ekkor éppen az épületben bent tárgyaló Péterfi így örökítette meg az incidenst: „És akkor hirtelen irtózatos nagy lövöldözés lett. Kiderült, hogy tíznél többen vagyunk, háromszáznál nem sokkal kevesebben. Oltári lövöldözés! Amit az a nyomorult rendőrség kapott! Engem betuszkoltak rögtön két páncélszekrény közé. Mert ha engem ott agyonlőnek, akkor mi lesz velük? Mert a diák bement. Ha nekem ott valami bajom lesz, akkor kő kövön nem marad – ez biztos volt. Ezek tárgyalni akartak. Egy pillanat alatt lejjebb ment ott az öntudat, a rendőrségnél! Sötét is volt, lőttek is, arról nem is beszélve, hogy én is ott vagyok, bent.” Uo.

⁶⁶ Rajki maga hol polgárőrségről, hol nemzetőrségről beszélt, miközben a vizsgálódó hatóság a „Kerületünkben az összes fegyveres csoportok nemzetőrökként működtek” koncepciójával dolgozott, és a később visszaemlékező forradalmárok is inkább (jobbára) nemzetőrökről és nemzetőrségről beszéltek. Péterfi Miklós visszaemlékezéséből is tudhatjuk, hogy az október 24-től önszerveződéssel létrejövő újpesti civil (tehát nem állami, rendőri) fegyveres rendfenntartó erőt először nem nevezték nemzetőrségnek, s ugyanakkor e terminust már a budapestinél korábban alkalmazták magukra („Mi már járőröket állítottunk össze akkor, és ezt kineveztük »nemzetőrség«-nek, függetlenül attól, hogy volt-e már Budapesten nemzetőrség – Újpesten külön élet folyt”). Számunkra – kényszerű distinkciót keresve – fogódzót jelenthetne, ha Újpesten a Forradalmi Bizottság időszakában polgárőrségről, a Nemzeti Bizottság időszakában nemzetőrségről beszélnének, ám egyáltalán nem egyértelmű, hogy az FB – október 30. és november 3. között – pontosan mikor alakult át Nemzeti Bizottsággá, s valószínű, hogy a „nemzetőr”/„nemzetőrség” inkább volt spontán kialakult, mint direktan kapcsolt terminus. A polgárőrség és a nemzetőrség tagjait, létszámát, fegyverzetét tekintve kijelenthetjük, hogy míg előbbi kisebb létszámú, gyengébben felfegyverzett, alapvetően a rendőrség helyett/mellett alternatív rendfenntartó erőként működött, addig utóbbi nagyobb, tudatosan bővített létszámmal, több (és jobb)

újpesti megjelenésével rendkívül ingatag és veszélyes patthelyzet alakult ki.⁶⁷ Az önmérséklet és a ráció gyorsan szublimált a feltörő s olykor elszabadulni látszó indulatokban,⁶⁸ melyeket minden oldalról a túlélés, az egyén saját életének féltése is hajtott. Miközben az egyik nemzetőr fiú elmagyarázta Rajkinak, hogy attól tartanak, a rendőrök – akik közös, egy rendőr, egy polgárőr járőrözést javasoltak – majd egyesével ellenük fordulnak, és megölik őket, addig a Tanácsházán tárgyaló öt-hat rendőrtiszt némelyike sírt, mert a nemzetőröktől, de még inkább az odakint egyre hangosabban zúgolódó tömegtől féltette az életét.⁶⁹

Rajki szerint a rendőrtisztekkel az egyik szobában Rác Endre tárgyalta, s a rendőrök elmondásából kiderült, hogy egyrészt ők annak a 60-70 fős egységnek a vezetői, akiket a BM-ből Újpest felügyeletére küldtek, másrészt hogy – a tisztek elmondása alapján – a Belügyminisztériumban is volt egy röpgyűlés, ahol elítélték a „Farkas Mihály

fegyverrel a forradalmi és nemzeti önvédő harcban szerzett magának (máig nem halványuló) hírnevet.

⁶⁷ Rajki, 1957. május 14. ÁBTL – 3.1.9. – V-142947/2

⁶⁸ Rajki maga ennek kapcsán (saját habitusának és a Forradalmi Bizottságban betöltött tisztének megfelelően) kifejezetten lázongásról és a fegyelem megbomlásáról beszélt – hiszen az egyre hevesebb indulatok már az ő vezetői autoritását is megkérdőjelezték. Eklatáns példája volt ennek, amikor egy „megtermett fiatalember”, „akiről az volt az érzésem, hogy bűnügyekből ismerős”, gyakorlatilag nyílt kihívást intézve hozzá rámondta: „Maga ehhez nem ért, ez nem paragrafus!”, mire a nyilvánvalóan szintén felfokozott idegállapotban lévő Rajki túlzó gesztussal széttárta kabátját, „Ide hallgass te csirkefogó, ha ölni akarsz, akkor itt vagyok, ölj meg engem...”. Bár a fiút társai gyorsan elhúzták onnan, kettejük konfliktusa érzékeltesen szemlélteti a kialakult helyzet képlékenységét. Uo.

⁶⁹ Uo. 1957. május 17-i kihallgatásán Rajki azt is felelevenítette, hogy ugyanakkor volt még ott két másik férfi is, „az utcáról hoztak fel őket a nemzetőrök”, s akiknek egyikéről Rác Endre azt mondta, valószínűleg bujkáló ÁVH-s. Rajki a rá oly jellemző naivitással először azt mondta, adják át őket az ügyészségnek, ám Rác rámutatott, hogy „az ügyészségnek esze ágában sincsen átvenni őket”, nem-hogy őrizni. Ennek belátásával Rajki a két férfi elengedését javasolta, ám „mindkét férfi úgy nyilatkozott, hogy nem mernek elindulni, mert félnek a tömegtől.” Végül abban állapodtak meg, hogy kettejüket Rácék hajnalban majd elengedik, s Rajki tudomása szerint ez így meg is történt. ÁBTL – 3.1.9. – V-142947/2

fiának [a kegyetlenségéről írta Farkas Vladimir – KJE] módszereihez hasonló dolgokat”,⁷⁰ s hogy ők maguk is büntetőjogi felelősségre vonást akartak. Rajki mindezekhez képest aktuális helyzetük valóságával szembesítette őket: azzal, hogy életveszélyben voltak. Valamikor ekkor hívták Rajkit, ismételten jelezve, hogy Kósa Pál már nem tudja féken tartani a tömeg indulatait. Rajki ennek kényszere alatt a hangosbemondó mikrofonja előtt, a tömegnek láthatatlanul, beszédet mondott, de az emberek továbbra is az „ávósok” kiadatását követelték. Az egyre kilátástalanabbá váló helyzetben felmerült, hogy az egyik tiszt Kósával együtt mondjon beszédet, de a (meglehetősen abszurd) ötlet gyorsan hamvába hullt, s Rajki Márton ennek tudatában azt javasolta, hogy 10-12 nemzetőr fedezetében vigyék a rendőröket egy teherautóhoz, s azzal vigyék őket vissza alakulatukhoz.⁷¹ Az önbíráskodó erőszak elszabadulásával fenyegető helyzet már túl sok volt Rajkinak; gyakorlatilag a szobából a folyosóra kilépve közölte néhány polgárőrrel, hogy rajtuk keresztül üzeni Kósának és a Forradalmi Bizottság tagjainak, hogy „nem kívánok részt venni a bizottság munkájában. Erre az elhatározásomra az indított, hogy Kósával nem tudtam együttműködni, a rend helyreállításának feladatát megoldhatatlannak láttam és az volt az észrevételem, hogy a helyzet egészen forrófejű, felelőtlen elemek kezébe csúszik át.”⁷²

Rajki Márton tehát 1956. október 27-én délután vagy este lemondott az újpesti Forradalmi Bizottság vezetéséről, s ezt az időpontot később maga Andrásfi is megerősítette, azzal a kitételrel, hogy „úgy éreztem, hogy megsértődött, de ugyanakkor veleszületett óvatossága is a lemondásra készítette”.⁷³ Valójában 1956. október 28-án vasárnap az őt személyesen felkereső Gálhidi Béla rábeszélésére Rajki végül még utoljára bement a Forradalmi Bizottság délután három órakor megtartott ülésére, ahol a tanácselnök szobájában – számára sokszor csak arcról és nem névleg ismerősök mellett – ott volt

⁷⁰ Uo.

⁷¹ Uo.

⁷² Uo.

⁷³ Andrásfi, 1957. május 29. ÁBTL – 3.1.9. – V-142947/2

Döbrenteiné,⁷⁴ dr. Morvai László, Andrásfi Gyula és Kósa Pál. Rajki Márton itt éles hangú szemrehányást tett Andrásfinak, „amiért egyes munkástanácsok megválasztását... tisztességtelen módszerekkel igyekeznek a Rákosi-rezsim kiszolgálói a maguk hasznára fordítani, pozíciójuk biztosítására”,⁷⁵ majd a Kósa Pál által csak ezután megindított ülésen rögtön jelezte, hogy a továbbiakban nem kíván a Forradalmi Bizottság munkájában a részt venni, mert „nem tudok felelősséget vállalni a forrófejű emberek felelőtlen cselekedeteiért”⁷⁶, s kérte ennek tudomásulvételét. Miközben Rajki szerint Kósán egyértelműen látszott, hogy riválisa távozása a kedvére van, s Andrásfi Gyula (álságos módon) további maradásra akarta rábírní, dr. Morvai és egy Rajki számára csak látásból ismerős munkásember jelezte, hogy távozásával ők is kilépnek a bizottságból – „Én ezután hazatértem és a későbbiek folyamán semmiféle ténykedést a Forradalmi Bizottságban nem folytattam”.⁷⁷ Mivel a nyomozati anyagból egyértelműen kiderül, hogy dr. Rajki Márton ügyvéd 1956. október 27-én lemondott nemcsak a Forradalmi Bizottság vezetéséről, de az abban való részvételről is, s ezt a lemondást másnap délután több, a kommunista hatalom számára hiteles forrást jelentő helyi vezető előtt (Andrásfi, Gálhidi, Döbrenteiné) is megismételte, a Rajki lemondása kapcsán az összefoglalókban többször ismételt október 30-i dátum⁷⁸ nem lehetett

⁷⁴ Az eredetileg az újpesti Egyesült Izzóban dolgozó Döbrentei Károlyné Újpest egyszerre híres és hírhedt korábbi vezetője volt. 1948-as kinevezésekor maga Rákosi Mátyás is megjelent, s ő vezényelte le Újpest Nagy-Budapestbe való beolvasztását. Tanácselnöksége alatt jogi diplomát szerzett, s 1957-től először a Fővárosi Bíróságon, majd 1962-től a Legfelsőbb Bíróságon érvényesítette a szocialista jogot.

⁷⁵ Ahogy azt kihallgatásain Rajki többször is megismételte: „Nagyon boldog voltam, hogy a Rákosi-korszak megbukott, mert én azzal nem értettem egyet.” Rajki, 1957. május 15. ÁBTL – 3.1.9. – V-142947/2

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ Az 1957. szeptember 16-i összefoglaló jelentésben még az állt, hogy Rajki megválasztását Kósa nem tudta elviselni, „és ezért mindent elkövetett annak érdekében hogy [ő – KJE] kerüljön az elnöki tisztségbe”. Az összefoglaló szerint azután ezt „sikertült megvalósítania”, s így néhány nappal később őt „választották

tévedés, csak a feltárt tényanyag tudatos és koncepciózus meghamisítása. A Rajki–Kósa vezetéváltás 1956. október 30-ra való datálása lehetőséget adott, de minimálisan is fenntartotta annak (a későbbi) lehetőségét, hogy Rajki Márton személyét összemossák olyan 1956. október 28–29–30-i eseményekkel, melyekben ő valójában már nem vett részt, ám melyek alkalmat ad(hat)tak a kádári hatalom által irányított eljárásban súlyosabb vádpontok megfogalmazására, és/vagy azok konstruált alátámasztására.

Rajki szerint egy-két nappal a Forradalmi Bizottság éléről való távozása (és politikai inaktivitása) után Csík József plébánossal beszélgetve arra jutottak, hogy „ilyen zavaros körülmények között, amíg a törvényes rend helyre nem áll – egyikünk sem látja helyesnek a pártpolitikai ténykedést”.⁷⁹ Hamarosan azonban, látva, hogy „ország-szerte egyre-másra alakulnak a különféle pártok és nagyon sok párt épp a kereszténység jelszavát írja – indokolatlanul – zászlajára”,⁸⁰ illetve Mindszenty kiszabadulásának hírére megváltozott az álláspontjuk. Rajki elmondása alapján Csík kérte fel Rajkit, hogy az „antiszemita” és „nyilas” „keresztény” pártokkal szemben Rajki hozzon létre egy valóban a keresztény értékeket képviselő és megtestesítő pártot – ez lett a Keresztény Párt (KP). Az iratokban hol ekként, hol Keresztény Szocialista Pártként (KSZP), hol pedig Keresztény Demokrata Pártként (KDP) jelölt politikai párt szervezésébe hamarosan – Rajki „felszólítására” – bekapcsolódott dr. Töttössy Ernő, aki viszont kifogásolta a (még nem is létező) párt nevében a „szocialista” jelzőt, és más név választását javasolta. (Töttössyt Rajki 1925 óta ismerte, és vele valamint családjával, így fiával is jó barátságban volt; Rajkit valaha Töttössy ajánlotta az újpesti Katolikus Körbe).⁸¹

meg”. Ezzel szemben az 1959. január 13-i összefoglaló jelentésben már az szerepel, hogy miután október 30-ig „Egyben ő [Rajki – KJE] volt az egyik elvi irányítója az újpesti ellenforradalmároknak”, elnöki tisztéről „leváltották”. ÁBTL – 3.1.9. – V-1500381/6

⁷⁹ Rajki, 1957. május 15. ÁBTL – 3.1.9. – V-142947/2

⁸⁰ Uo.

⁸¹ Töttössyt 1950-ben a „népi demokrácia ellenes összeesküvésben való részvétel” miatt 12 évre ítélték, Vácott raboskodott, és csak 1956. október 23-án

Az első, Csík József plébániájának tanácstermében 1956. október 30-a délelőttjén megtartott ideiglenes (és zárt) ülésen Rajki Márton szerint mintegy 13-15 hasonló gondolkodású ember jelent meg. Eből 10-11-en voltak meghíva, s három-négy ügyvéd – köztük Töttössy és apósa, dr. Fraknói Gyula – jött el konkrét meghívás nélkül (de nem hívatlanul); az ülést ugyanekkor végighallgatta a plébánia irodáján dolgozó három káplán is (így elvben 16-18 ember kellett, hogy ezen a keddi napon jelen legyen).⁸² Töttössy szinte rögtön a Kereszténydemokrata Párt elnevezést javasolta a Keresztényszocialista Párt helyet, s ezen ők Rajkival ketten rögtön össze is kaptak, amíg a plébános közbe nem szólt, hogy ne a névvel foglalkozzanak ezen első körben. Végül abban maradtak, hogy Rajki és Töttössy megkezdik a párt szervezését, s a névről majd a végleges alakuló ülésen döntenek. A többiek általánosságban sem támogatásuknak, sem ellenkezésüknek nem adtak hangot, s passzivitásukat látva Rajki fel is dühödött, így Csík Józsefnek kellett őt nyugtatnia: a plébános szerint az összegyűltek (meglett) kora is hozzájárult ahhoz, hogy nemigen szóltak hozzá Rajki felvetéséhez, ami Csík szerint nem jelentette támogatásuk hiányát. Végül, ahogy Rajki fogalmazott: „Mindent az én belátásomra bíztak.”⁸³

Töttössy Ernő és Rajki Márton ezután az utóbbi lakásán még többször találkozva folytatta a párt szervezését (annak előkészítését), de a név körüli vitájuk nem csillapult. Rajki szerint a KSZP nevében a keresztény az ideológiát, a szocialista a gazdaságot jelezte,⁸⁴ ám Töttössy mindezt elvetette, mert „ő Mindszenty hercegrímást akarta mindenáron a párt és a kormány élére”,⁸⁵ s tudni vélte, hogy a hercegrí-

szabadult. Töttössy a forradalom bukása után, 1956 decemberében végül családjával együtt emigrált.

⁸² Mint sok más esetben, a megjelentek pontos számát illetően is bizonytalanságban maradunk. Rajki elsőre csak 8-10 embert említett. Rajki, 1957. augusztus 30. ÁBTL – 3.1.9. – V-142947/2

⁸³ Uo.

⁸⁴ „Programként megjelöltem, hogy a szocializmust a krisztusi szeretet alapján keresztényi módon kívánom pártszervezésemmel szolgálni.” Uo.

⁸⁵ Rajki, 1957. május 15. ÁBTL – 3.1.9. – V-142947/2

más számára a szocialista jelző elfogadhatatlan. Rajki Márton – aki bár tisztelte Mindszentyt, szemben állt annak legitimista nézeteivel – vallomása szerint végül meggyőzte barátját, hogy a pártot nem köthetik direkt módon Mindszenty József személyéhez. Mindezen polémiáik mellett megegyeztek, hogy mindketten írnak egy-egy önálló pártprogramot, és azt majd odaadják a másoknak – nyilván a későbbi összefésülés szándékával. Töttössy „Kiáltvány” című pártprogramját Rajki végül nem olvasta (de a házkutatás során azt is megtalálták nála), Töttössy pedig nem vett részt a párt megszervezésében.

Az innentől alapvetően egyedül szervező⁸⁶ Rajki Gálhidinek (és Kósának) bejelentette a párt tervezett megalakítását, mire Gálhidi Béla a Deák utca 41.-et, a Repülőszövetség helyiségét ajánlotta fel neki, jelezve, hogy azt „erőszakos beköltözők akarják elfoglalni”,⁸⁷ s így Rajkira terhelte a helyiség megszerzését/megtartását. A tanácselnök-helyettes néhány sort is írt a házfelügyelőnek, hogy Rajki jogosultságát hivatalosan is bizonyítsa. Az épületre Rajki ezek után készítettett egy „Keresztény Párt” feliratot, melyen szándékosan hézagot hagyatott a két szó között, ezzel akarta érzékeltetni, hogy a név még nem végleges,⁸⁸ a helyiséget magát pedig saját kezűleg igyekezett lakályoss(abb)á tenni, s „mivel rádió is volt”, azután sok fiatal járt be hozzá.⁸⁹ Rajki ezek után a közelben, alig néhány házzal odébb lakó Kovásznai Antalt kérte fel, hogy segítsen neki,⁹⁰ napi egy-két óra irodai

⁸⁶ Érdekes adalékot jelent, hogy Rajki Márton saját elmondása szerint a párt megalakításakor az országos helyzet és politika, s nem Újpest és helyzete lebegett a szeme előtt: „a pártszervezés napjaiban úgy éreztem, hogy alkalmas vagyok országos politikai ügyekkel is foglalkozni.” Rajki, 1957. július 21. ÁBTL – 3.1.9. – V-142947/2

⁸⁷ Rajki, 1957. augusztus 30. ÁBTL – 3.1.9. – V-142947/2

⁸⁸ Kihallgatása során a pártalapítás jogszerűségét firtató kérdésre Rajki azt válaszolta, hogy bár arra előzetesen engedélyt nem kért, s a KP létrejöttét utólag sem jelentette be, mindez eredetileg szándékában állt, ám erre a fennálló helyzet, legfőképpen a közlekedés megbénulása miatt nem keríthetett sort. Rajki, 1957. május 17. ÁBTL – 3.1.9. – V-142947/2

⁸⁹ Uo.

⁹⁰ 1957. szeptember 5-én Kovásznai Antalt tanúként hallgatták ki. Vallomásából kiderül, hogy egy keresztény párt megalakítását korábban már a tömeg-

ottléttel, miközben ő maga többször is azon igyekezett, hogy gépkocsit szerezzen, hogy a jogászszövetségben és a Belügyminisztériumban bejelenthesse pártja megalakítását, ám elmondása alapján mindig csak (újabb) ígéretet kapott, s az útra végül nem került sor. A Keresztény Párt (KP) megalakulásáról Rajki maga készítette, írógépén sokszorosított röpcédulákon igyekezett Újpest polgárait értesíteni: egy a párt irodája szomszédságában élő özvegyasszony három lánya segítségével mintegy 40-50 példányt gépeltek le, s a röpcédulákat ugyanezen három lány terjesztette az utcán.⁹¹

A felgyorsult események, majd az 1956. november 4-i szovjet invázió miatt Rajki saját pártprogramjából csak a jelmondatot és a bevezetővel készült el. Két egyszerű jelmondatot választott: „Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat”, illetve „Aki nem dolgozik, ne is egyék”, s e jelmondatokat néhány sorban magyarázta is.⁹² Rajki egyetlen valódi pártpolitikai tevékenysége az volt, hogy 1956. november 2-án vagy (nagyobb valószínűséggel) november 3-án⁹³ Gálhidi felkérésére, a párt két „ideiglenes vezetőségi tagját magam mellé véve” elment a Forradalmi Bizottság és az új pártok egyeztetésére.⁹⁴ Mivel Rajki saját bevallása szerint az újpesti Forradalmi Bizottság folyamatában kialakult összetételével nem értett egyet, azt remélte, hogy az új pártok és a munkástanácsok képviselőinek bevonásával az FB újjaszerveződik, Kósának valamelyes, de nem vezető szerepet hagyva

ből is többen felvetették, s ekkor Rajkitól függetlenül Kovásznai, aki a korábbi KSZP 1943-as újpesti vezetőségi tagja, ügyvezető elnöke volt, egy erkélyről bejelentette ennek újraalapítását, Rajki kezdeményezéséről csak ezután hallott, s találkozott is vele a katolikus templom mellett. Innentől ők ketten együttműködtek. Kovásznai szerint létezésük rövidke ideje alatt 30-35-en léptek be a KP-ba, ám ezek névsorát a november 4-i invázió hírére ő elégette.

⁹¹ Rajki, 1957. augusztus 30. ÁBTL – 3.1.9. – V-142947/2

⁹² Rajki, 1957. július 15. ÁBTL – 3.1.9. – V-142947/2

⁹³ Mint láttuk, a datálás egzaktsága sokszor és sok helyen jelent gondot. A nyomozati anyag maga sem mindig konzekvens abban, hogy egy adott eseményt egyetlen naphoz kössön – így van ez a fenti találkozó kapcsán is.

⁹⁴ Rajki, 1957. július 15. ÁBTL – 3.1.9. – V-142947/2

(„Gálhidivel még kisebb funkcióra sem tartottuk alkalmasnak”).⁹⁵ A tanácselnök-helyettes szobájában végül három kisgazdapárti, három szociáldemokrata és egy parasztpárti képviselő gyűlt össze, a kommunisták végül nem delegálták⁹⁶ az oda meghívott három főt;⁹⁷ a Keresztény Pártot Rajki Márton mellett Fraknói és Sombereki István képviselte.⁹⁸ A megbeszélésen a legnagyobb hangsúlyt végül az újpesti munkássztrájk kérdése kapta, melyről Rajki kijelentette, hogy az „bennünket értelmiségeket nem érdekel, az a munkásság dolga”.⁹⁹ Igaz, ennek ellenére javasolta, hogy a munkástanács képviselői ke-

⁹⁵ E szempontból nyilvánvaló csalódásként élte meg, hogy a Gálhidi Béla és Kósa Pál részvételével zajló megbeszélésen „a hosszúra nyúló viták ezt megakadályozták”. Rajki, 1957. július 21. ÁBTL – 3.1.9. – V-142947/2

Az eseményt Gálhidi Béla 1957. augusztus 23-i vallomásából idézve: „Én javasoltam, hogy a forr. biz. alakuljon át nemzeti biz.-á. A nemz. biz.-ba minden koalíciós párt, ill. volt koalíciós párt küldjön ki 2-2 tagot. Én e célból nov. 2-án vagy 3-án összehívtam hivatali helyiségembe a volt koalíciós pártok képviselőit. Ezen a megbeszélésen részt vett az FKP, NPP, a Szocdem Párt. Megjelent a dr. Rajki Márton féle Keresztény Párt is. Az MSZMP a megbeszélésen nem vett részt. [...] Én a Keresztény Pártot azért hívtam meg az említett megbeszélésre, mert Rajki dr. tőlem azt kérte, amikor egy alkalommal említettem neki, hogy a nemzeti bizottsággá való átalakulást kívánom elérni. A Keresztény Párt megjelenése miatt a pártok között vita volt. Később úgy határoztak, hogy a végleges alakulásnál a Keresztény Párt bizottságba való részvételét megvitatják.” ÁBTL – 3.1.9. – V-142947/6

⁹⁶ A „nem delegálták” – a dátum bizonytalanságán túl is – kérdéses. Andrásfi szerint november 3-án ők három főt igyekeztek az újonnan alakult MSZMP-ből a Nemzeti Bizottságba delegálni, ám őket nem fogadták, sőt „Buczi elvtársat le is tartóztatták.” Andrásfi, 1957. május 29. ÁBTL – 3.1.9. – V-142947/2

⁹⁷ 1957. szeptember 16-i összefoglaló jelentés szerint: „Az összejövetelnek az volt a célja, hogy a már korábban Kósa által vezetett »Forradalmi Bizottságot« átalakítsák »Nemzeti Bizottsággá«, és a már megalakult polgári és fasiszta pártok vezetőiből fogják megalakítani a »Nemzeti Bizottságot«. Hogy mennyire kapitalista rendszert akartak visszaállítani legjobban az bizonyítja, hogy a kommunista Párt ezen az összejövetelen egyáltalán részt nem vett.” ÁBTL – 3.1.9. – V-1500381/6

⁹⁸ Rajki, 1957. július 21. ÁBTL – 3.1.9. – V-142947/2

⁹⁹ Rajki, 1957. május 15. ÁBTL – 3.1.9. – V-142947/2

ressék fel a Szabad Szakszervezetek Tanácsán¹⁰⁰ Kelemen Gyulát, és vele beszéljék meg érdemben a sztrájk kérdését. Megállapodtak, hogy ennek eredményéről később este tájékoztatják a Tanácsházán ekkor összegyűlteket. Szombat este azonban Rajki már nem ment vissza, fiát küldte maga helyett, akit szerinte Kósa „nagyon udvariatlanul, egyszerűen elküldött”.¹⁰¹

A „Forgósél”, a szovjetek katonai agressziója¹⁰² azután pontot tett dr. Rajki Márton ügyvéd, az újpesti Forradalmi Bizottság korábbi, a Keresztény Párt aktuális vezetőjének politikai tevékenységére. Rajkinak, ahogy az 1945–48 óta eltelt kilenc-tizenegy esztendő tükrében józan ésszel bárkinek, kevés kétsége lehetett afelől, mi következik majd. Az 1957. június 12-én készült, az „Ellenforradalom alatt működő államhatalmi szervek és egyéb bizottságok tevékenységéről” címet viselő jelentésből idézve: „A bizottság [már Nemzeti Bizottságként – KJE] végül megszervezte és irányította november 4. után a szovjet hadsereg elleni fegyveres harcot. Több tagját november 12-én tartóztatta le a szovjet parancsnokság,¹⁰³ akiknek nagy részét január-febru-

¹⁰⁰ A Rajki által fent megnevezett szervezet pontos neve Magyar Szabad Szakszervezetek Országos Szövetsége volt; Kelemen Gyula pedig – amennyiben Rajki a politikusra gondolt – az 1956. október 31-én újjáalakult MSZDP főtitkára lehetett, aki november 2–4. között Nagy Imre kormányában államminiszterként tevékenykedett.

¹⁰¹ Rajki, 1957. május 17. ÁBTL – 3.1.9. – V-142947/2

¹⁰² Rajkinak saját elmondása alapján meggyőződése volt, hogy a szovjet offenzívára azért került sor, mert „egyes magyar tanácsadók rosszul informálták a szovjet kormányt”. Hiányolta a szovjetek tárgyalási szándékát egy koalíciós kormány felállításához. Azt is hozzátette: „Én Kádár Jánost igen nagyra becsülöm... Én nem hittem el és még ma sem hiszem – hogy ő hívta volna fel a szovjet csapatokat támadásra. Marosán Györgyről elhiszem.” Uo.

¹⁰³ Az Újpestet 1956. november 5-én elhagyó, s oda csak november 8-án vagy 9-én visszatérő tanácselnök, Andrásfi lakonikus összefoglalásában: „1956. november 12-én megbeszéltek a szovjet elvtársakkal, hogy a Nemzeti Bizottságot őrizetbe kell venni. Ez meg is történt.” Andrásfi, 1957. május 29. ÁBTL – 3.1.9. – V-142947/2

Péterfi Miklós visszaemlékezése alapján: „Mint a legális bizottság egyik vezetője, Kósa Palival együtt mint tárgyalófelek délutánra egy közös megbeszélésre mentünk az Újpesti Pártbizottsággal, az államapparátus szerveivel,

árban újra kiengedték. A kerületi alosztály ebben az időben indította meg a tervszerű adatgyűjtést, azzal a céllal, hogy az ügyészségen készülő vádirathoz alaposabb bizonyítékokat szerezzen, s így került sor a már korábban letartóztatott, de szabadon engedett személyek további letartóztatására. Később az ügybe bekapcsolódott a Budapesti Főkapitányság Politikai Nyomozó Osztálya amely az egész ügy újra vizsgálatát kezdte meg, és jelenleg is folytatja a kerületi alosztály közreműködésével.¹⁰⁴

amelyek már kezdtek rekonstruálódni. (...) Délután tehát összeültünk. Beszűletszavukat adták, hogy semmi bántódásunk nem lesz, csak menjünk el a tanácsházára. Napirendi pontok: fegyverviselési engedélyünk, éjszakai kijárársunk és a munkástanácsok koordinálása. Nagyon nem tudtunk megegyezni. Néha magunk között sem. Természetesen, hiszen végre eljutottunk oda, hogy nem kell közös véleményünknek lennie, s mégsem kell haragban lennünk. Erre ők följajánlottak nekünk egy nyomorult helyiséget, ahol egyeztethetjük a nézeteinket. Hát mi bementünk a helyiségbe... és a csöbe is. Ahogy bementünk, egy percen belül, észre sem vettük, harcokcsikkal körülvtettek. A Szergejek bejöttek, lett »zdarov« pillanatok alatt!» Mécs Imre: Egy felkelő emlékei. *Beszélő*, 1986/3. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/egy-felkelo-emlekei> Vanyek Antal szerint egy szovjet vezérezredes hívta őket a Tanácsházára egyeztetésre: „Hát tényleg fel is mentünk, a Kósa, én, a Rácz, ki volt még ottan, Kosztorna, Gábor Laci, a Kollár, a két Kollár gyerek, a Péterfi na, akkor voltunk tízen vagy tizenegyen ott fönt, vezetők...” A látszat megegyezés után aztán „ahogy kiértünk a nagyteremből, díszteremből, mert ott volt a tárgyalás, egyszer csak azt hallottuk »Hurrá!«, kinéztem az ablakon, Úristen, nyüzsögtek az orosz katonák harcokcsikkal, páncélautókkal, no azt nem is kellett több...” Mécs Imre: Egy felkelő emlékei. *Beszélő*, 1986/3. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/egy-felkelo-emlekei>

<https://www.youtube.com/watch?v=xcED25VYr3k>

¹⁰⁴ ÁBTL 3.1.5.-O-16795 Minden kornak, korszaknak és ügynek megvannak a maga árulói, hitszegői. A nyomozati kategorizálás során külön csoportot alkotott a nemzetőrök közül öt férfi, akik a szakzsargon szerint „operatív célra” lettek felhasználva. Bár az itt felsoroltak (általam tudatosan anonimitásban hagyott) egyikének esetében nem tudjuk, ez konkrétan mit jelenthetett, az bizonyosan megállapítható, hogy Gerecz Attila „Nagy László” néven már 1955. január 4-től a belső reakció elhárításával megbízott ügynökként tevékenykedett, míg Tóth Gusztávot („Félix”) 1957. január 20-án, Dalmadi Vilmost („Dalos András”) 1958. augusztus 5-én, Jobbágy Józsefet („Jónás Ferenc”) pedig 1958. október 28-ban ügynökként szervezték be. ÁBTL 2.2.2 03453, 076172, 87964, 91059

Rajkit, mint azt korábban már jeleztem, először 1957. március 1-től március 16-ig helyezték előzetes letartóztatásba, s 1957. szeptember 7-ig felvett vallomásai jegyzőkönyveinek alapján 1957. március 18-án hallgatták ki először. Bár ezt követően (még) majd két hónapig szabadlábon lehetett, 1957. május 10-i újbóli letartóztatása immár végzetként pecsételte meg sorsát. A „Kósa Pál és társai” ügyében 1959. március 15-én vasárnap, a „mosolygó halál”-ként emlegetett Borbély János¹⁰⁵ által kihirdetett elsőfokú ítéletben a halálra ítélték között szerepelt,¹⁰⁶ s ezen az 1959. július 28-án kihirdetett másodfokú ítélet¹⁰⁷ sem változtatott, két nappal később, a hétből¹⁰⁸ négy másik halálraítélt társával együtt kivégezték.¹⁰⁹

¹⁰⁵ A hol „mosolygó”, hol „vigyorgó halál”-ként említet Borbély 1938-tól tevékenykedett az igazságszolgáltatásban, 1953-ig járási bíró volt, ám akkor – épp az általa meghozott feltűnően sok halálos ítélet miatt – a bírói pályától eltáncsolták. 1957-ben azután a fizikai megtorlás végrehajtásában reaktiválták, s Borbély 65 embert küldött a halálba.

¹⁰⁶ Rajki először a miniszterelnökhöz, majd a belügyminiszterhez fordult korábbi, de érvényes jogszabályra hivatkozva „kivételezettség”-ért, „kiemelkedően hazafias” magatartása okán, melyet egy 1955. szeptember 28-i irat is megerősített, bácskai magyar szervezőtevékenysége kapcsán.

¹⁰⁷ A másodfokú eljárás nem nyilvános tárgyalásai 1959. július 13–21-én illetve 23-án zajlottak, a tanács elnöke dr. Halász Pál, tagjai Habas János és Horák Ferenc voltak. ÁBTL – 3.1.9. – V-142947/9

¹⁰⁸ Másodfokon a Legfelsőbb Bíróság hét férfit, így Kósa Pált, dr. Rajki Márton, Somlyói Nagy Sándort, Gábor Lászlót, Koszterna Gyulát, Gémes Józsefet és Csehi Károlyt ítélte halálra, s további hat vádlottra szabott ki életfogytig tartó szabadságvesztést.

¹⁰⁹ Két érdekes és tanulságos adalék. Egyrészt, Gémesi Péter főhadnagy 1959. február 12-i jelentése szerint „Jónás” fedőnevű ügynöke már ekkor arról informálta, hogy Torgyán János elmondta neki, hogy „Dr. Rajki Márton ügyvéd halálos minősítést kapott”. Másrészt, a „Nagy László” fedőnéven jelentő Gerecz Attila szerint ő 1959. november 23-án beszélt Gyökössy Endrével, aki „Közölte, hogy a kivégzett Rajki ügyvéd helyett őt akasztották volna fel, ugyanis ebben az időben felkérték, hogy vegye át a Keresztény Párt vezetését...”. ÁBTL V-142947/1-a

(Valószínűbb, hogy Torgyán János helyett Torgyán Józsefről van szó. Torgyán 1956 őszén az újpesti Forradalmi Bizottság „propaganda bizottságának vezetője volt, és aktívan tevékenykedett egyéb, a forradalmat segítő megmozdulások-

Dr. Rajki Mártont „a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló mozgalom vezetésének büntetésében, mint felbujtó, gyilkosság büntetésében” mondták ki bűnösnek, az ítélezési klisében kiemelve, hogy a bíróság „a felfegyverzett polgárőrséget riadóztató és a rendőrök megtámadására uszító tevékenységét pedig felbujtói minőségében elkövetette, többrendbeli, pontosan meg nem határozható számú gyilkosság büntette kísérletének minősíti”.¹¹⁰ Rajki Újpest történetében 1956. október 24. és november 3. között játszott szerepét rekonstruálva leszögezhetjük, az inkább konstruált, mint rögzített tényállásnak legfeljebb a töredéke, de nagyobb részt épp annak ellenkezője igaz. Rajki minden érezhető, kihallgatásai során olykor kifejezetten artikulált politikai ambíciója ellenére spontán módon, s nem akaratlagosan került az újpesti Forradalmi Bizottság élére. Bár igaz, hogy a rend fenntartására ő nevezte ki Kisséket, mégis nyilvánvaló, hogy 1956. október 24–27-i vezetői tevékenységének önállósága a gyakorlatban mindvégig a formalitás határán mozgott, hiszen az események menetében Kósa Pál és Gálhidi Béla minimálisan is egyenrangú irányítóként jelent meg.¹¹¹ A magát nem alapvetően a

ban.”, s ezzel zsarolva 1957–58-ban többször megpróbálták beszervezni. A kezdő jogász ekkoriban az épp a forradalmárok tucatjait halálba küldő Tutsek Gusztáv mellett volt fogalmazó, s így birtokában lehetett hasonló információknak.)

¹¹⁰ Az 1959. július 28-án kihirdetett ítéletből és annak indoklásából idézve. ÁBTL – 3.1.9. – V-142947/9

¹¹¹ Számomra Gálhidi szerepe a legkérdésesebb, míg későbbi felelősségre vonásának hiánya a legfurcsább. A tanácselnök-helyettes mindvégig az FB-ben, illetve – ha úgy tetszik – amellet tevékenykedett, együttműködve a kommunista államhatalom ellenében létrejött rivális hatalmi önszerveződés tagjaival. Bár már egy 1957. június 5-i „Összefoglaló jelentés” is felhívta a figyelmet, hogy „Dr. Gálhidi Béla személye szorosan egybekapcsolódik az u.n. újpesti Forradalmi Bizottság több vezető tagjának, népi demokratikus rendünk és államhatalmunk megdöntésére irányuló bűncselekményével. Adataink vannak arra vonatkozóan, hogy a kerületben élő polgári személyekkel szoros kapcsolatban van. Felszabadulás óta rendszeresen reakciós és fasiszta nézeteket terjeszti, annak ellenére, hogy MDP tag volt. (...) Birtokunkban lévő adatok alapján valamint az u.n. újpesti »Forradalmi Bizottság« tagjainak vizsgálati anyagai szerint dr. Gálhidi az ellenforradalmi erőket mindenben támogatta, azoknak segítséget adott, amellyel elősegítette népi demokratikus államrendünk megdöntésére irányuló ellenforra-

kommunistákkal, hanem Rákosiék diktatúrájával szemben meghatározó, a forradalom napjaiban immár 55 éves ügyvéd nemhogy felbujtó nem volt, hanem épp ellenkezőleg: saját emberi habitusának és erkölcsi tartásának megfelelően az együttműködést, a kooperációt (s a majd lehetséges integrációt) szorgalmazta – olykor nemcsak a tömeg, de saját forradalmártársai ellenében is. Egy természetéből fakadóan kaotikus helyzetben (a forradalom egzaltáltságában) Rajki mindig a humanitást és a rációt igyekezett követni mindennel és mindenkivel szemben, s mikor azt saját – hangsúlyosan szubjektív, s nem objektív – mércéje szerint veszni látta, távozott a Forradalmi Bizottság éléről. Későbbi, 1956. október 30-tól datálható pártszervezői tevékenysége ugyan rendkívüli személyes intenzitást tükröz, nyilvánvaló, hogy a Keresztény Párt végeleges név, vezetőség, program és jelentős tagság nélkül az 1956-ban (újja)alakult pártok legtöbbjéhez hasonlóan

dalmi erők uralomra jutását Újpesten.” Gálhidit mégis csak 1957. augusztus 22-én helyezték előzetes letartóztatásba (eredendően kéthavi, 1957. október 22-ig tartó őrizettel számolva), s az újpesti forradalmárok ügyében végül nem szerepelt a vádlottak között.

Ugyanekkor tény, hogy Gálhidi 1956-os szerepvállalása az újpesti MSZMP-s vezetést is zavarta, s ezen artikulált bizalmatlanság következtében a tanácselnök-helyettes lemondásra kényszerült. Andrásfi Gyula 1957. július 2-i, Pongrácz Kálmánhoz, a Budapest Fővárosi Tanács fejéhez címzett leveléből – melyhez eredetileg Gálhidi lemondólevelét is csatolták – idézve: „Megjegyzem, hogy ezt [a lemondást – KJE] megelőzőleg már a IV. ker. Pártbizottság foglalkozott ügyével, és ez alkalommal olyan határozatra jutott, hogy a Fővárosi Tanácsot kéri, hogy Gálhidi Bélát innét vigye el és más területen alkalmazzzák őt. Azért folyamodtak ilyen megoldáshoz, mert nem akarták, hogy mint mártír szerepeljen Újpesten. megjegyzem továbbá, hogy a Pártbizottságon Gálhidi estében én kisebbségben maradtam, ugyanis én nem helyesltem elbocsájtását, különösen azért nem, mert az én megítélésem szerint az ellenforradalmi események alatt korrektül [! – KJE] viselkedett.” ÁBTL – 3.1.9. – V-142947/6

A korra nagyon is jellemző, hogy bár fentiekből evidensen kiderül, a tanácselnök-helyettes legkésőbb július 2-ig beadta (kényszerű) lemondását, Gálhidi maga később mégis augusztus 2-át említette kihallgatásán, miközben hivatalos iratok szerint tisztségeitől csak 1957 szeptembere folyamán fosztották meg – „Lemondás oka: nem ismert”. BFL XXIII.101.a – 1957.09.27. Budapest Főváros Tanácsa tanácsulési jegyzőkönyvei.

afféle kezdeményt, lehetőséget s nem valódi politikai erőt jelentett. Ráadásul, ha az adott pillanatban a KP bírt is volna súllyal Újpest életében, legvalószínűbben Rajki saját intencióit képezte volna le, melyből hiányzott az az átfogó ellenségkép, ahogy a legtöbbször jogosan feldühödött tömeg a kommunista hatalomra, illetve *vice versa*, ahogy Kádárék a megtorlás során bármely rivális politikai/társadalmi/hatalmi csoportosulásra tekintettek. Ha volt az 1959. július 30-án a „kockacsendbe” kilépő dr. Rajki Mártonnak „bűne” 1956 (halálosan) hidegre fordult őszén, az kizárólag a békességet kereső, az erőszakos megoldásokat tudatosan és akarattal kerülő naivitás volt; a hit, hogy a párbeszéd és a konszenzus kiváltja az állami terror alkalmazását éppúgy, mint az azzal szembeni önvédő erőszakot. Magatartása saját megszenvedett történelmi tapasztalásai ellenében vállalt katolicizmusát tükrözték, a dolgok változásába, megváltoztathatóságába vetett mély hitet, s hogy a jónak mindig van esélye, hogy békéjével a rossz fölé kerekedjék.

OLÁH SÁNDOR

A bátorságtól a félelemig

*1956 következményei egy székelyföldi unitárius
lelkész és hívei életében¹*

Romániában 1948-tól a klasszikus sztálinizmus időszaka kezdődött, a Gh. Gheorghiu-Dej vezette Román Munkáspárt törekvése a proletárdiktatúra kiépítése volt.² Az 1956-os magyar forradalom sokkolta a román kommunista vezetést, a korábbi frakcióharcokból győzelmesen kikerült, hatalmon lévő elit legnehezebb időszakát élte. A pártvezetés magyar forradalomból leszűrt következtetése szerint a szomszéd országban azért volt lehetséges a szembeszállás a rendszerrel, mert nem ültették át következetesen gyakorlatba a sztálini politikát.³ Gh. Gheorghiu-Dej főtitkár úgy vélte, hogy a SZKP XX. Kongresszusának zárt ülésének személyi kultuszra vonatkozó jelentését nem kellett volna Magyarországon széles körben ismertetni: „Nem lett volna szükség arra, hogy ennek a jelentésnek a tartalmát ismertessék. [...] Ehelyett felolvasták a jelentést, amivel szovjetellenes robbanást idéztek elő.”⁴ A RMP főtitkára szerint „a szovjetellenes érzelmek robbanásszerűen kitörték”, a magyar kommunista „vezetőség kiengedte kezéből az irányítást, széthullott a vezetés”.⁵

A román politikusok többsége ellenállt a Sztálin halála utáni moszkvai új hullámnak, a kommunista és munkáspártok moszkvai kongresszusát követően (1957. november) újra elővették a társadalmi elnyomásban az ötvenes évek elején alkalmazott hatalomgyakor-

¹ Készült a NKFI 128848. sz. *Székely önkép-építés a 19–20 században* című program támogatásával.

² Novák, 2016: 676.

³ Tánase, 1998: 123.

⁴ Pál-Antal, 2006: 266.

⁵ Pál-Antal, uo.

lasi technikákat: a vezető elit ekkor elég erősnek gondolta magát, hogy új ostromot indítson a társadalom ellen.⁶ A belpolitikában, a társadalom–hatalom viszonyában az 1956 utáni a főbb változások: új iparosítási program, az 1949-ben elkezdett kollektivizálás folytatása – átmeneti stagnálás után erőszakos eszközökkel –, ideológiai szigor, rendőri elnyomás és terror.

Az egyébként is értelmiségiellenes román kommunista pártvezetés ismerte az értelmiségi csoportosulások (Írószövetség, Petőfi Kör) szerepét a magyar forradalom kitörésében, mély gyanakvása a hazai értelmiség ellen az 1956 utáni években ideológiai terrorban tetőzött: az idealizmus, revizionizmus elleni harc, reformellenesség, szigorú társadalmi kontroll, sajtókampányok, cenzúra, letartóztatások sújtották az értelmiséget. Másfelől a kormányzat gazdasági engedményeket is tett: részben felszámolta a parasztságot sújtó terménybeszolgáltatási kötelezettségeket, a munkásságnak kedvező életszínvonal javító intézkedéseket vezetett be.⁷ Uralmának megerősítésében a pártvezetés „taktikája a gazdasági engedmények és a rendőri elnyomás összekapcsolása volt”.⁸

Hatalma megszilárdításáért a kommunista vezetés a retorzió kiterjesztésének törvényes keretet is biztosított. Az 1958. július 27-én közzétett 318. sz. rendelettel lényegesen módosították a büntető törvénykönyvet és a perrendtartást, jogi keretet nyújtva a rendkívül súlyos politikai ítéletekhez. Rendszerellenes tevékenységnek, azaz bűncselekménynek minősült a nyugati rádióadók híreinek terjesztése, a szocialista tábor országainak és – különösen a Szovjetunió – vezetőinek becsmérlése, a hazai népi demokratikus rendszer megvalósítóinak rágalmozása, a nyugati társadalmak dicsérete, a kommunista sajtó hitelességének megkérdőjelezése. Büntethető volt az 1956-os magyar forradalom dicsőítése, a forradalmi események hazai kiterjedésének várása, a Szovjetunió beavatkozásának elítélése, egy Kelet–Nyugat háború várása és a nyugatiak győzelmének óhaja, valamint a kommu-

⁶Tánase, 1998: 143.

⁷Hunya, 1990: 95.

⁸Tánase, 1998: 127.

nista rendszerek összeomlásának megjósolása.⁹ Stelian Tănase a korszak közállapotait így jellemezte: „A társadalmi viszonyrendszerben valójában a bűnösség és az ártatlanság közti határ eltűnik, az egész társadalmat árulással, összeesküvéssel gyanúsítják. Ez a kormányzó elit ellentmondásos helyzetének, bizonytalanságának és félelmének szimptomája. Egyfelől, hogy biztonságát növelje, nehéz tárgyalásokba bocsátkozott a hűbérúrral a megszálló hadsereg és a szovjet tanácsadók kivonásáért. Másrészt nem bízott a saját társadalomban, [...] nem sikerült integráldónia, elfogadtatnia magát a társadalommal.”¹⁰ Az értelmiségi csoportok ellen „általános offenzíva indult. Az elit 1956-ra vonatkozó konklúziója szerint a rendszer elleni támadás főleg intellektuális környezetből jött, mely köré a krízishelyzetben felzárkózott a fiatalság, az egyetemisták és a régi elit túlélői. A Román Népköztársaságban 1956 után ezek a társadalmi csoportok lesznek a megtorlás fő célpontjai. „Újrarendelték a politikai perek megrendezésének gyakorlatát. Szerepük a megfélemlítés, a civil társadalom autonóm szerveződésének megakadályozása, minden reformkezdeményezés megakadályozása. [...] A különböző városokban szervezett nyilvános leleplezések célpontja főleg az értelmiség volt. A cél a megfélemlítés volt, azok tekintélyének tönkretétele, akik alternatívát jelenthettek volna a hivatalos kultúrával szemben.”¹¹ „A nyilvános leleplezések a több száz résztvevővel szervezett gyűléseken, a tisztogatások, az egyes élharcosok elleni kivizsgálások a félelem légkörének fenntartását szolgálták.”¹² A forradalom következményeként a RNK-ban „belpolitikai síkon megváltozott a többség-kisebbség viszonyrendszer”.¹³ „1957 tavaszától a belügyi szervek és a politikai vezetés egyaránt »felfedezte« azt, amit addig csak néhány elemző tiszt vagy nacionalista káder feltételezett: hogy a magyar lakosság »ellenséges« tevékenységéről túl keveset tudott az állambiztonság. Ez azért alakult így, mert gyenge

⁹ Pál-Antal, 2013: 359.

¹⁰ Tănase, 1998: 158.

¹¹ Tănase, uo.

¹² Tănase, 1998: 168.

¹³ Bottoni, 2006: 49.

információs csatornákkal rendelkezett a kisebbségi közegben.”¹⁴ 1957 májusában négy tartományi állambiztonsági igazgatóság (köztük Kolozs és a MAT) tevékenységét vizsgáló belügyminisztériumi testület bírálta a MAT állambiztonsági ezredese, Kovács Mihály beszámoló jelentését. Alexandru Drăghici belügyminiszter kifejtette, hogy a MAT magyar lakosságának ellenőrzése nem kielégítő: „Egészen egyszerűen az a véleményem, hogy ebben a régióban (A Magyar Autonóm Tartomány) létezik egy sovinizmus, amelyet az elvtárs nem ért meg. Ez abban nyilvánul meg, hogy nem akarnak magyar ügynököket toborozni, mivel nincs határozott állásfoglalásuk a magyar elemek ellen. Úgy gondolják, hogy a magyarokat átfésülték az elmúlt években, és nincs szükség most ezzel a kérdéssel foglalkozni. Ez egy téves felfogás.”¹⁵ Stefano Bottoni értelmezésében „Drăghici beszéde mérföldkő volt nemcsak az 1956 utáni megtorlás »szakmai« megalapozásában, hanem a román pártvezetés magyarságpolitikai attitűdjében is. A belügyminiszter ugyanis nemcsak a magyar lakosság Romániához való lojalitását kérdőjelezte meg, hanem a magyar nemzetiségű belügyeseknek és pártkádereknek a nemzeti kérdéshez való hozzáállását is.”¹⁶

A román kommunista vezetés 1956 után „Erdély magyar népességének körében a magyar forradalom hatására keletkezett feszültségeket arra használta fel, hogy határozottan elhallgattassa politikai ellenfeleit és a szocializmussal szemben leginkább ellenálló társadalmi csoportokat: a parasztokat és a városi kispolgárságot.”¹⁷ A 77,3%-ban magyarok lakta Magyar Autonóm Tartományban 1956. október 28. és 1961. december 31. között 1089 személy ellen folytattak bűnvádi vizsgálatot, 781 személyt állítottak bíróság elé, 380 személy esetében tételesen szerepelt az 1956-os forradalommal való rokonszenvezés, a támogató, pozitív viszonyulás, mint a fennálló társadalmi rend elleni cselekedet.¹⁸ A büntetőpereket a katonai ügyészségek terjesztették a

¹⁴ Bottoni, 2008: 292.

¹⁵ Bottoni, 2006: 261.

¹⁶ Bottoni, 2008: 298–299.

¹⁷ Bottoni, 2014: 143.

¹⁸ Pál-Antal, 2013: 342.

katonai törvényszékek elé, de az ellenőrzéseket, letartóztatásokat, kivizsgálásokat és vád alá helyezéseket az állambiztonsági szerv, a Securitate végezte.¹⁹ A politikai rendőrség a kommunista párt nyers elnyomó eszközeként működött. „Megszervezése szovjet minta és irányítás mellett történt.”²⁰

A „KLERIKÁLIS REAKCIÓ” MEGFÉLEMLÍTÉSE

A negyvenes évek végén a román állambiztonságnak az erdélyi magyar történelmi egyházakról differenciált képe volt. Egy 1948 júniusában keletkezett feljegyzésben elkülönítették a református és unitárius egyházak viszonyulását a kommunista vezetéshez a Márton Áron püspök vezette római katolikus egyház következetes szembenállásától: „Mindkét egyház hívei kizárólag magyar nemzetiségűek és az esetek többségében ezeknek az egyházaknak az antidemokratikus és rendszerellenes magatartását a magyar római katolikus egyház befolyásolta. Olyan eseteket jeleztek, amikor ezen egyházak képviselői csatlakoztak a római katolikusok harcához a marxista doktrínák megdöntésére. A református és unitárius egyházak reakciós és antidemokratikus akciói intenzívebben a nacionalizmus és revizionizmus talaján bontakoztak ki. A templomokban magyar himnuszt énekeltek, a valóságos megnyilvánulásokon zászlókat és magyar nemzetiszínű kokárdákat tűztek ki.”²¹

A romániai magyarság politikai szervezete a Magyar Népi Szövetség a negyvenes évek végétől az erdélyi magyar történelmi egyházakkal szemben érvényesítette a kommunista ideológia vallásellenességét: „Népi Szövetség politikája az egyházakkal szemben minél erősebb kell legyen. Mi nem a vallás ellen vagyunk, de az egyházfőket

¹⁹ Pál-Antal, uo.

²⁰ Deletant: *Betekintő*. 2011: 4.1.

²¹ ACNAS. Fond Documentar. Dosar. Nr. 2342. Vol nr. (leragasztva a szám). Uniunea Comunitatilor Unitariene din Romania (anii 1949-1951.) D013081. 120 f. Feljegyzés. A Református és az Unitárius Egyház.

meg kell győzni, hogy jöjjenek közénk” – fejtette ki Czíkó Nándor, az MNSZ egyik vezető politikusa már 1946-ban.²²

1951 februárjában a Sztálin Tartományi Állambiztonsági Igazgatóság „mély informatív behatolásra” utasította az Udvarhely rajoni irodáját, „az unitárius egyház és a parókiák megnyilvánulásainak” megismerésére. Az utasítás kitért a közlgő egyháztanácsi választásokra, hogy ezeket szintén „nagyon diszkrét informatív intézkedések előzzék meg, hogy idejében megismerjük az osztályellenség beszivárgását erre a célterületre [...]”.²³

Az előző évek egyházellenes politikájához képest 1958 nyarától „a legjelentősebb fordulatot a párt és az állambiztonságnak a mintegy 700 ezer hívet számláló, a magyar lakosság mintegy 40 százalékát képviselő, magyar protestáns egyházakkal szembeni drasztikus álláspont-változtatása jelentette. Már 1952-ben az állambiztonsági szervek elemző tisztje azt állította, hogy a protestáns gyülekezeteknek mind a vezetői, mind a hívei őszinte lojalitást mutatnak az állam irányába, kijelentve, hogy a katolikusoktól eltérően egy meglehetősen visszafogott szinten fejtenek ki „államellenes és románellenes” tevékenységet. 1958–1959-ben azonban éppen a reformátusokat (különösen a bethánista mozgalom híveit) és az unitáriusokat sújtotta egy intenzív megtorlási hullám. [...] A protestánsokra ezekben az években kirótt több tucat büntetőítélet közös nevezője beleilleszkedett a hatalomnak abba az immár rögeszmeként megjelenő gondolatmenetébe, miszerint a belső és külső biztonság hiánya a magyar területi revizionizmus fenyegetésének tulajdonítható.”²⁴

²²Nagy-Olti, 2009: 454. A Magyar Nép Szövetségben a Román Munkáspárt befolyása 1948 után fokozatosan erősödött. A folyamatra lásd Nagy, 2009: 94–95.

²³ACNAS. Fond Documentar. Dosar. Nr. 2342. Vol nr. (leragasztva a szám). Uniunea Comunitatilor Unitariene din Romania (anii 1949–1951.) D.081127. 266 f.

²⁴Bottoni, 2008: 328–329.

1958. augusztus–1959. november eleje között Kolozs- és a Magyar Autonóm Tartományban a Securitate 17 unitárius teológiai tanárt, lelkészt és teológushallgatót tartóztatott le.²⁵

Forrásaink lehetővé teszik, hogy a siménfalvi²⁶ unitárius lelkész, Gellérd Imre²⁷ életútján az ötvenes évek végén a terror hatására bekövetkezett magatartásbeli változásokat a makroszintű belpolitikai irányváltással összefüggésben vizsgáljuk.

A Gellérd Imréről írt hálózat jelentések időrendi sorrendje azt mutatja, hogy az állambiztonság kezdeti szórványos adatgyűjtése az egyházi és közéleti tevékenységének, valamint külső kapcsolatainak megismerésére irányult. 1949. október 6-án, a Brassó megyei Népbiztonsági Igazgatóságtól Kalousek Josif állambiztonsági ezredes a Bu-

²⁵ Nyitrai Mózes lelkész (1958. aug. 17.) Benedek Ágoston (1958. aug. 18.), Sándor Balázs (1958. aug. 21.)

Kelemen Imre (1958. szept. 17.), Pálfi Albert (1958. nov. 26.), Nyitrai, Deák Berta (1959. jan. 6.), Szabó Dezső (1959. jan. 6.), Léta Áron (1959. jan. 30.), Kelemen Csongor (1959. jan. 31.).

A kolozsvári egyházvezetésből letartóztatottak: Dr. Simén Dániel (1959. máj. 16.), dr. Lőrinczi Mihály (1959. jún. 3.), Dr. Erdő János (1959. szept. 24.). Gellérd Imrét 1959. nov. 5-én tartóztatták le.

²⁶ Siménfalva a Nyikó mentén, Székelykeresztúrtól 7 km, Székelyudvarhelytől 21 km távolságra fekvő település. Történetünk időszakában a község közigazgatásilag 1950–1956 között a Magyar Autonóm Tartomány Udvarhely rajonjához, 1956–1960 között Székelykeresztúr rajonhoz tartozott, ekkor községközpont is, hozzátartozott Nagymedesér, a község összlakossága 1959-ben 2041 fő volt. A falu lakosságának felekezeti megoszlása: az 1941-es népszámláláskor az 1087 fős lakoságból 812 unitárius, 224 református, 41 római katolikus, 4 evangélikus, 4 izraelita felekezetű személy élt a faluban.

A lakosság fő foglalkozása a földművelés és állattenyésztés, a 20. század elejétől fontos foglalkozás a helyi cigány lakosság megélhetésében a kosárfonás.

²⁷ Gellérd Imre (1920–1980) részletes életrajzi adatainak közlésétől jelen kerekék között eltekintünk. Három könyv jelent meg róla: *A lélekből építő*. Gellérd Imre emlékére. Gellérd Imre emlékkonferencia. Székelykeresztúr, 2005. augusztus 6.; Gellérd Judit: *A Liberté rabja*. Dr. Gellérd Imre (1920–1980) ODFIE-UNIQUEST Kolozsvár, 2005; Gellérd Judit: *A kudarc áldásai*. Pro-Pint Könyvkiadó. Csíkszereda, 2016. Gellérd Imre munkásságát és életrajzi adatait Jakab Dénes foglalta össze: *Meghalt Gellérd Imre. Keresztény Magvető*, 86 évf. (1980.) 1–2 sz. 45–51 old.

karesti Népbiztonsági Főigazgatóságnak Gellérd Imréről jelentette: „alaposan megszervezi a vallásórákat és az unitárius lelkészek tevékenységét a híveik hitélet színvonalának növelésére. Tevékenysége a községben szemtelen, kétarcú tevékenységet folytat, a párttagokkal szemben meggyőződéses demokrata, másfelől befolyásolja a fiatalokat a velük rendezett vallásos, misztikus, a fiatalságra káros színdarabokkal, amelyeket ő írt. Szoros kapcsolatban van a község kulákjaival. Intézkedtünk megfigyelés alatt tartásáról, megállapításainkat jelenteni fogjuk”²⁸

A lelkészről az ötvenes évek első felébe megbízott helyi informátorok jelentettek.

Mindössze három irat maradt fenn, a feljelentők ekkor többnyire szóban adták információikat az altiszteknek. Ezekre alapozva írták tájékoztató jegyzékeiket a tartótisztek. Forrásaink tehát a feljelentő és a tartótiszt közös konstrukciói. Nem tudható pontosan, mit mondott/írt a feljelentő, mennyire igazodott a tartótisztól előzetesen kapott utasításokhoz, és a hallott információkat mennyire, milyen szempontok, érdekek szerint szűrte, szerkesztette feletteseinek megfelelni szándékozó tartótiszt.

Az időszakos beszámoló jelentésekből látható, hogy az informátorok közölte valóságelemek (ezek is a feljelentő selekcióinak eredményei) az előzetes utasítások, feladatok szempontjainak megfelelően szerkesztett válaszok.

1953. február 7-én „Pityu” informátor tájékoztatta Szabó Carol szakaszvezetőt, de az altiszt csak négy nap múlva írta jelentését: „A következő információkat kaptam Gellért Imre Siménfalva községi unitárius papról. Ez a pap minden vasárnap rendszeresen tartja a templomi szolgálatot, ahol a lakosság 70-80%-a vesz részt. Ez a pap olyan propagandát csinált, hogy állandóan összegyűl a lakosság, még a kicsi gyermekek is, akik óvodába járnak, a szülők a templomba küldik. Ugyanakkor minden héten vallásórákat tart a gyermekeknek,

²⁸ ACNAS. Fond Documentar. Dosar. Nr. 2342. Vol nr. (leragasztva a szám). Uniunea Comunitatilor Unitariene din Romania (anii 1949–1951.) D. 13081.46.f

minden héten kétszer. Úgy befolyása alatt tartja a lakosságot, hogy ha például egy gyűlést szervezne a néptanács vagy mások, nem mennek, csak akkor, ha a pap kihirdeti, hogy gyűlés van, és oda kell menetek, de ha nem hirdeti ki, akkor nem mennek gyűlésbe. Innen látszik, hogy a pap befolyása alatt tartja a lakosságot és olyan dolgokkal foglalkozik, amelyek a mi rendszerünk ellen irányulnak.

Kiadott konkrét feladatok: az informátort irányítjuk, hogy bármilyen tevékenységet jelezzon szerveinknek, abban az esetben, ha más papok érkeznek vagy a püspök, azonnal jelezzé.”²⁹

A fenti tájékoztató jegyzék tartalmi szempontból alig különbözik egy két évvel korábban keletkezett jegyzéktől: ez jelentheti a lokális világ viszonyainak folytonosságát is, de jelenthette a tartótiszt információhiányát, aki a feladatteljesítés kényszerében újra felhasználta a két évvel korábban kapott jelentést.

1955 decemberében Barabas Ludovic hadnagy arra utasította „Misi” informátort, hogy kövesse a lelkész közeli barátait és részletes jellemzéseket írjon róluk, a foglalkozásukról és múltbeli politikai tevékenységeikről.³⁰

A BÁTORSÁG ÉVEITŐL AZ ÁLLANDÓSULT FÉLELEMIG

Gellérd Imre lelkési jelentéseiben érthető okokból nem részletezhetete az antiklerikális propaganda konkrét támadásait. Az alábbi jegyzőkönyvrészlet (1950) rávilágít a helyi életvilágban jelen lévő egyházellenes viszonyulásra: „...Községünkben mindenki tudja, hogy Unit. Egyházunk alkotmányosan biztosított kultuszszabadságnak örvend, s minden meggondolatlan támadás, ami bárki részéről jöhet a mi egyházközségünkben fokozott mértékben kiváltja a nép ellenszenvét, sőt elfordulását attól, ami lelkiismereti szabadságában gátolja. A mi

²⁹ ACNSAS Dosar de urmărire informativă Nr. 328 privind „PROFETUL”. Arhivă Nr. 383. Vol. III 102 f.

³⁰ ACNSAS Dosar de urmărire informativă Nr. 328 privind „PROFETUL”. Arhivă Nr. 383. Vol. III. 97.f.

ekg-ünk népe tudja, hogy a vallás- és egyházüldözés törvényellenes cselekedet, s ezért nem fél semmilyen kísérlettől. Bátrak vagyunk kimondani, hogy ha valaki minket meg akar nyerni, vallási és egyházi életünkben ne zavarjon, ha pedig valaki el akar veszíteni és meg akarja gyűlöltetni magát, forduljon alkotmányos vallásszabadságunk ellen. Ez a megállapítás egyetlen más ek-ben sem annyira eleven és kényesen igaz, mint a mienkben.”³¹

A következő esztendőben a lelkész jelentésében indulatosan viszonyult ugyanehhez a jelenséghez, ami arra utal, hogy az egyházzal szembeni manipulációk, az ellenséges viszonyulás, a „hamis vádak, közönséges hazugságok és rosszindulatú, meggondolatlan fecsegések” 1951-ben is folytatódtak. A jelentés képet nyújt az egyház és a helyi hatalmi intézmények viszonyáról is: „Társadalmi vonatkozású ügyeink: Ekgünk egész év folyamán a legteljesebb egyetértésben végezte feladatait a község társadalmi szervezeteivel és hatóságaival. Egész éven át igyekeztünk minden társi és állami kötelességünknek eleget tenni. S tettük ezt abban a tudatban, hogy támogató tényezővé válhassunk hazánk társadalmi fejlődésének. Ha valaki azt mondja rólunk, hogy nem voltunk magatartásunkban demokratikusak, hazudik. Ha valaki azt mondja, hogy a Párt és a tömegszervezetek ellen dolgoztunk, hazudik – a néptanács utasításait nem hajtottuk végre, hazudik. Csak az mondhat ilyent rólunk, akinek halvány sejtelme sincs arról, ami a Siménfalvi U. Ekgben történt és történik, vagy pedig hamis vádakkal, közönséges hazugságokkal és rosszindulatú, meggondolatlan fecsegéssel ártani akar nekünk. Már jó előre kijelentjük: mi nem voltunk, nem vagyunk, és nem leszünk hazánk, rendszerünk és népünk ellensége. Ha valaki erőszakkal akar belőlünk ellenséget csinálni, tetteinkkel fogjuk halomra dönteni alattomos és népellenes mesterkedéseit. A R. N. K.-ban vallásszabadság van, egyházi törvények vannak, melyeket a Párt, a Kormány és a Nagy Ngy. Elnöksége hagytak jóvá és írtak alá. Mi mindent a törvények szerint intézünk. Aki nem hiszi ezt, jöjjön és nézze meg a törvénykönyvet, a Sz. Sz.-ot,

³¹ A siménfalvi Unitárius Egyházközség Jegyzőkönyve 1950-től. Leltári szám: U. E. S. 186. Lelkészi jelentés 1950. évről. 19.

hogy a nép tudja mit cselekszik, s ha valamit nem tudnánk, ott van a Párt, melynek kötelessége figyelmeztetni minket, s inteni a jóra! Községünk pártszervezete ezt meg is tette, amiért hálás köszönetünknek adunk kifejezést. Ezért nem tévedtünk és nem fogunk tévedni ezután sem. Különben ezt már a múlt évben is megállapítottuk, hogy ha valaki örökre és engesztelhetetlenül meg akarja gyűlöltetni magát a néppel, támadja meg hamis vádakkal az ekget. Mi nem félünk, mert nincs miért félnünk.³²

Az 1989 után megjelent erdélyi magyar történeti és emlékezetirodalomból, illetve a szóbeli forrásokból számos adalékkal bizonyítható, hogy a 20. század ötvenes éveiben a társadalom uralom alá vetésében alkalmazott erőszaknak, a hatalmi retorzió legkülönbözőbb formáinak következményeként a félelem alapvető társadalmi tapasztalat volt. Ezt az általános közérületet dokumentálják évről évre Gellérd Imre lelkési jelentései is.

A gazdasági javak hatalmi elvonásának következménye a szűkösség a mindennapokban, a már elért életszínvonal csökkenése, a szükségletek korlátozása. A szűkösségnek társadalmi kapcsolatok, a magatartás szférájában is következményei voltak: bizonytalanság, félelem, kilátástalanság, individualizmus. A falu általános közérületéről Gellérd Imre lelkési jelentéseiből idézünk:

1954: „Fokozódott a félelem a holnaptól. Ki tudja, mi lesz velünk! Hátha éhen halunk, hátha holnap már nem lesz amit felvegyünk! Ez a félelem híveink egy részét valósággal kétségbe ejti és arra ösztönzi, hogy minden eszközzel, minden úton biztosítsa családjá részére az életszükségleteket. A siménfalvi ember nem akarja elért életszínvonalát alább adni, a siménfalvi ember nem képes kibékülni ezzel a szóval, hogy nincs. Ezért megy, harcol, kereskedik, tervez, mindenhez hozzáfog. Eddig nincs is baj, de valláserkölcsei szempontból rögtön károsra válik ez a szellem, mihelyt egy kicsit is fokoztuk. Kitermelődik a merkantilis szellem, a nyerészkedő, a másikat félretaszító, csak ma-

³²Jkv. U.E.S. 186. 1950. 54–55.

gát ismerő, önös természet, ami elhomályosítja az emberben a tiszta, egyenes, becsületes, igazságos valláserkölcsi tartalmat [...].”³³

„Siménfalva népe nyugtalan nép. Testi és lelki alkatánál fogva hajlamos az idegességre. A pajzsmirigy túltengés, szív- és gyomoridegesség napirenden van. Ezek nagymértékben befolyásolják az egyes emberek kedélyállapotát. Siménfalva népe igényes nép. Ha igényeit nem tudja kielégíteni, önmagát emészti. Na, most már ez a két tényező, a nyugtalanság és az állandó felháborodás együttvéve, híveinket egymással szembe türelmetlenekké teszi. Innen származnak a különböző összetűzések, veszekedések, a tartós haragnak és a gúnyos megvetésnek szomorú esetei. Ezek az esetek 1954-ben szaporodtak. Sok a pletyka, sok az áskálódás egymás ellen, sok a házassági zavar, sok a fegyelmetlenség, sokkal több, mint máskor. Miért, vajon?

Óriási jelentőségű ügyről van szó, s egyáltalán nem túlzok, midőn kijelentem, hogy ezek az erkölcsi életbevágó hiányosságok, perpatvarok, az egymás elleni indulatos kitörések engemet, mint lelkészt nagyon lesújtanak. Egy-egy ilyen u.n. hír napokra kihatóan megzavarja kedélyállapotomat, s álmatlan éjjeleken át tusakodom a kérdéssel: mi van ezzel a faluval, miért nem tudnak egymás mellett békében megférni, miért ássuk önmagunk boldogságának sírját olyan tragikus következetességgel? A gondok keresztje amúgy is sok, s mi ahelyett, hogy egymás terhét hordoznók, rákapaszkodunk gyarlóságunk teljes súlyával, hogy még nehezebb legyen.”³⁴

Részlet az 1956. évi jelentésből: „Híveim lelki alkatát minden évben a jelentés keretében szoktam jellemezni. Jelen jelentésemben az általános jellemzéstől eltekintek, csupán azokra a sajátosan 1956-ik évi lelki vonásokra igyekszem rámutatni, amelyekkel a Siménfalvi Egyházközség képe gyarapodott. Így például fokozódott a nyugtalanság. Híveim amúgy is nyugtalan természetűek, hiper-szenszibilisen reagálnak a külső behatásokra. Nagyfokú extratenzió és az objektivitásra való szokatlanul erős törekvés jellemzi őket. A külső világeseményekre ebben az évben páratlanul élesen reagáltak. Valóságos

³³ Jkv. U.E.S. 186. 144–145.

³⁴ Jkv. U.E.S. 186. 147–148.

idegességi és szorongási állapotok állottak elő. A családok belső békesége és a családok közti feszültségek terén sajnos enyhülések általában nem álltak be. Több sajnálatos példa van az egymás elleni kirohanásokra is.”³⁵

A „külső világesemény”, amelyre a siménfalviak is páratlanul élesen reagáltak, az 1956-os magyar forradalom volt. A székely falvak lakossága feszült figyelemmel követte a magyarországi eseményeket. „A magyarországi megmozdulás rendkívüli izgalmat váltott ki a nép körében. Szilárd volt a meggyőződés, hogy a Budapesten elindult lavina fejleményeként a leigázott európai államokban összeomlik a vörös pokol. Éppen mint az 1940. évi bécsi döntés idején, ezekben a napokban is szünetelt minden munka. Türelmetlenül vártuk az újabb és újabb híradásokat” – jegyezte fel naplójába 1956 novemberében Máthé János magyarhermányi gazda.³⁶

Az évek továbbra is nyomasztó hangulatban, kétségek közt teltek: „Lelkészi jelentés a Siménfalvi Egyházközség életéről [...] 1957-ik évben: Az elmúlt évben sokkal érezhetőbb volt az aggodalom a jövőért, a félelem a bizonytalan holnapokért. A jó termés ellenére is híveink fokozott nyugtalansággal néznek az újesztendő elé, melytől több szkepticizmussal várnak jót, mint az eddigi évek akármelyikétől. Mi lesz a világgal, lesz-e béke, vagy a háború tüze fog felperzselni mindent?”³⁷ A székely falu világában „a félelem légköre – láthatóan – mindenkire hatott, általános közérzet volt”.³⁸

Siménfalván az unitárius egyház és a helyi hatalmi intézmények viszonya az ötvenes évek végére megváltozott: „Súrlódás, viszály a helyi demokratikus szervezetekkel és hatóságokkal nem volt, mert mindenben a legteljesebben alkalmazkodtunk a viszonyokhoz és számtalan esetben nem gátló, hanem segítő tényezői voltunk a tár-

³⁵ Unit. Ekg. Siménfalva ECCLESIA DOMESTICA. 1956–1986. Leltári szám: U. E. S. 213. 1.

³⁶ Bottoni, 2006: 184.

³⁷ Eccl. Dom. U. E. S. 213. 12–13.

³⁸ Gyáni, 2016: 253.

sadalmi fejlődésnek községünkben”³⁹ – írta Gellérd Imre 1950-ben, lelkeszi jelentésében. Ez az attitűd az évtized folyamán végig jellemző volt a lelkeszre. A készséges együttműködés, lankadatlan támogató társadalmi, politikai tevékenység ellenére a helyi hatalom 1959. elejétől ellenségesen viszonyult Gellérd Imréhez. A lelkesz megfigyelésére irányított Bako Laurentiu fedőnevű ügynök⁴⁰ 1959. március 6-án az állambiztonság Székelykeresztúr rajoni részlegére tartótisztjének, Máté Alexandru főhadnagynak jelentette, hogy „beszéltem Gellérd Imre siménfalvi unitárius lelkeszszel, aki azt állítja, hogy megtiltották neki, hogy szóba álljon Siménfalva utcáin a község lakóival, és hogy otthonaikban ezeket meglátogassa. Fél, hogy letartóztatják.”⁴¹

Fél év múlva a fenti ügynök – ugyanennek az intézménynek – Fazakas Francisc főhadnagynak jelentette: „Tájékoztatom, hogy folyó év október 15-én Gellérd Imre elmondta nekem, hogy a Néptanács elnöke, akivel normális kapcsolatban volt, most a köszönését sem fogadja, és egy bizonyos körben kijelentette: »ideje volna, hogy kitörjünk a pap nyakát«, valaki ezt meg is mondta a papnak. Pedig a pap, különböző munkákban segítette az elnököt, és most is biztatja az embereket, hogy alakítsanak kollektív gazdaságot [...]»⁴²

Az 1958 nyarától az állambiztonság Gellérd Imrével magasabb fokozatú munkában foglalkozott: Birtalan Iosif alhadnagy július 30-án kelt akciótervében Gellérd Imre ellenséges tevékenységének összefoglalása után „a szóban forgó elem”-ről jelentette, hogy további „ellenséges tevékenységének megállapítására 1958. július 25-én megnyitottuk az ellenőrzési dossziét. Az ellenséges tevékenység megállapítására az egyéni informatív akció előtt a következő feladatok állnak:

³⁹ A siménfalvi Unitárius Egyházközség Jegyzőkönyve 1950-től. Leltári szám: U. E. S. 186. Lelkeszi jelentés 1950. évről. 19.

⁴⁰ Az ügynök Gellérd Imréhez fűződő tevékenységét a következő fejezetben részletezzük.

⁴¹ ACNSAS. Dosar de urmărire informativă nr. 328 privind „Profetul”. Nr. inv. 383. Vol. III. f.80.

⁴² ACNSAS. Dosar de urmărire informativă nr. 328 privind „Profetul”. Nr. inv. 383. Vol. III. f.90.

1. Megállapítani, hogy a szóban forgó elemnek milyen kapcsolatai vannak a siménfalvi és más helységekben lévő barátaival.

2. Tanulmányozni a szóban forgó elem baráti körét, különösen nevezett (két kihúzott név) és amelyik megfelelőbb beszervezni ügynököknek.

3. Megállapítani, hogy a szóban forgó elem ellenséges tevékenységet folytat-e Siménfalván a mezőgazdaság szocialista átalakítása ellen.

4. Kérni fogjuk a Magyar Aut. Tartomány Áb. Igazgatóságát és Kolozs Tartomány Igazgatóságát informatív felügyeletre, azokban az esetekben, amikor a szóban forgó elem Kolozsvárra utazik. Ezt az informatív felügyeletet „Incze Walter” ügynök végezze.

5. Kérni fogjuk a Magyar Aut. Tartomány Áb. Igazgatóságát a szóban forgó elem belső levelezésének követésére.”⁴³

A fenti feladatok megvalósítására az altiszt „Mihály Imre” helyi bizalmi embert és „Bako Laurentiu” ügynököt javasolta, akivel „fentnevezett nagyon jó kapcsolatban van, mivel ő is unitárius pap”. Továbbá egy újabb ügynök beszerzését a Gellérd „közvetlen környezetéből, két személy közül, akik kölcsönösen látogatják egymást, életkorban is közel vannak és majdnem ugyanolyan a képzettségük”.⁴⁴

Az ellenőrzési dosszié megnyitása után új tartalmi elemekkel bővültek a tartótisztek utasításai és a hálózati jelentések: pl. Gellérd Imre „gyanús kapcsolatot tart Dr. Simén Dániel kolozsvári unitárius teológiai professzorral és az unitárius teológusokkal”, „gyakran utazik Kolozsvárra és minden alkalommal felveszi a kapcsolatot Dr. Simén Dániellel, akivel politikai kérdésekről és a siménfalvi földművesek életéről beszélnek”. „Nevezett Gellérd Imre többször készített prédikációkat a teológusoknak, amelyeket postán küld el.” Ezeket az információkat a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet titkára, „Incze Walter” hálózati ügynök hozta a Securitate tudomására.⁴⁵

A korábbi évek szorongást, félelmet keltő egyházellenes hatalmi támadásai mellett a siménfalvi lelkésznek és híveinek újabb korlá-

⁴³ ACNSAS, I. 328. Nr. 383. Vol. III. 10–11 f.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ „Incze Walter” fedőnevű ügynökről vö. Oláh, 2013.

tozásokkal is szembesülnie kellett: „Bako” 1958 október 3-i jelentésében tájékoztatta tartótisztjét, hogy „nevezett Gellérd Imre a papok keresztúri gyűlésén azt mondta, hogy ismeretlen emberek jártak kétszer a lakásán, egy községi néptanácsi képviselő kíséretében. Ezek az emberek figyelmeztették, hogy fejezze be az egyház keretében folytatott vallásos nevelést. Ha ezt a nevelést nem fejezi be, kellemetlenségei lesznek. Ahogy fentnevezett mondja, ezekkel az emberekkel együtt elhatározták, hogy folyó év december 31-től ő nem lesz a valláserkölcsei nevelés köri előadója és nem foglalkozik ezzel a neveléssel.

Kis idő múlva újból néhány ember jött hozzá, a siménfalvi parókia könyvtárával kapcsolatban, ezek közül egyik neve (kihúzott név) a tartományi könyvtár részéről, a másik ismeretlen volt, aki fentnevezett feltételezése szerint az állambiztonsági szervektől volt. Ezek az emberek utasításuknak megfelelően – amit feldolgoztak fentnevezett előtt is – zárlat alá helyezték a könyvtár körülbelül 6000 kötetét és elrendelték, hogy a könyveket adják át a községi könyvtárnak.”⁴⁶

A hatalmi fenyegetettség egyik következménye a fokozódó szolidaritás a lelkészcsoporton belül. Pierre Mannoni írja, hogy „ugyanabban a nyugtalanságban osztozni, éspedig ugyanabban a pillanatban, úgy látszik, ténylegesen elősegítheti a közösségi állapot észlelését az egyének részéről: a közös megosztott érzelm erős bizonyíték, hogy vannak mások is, hasonlóak, akik ugyanazokat a dolgokat ismerik, ugyanazoktól a dolgoktól félnek. Az érzelmi azonosság egymáshoz közelíti az egyéneket, akiket normális körülmények között természetes önzésük inkább elkülönít.”⁴⁷

„Tájékoztató jegyzék, 1958. november 8.

Informálok, hogy folyó év november 6-án az unitárius papok Keresztúron tartott gyűlésén Gellérd Imre siménfalvi lelkész felhívta lelkészársai figyelmét, hogy vigyázzanak, miket beszélnek, mert minden papot legkevesebb három híve követ, akik az állambiztonsági szerveknek információkat kell adjanak a papok minden beszédéről. Ő

⁴⁶ ACNSAS, I. 328. Nr. 383. Vol. III. 70. f.

⁴⁷ Mannoni, 1991:86.

ezt biztos forrásból hallotta és ezért figyelmezteti lelkésztársait. Amit Gellérd Imre mondott, (kihúzott név), a gagyi⁴⁸ lelkész is megerősítette, aki azt mondta, őt is feljelentették valamiért (pohárköszöntő és egyebek.)

Kitűzött feladatok: Az ügynök amikor Gellérd Imre lelkéssel beszélget térjen vissza a pap említette problémára és jelezze, hogy őt is figyelik. A beszélgetésekben állapítsa meg kitől, milyen forrásokból hallotta Gellérd a mondottakat, a kapcsolatait, különösen a kolozsvári kapcsolatait.

Máté Alexandru, főhadnagy⁴⁹

A félelem következménye a hallgatás is: a hatalmi agresszió elhárításának egyik veszélytelennek látszó viszonyulása a biztonságosnak ígérkező hallgatás. „A hallgatás erénye sokaknak adott és megtanult lecke volt, és később még mélyebben elsajátított tapasztalat az osztályellenségre kirótt hosszú börtönbüntetések alatt.”⁵⁰

„Tájékoztató jegyzék, 1958. december 6.

Informálok, hogy a nagymedeséri pap letartóztatása után⁵¹ az unitárius papok nagyon megijedtek. Folyó év dec. 4-én az unitárius papok gyűlésén részt vett a Vallásügyi Minisztérium udvarhelyi küldöttje is (kihúzott név), és komolyan felhívta a papok figyelmét, hogy ne foglalkozzanak törvénybeütköző problémákkal. Minden pap tegyen meg mindent a szocialista mezőgazdaság megerősítéséért, ez a papok érdeke is, fejezte be a beszélgetéseket az esperes. Informálok, hogy a

⁴⁸ Gagyi, Udvarhely rajoni, ma Hargita megyei falu a Gagyi patak mentén, Székelykeresztúrtól nyugatra.

⁴⁹ ACNSAS, I. 328. Nr. 383. Vol. III. 74 f.

⁵⁰ Kligman–Verdery, 2015: 337.

⁵¹ Pálfi Albert nagymedeséri unitárius lelkésztől 1958. november 14-én nyitottak ellenőrzési dossziét, egy helyi alkalmi megbízottat és „Bako Laurentiu” ügynököt utasították megfigyelésére azzal a feladattal, hogy derítsék fel: a lelkész vallás leple alatt milyen ellenforradalmi tevékenységet folytat. November 26-án tartóztatták le.

papok mind hallgattak, mintha lakatot tettek volna szájukra, nem beszélgettek sem társaságban sem külön.

Gellérd Imre lelkész Kolozsváron volt, ahová valószínűleg vizsgázni ment.

Kitűzött feladatok: Az ügynök feladatokat kapott Gellérd Imre és (kihúzott név), a papok ellenforradalmi tevékenységének követésére.

Máté Alexandru, főhadnagy⁵²

A belpolitikai változásokkal és a módosított büntető törvénykönyvvel összefüggésben itt először jelenik meg a Gellérd Imre ellenőrzésére vonatkozó tartóísti utasításokban az „ellenforradalmi” tevékenység követése.

„Bako Laurentiu” alábbi jelentése dokumentálja, hogy a fenyegető rendszer kiszámíthatatlanságától, a megtorlástól való félelem olyan hétköznapi döntéseket is befolyásolt, mint a lelkész háztartásgazdaságának tervezése:

„Informálok, hogy 1958. december 14-én, a keresztúri piacon Gellérd Imre siménfalvi lelkésszel találkoztam, ahol fentnevezett két disznót szándékozott eladni. Kérdésemre, hogy miért akarja azokat a disznókat eladni, azt válaszolta, hogy túl sokba kerül a tartásuk, de azért is mert az az előérzete, hogy az Állambiztonsági Szervek le fogják tartóztatni. Kérdésemre, hogy mire alapozza előérzetét azt felelte, hogy: letartóztatják a nagymedeséri papot. Letartóztatásakor nagy mennyiségű iratanyagot vittek el. Ezek között prédikációk is voltak, amelyeket én adtam kölcsön (kihúzott név) nagymedeséri papnak, amelyekbe beleköthetnek. Ezek a prédikációk 1956-ban készültek és a magyarországi eseményeket tárgyalták, s ezeket elvitték, ezt onnan is tudom, hogy ott jártam a letartóztatott lakásán és már nem találtam meg.

Megjegyzés: Gellérd Imre siménfalvi lelkészről ellenőrzési akció folyik.

⁵² ACNSAS, I. 328. Nr. 383. Vol. III. 75 f.

Kitűzött feladatok: Az ügynök azt a feladatot kapta, hogy találkozássain a fentnevezettel beszélgesen ezekről a prédikációkról, amelyeket a lelkész készített, röviden a tartalmukról és arról, hogyan tárgyalja a 1956 őszi magyarországi eseményeket.

Intézkedések: Az anyagot az ellenőrzési dossziében használjuk.

Máté Alexandru, főhadnagy⁵³

A következő év elején a Gellérd Imre félelmeit – a későbbiekben mondhatni állandósító – esemény híre terjedt el az unitárius lelkészek körében:

„Tájékoztató jegyzék, 1959. február 5.

Informáljuk, hogy nevezett Gellérd Imre a papok előtt kifejezte aggodalmát, hogy fél a letartóztatástól. Mikor megkérdezték, hogy ezt mire alapozza, a következőket mondta: a Kolozsvári Unitárius Teológián (kihúzott név) professzor terjesztette prédikációk⁵⁴ közül egyeseket én állítottam össze. Ezekből a prédikációkból egy-egy példányt egy kolozsvári látogatáson lévő magyarországi pap Budapestre akart vinni. Azonban a határon a Belügyminisztérium szervei az összes prédikációt elkobozták cenzúrázásra. Az általam összeállított prédikációkba belefoglaltam egyes tetteket a magyarországi eseményekből. Ezek a prédikációk felhasználhatók ellenem, mint kompromittáló anyagok. Ezért félek a letartóztatástól.

Megjegyzés: Gellérd Imre unitárius lelkész ezt a félelmét más alkalomkor is kifejezte. Ellenőrzési akció alatt van.

Kitűzött feladatok: Az ügynököt utasítottuk, hogy Gellérd Imre lelkéssel újra beszélgesen ezekről a prédikációiról és tudja meg tar-

⁵³ ACNSAS, I. 328. Nr. 383. Vol. III. 77 f.

⁵⁴ A Dr. Simén Dániel szerkesztette prédikációgyűjtemény három kötete 1956–57-ben jelent meg az Egyetemi Fokú Protestáns Teológiai Intézet Unitárius Tagozatának kiadásában Kolozsváron, a homiletikai szeminárium keretében intézeti használatra.

talmukat, konkrétan állapítsa meg mi a tartalmuk, és azt, hogy a Kolozsvárra küldöttekből ő egy-egy példányt megőrzött-e?

Intézkedések: A tájékoztató jegyzék egy példányát megküldjük a Tartomány Igazgatóságnak, hogy a Kolozsvár Tartomány ellenőrizze.

Máté Alexandru, főhadnagy⁵⁵

Gellérd Imrére traumatikus hatással volt Dr. Simén Dániel professzor letartóztatásának híre:

„Tájékoztató jegyzék, 1959. június 27.

Informálok, hogy Gellérd Imre siménfalvi lelkész, ahogy hallottam a múlt héten hazajött Marosvásárhelyről a kórházból, időlegesen, mert legrövidebb időn belül vissza kell mennie a mája kezeléséért. Amikor meghallotta (kihúzott név) professzor letartóztatását, amint hallottam, egy félóráig egy szót se tudott szólni, és néhány nap múlva beutaltatta magát a kórházba. Amint hallottam, közeli kapcsolatban volt (kihúzott név) professzorral [...].⁵⁶

„Tájékoztató jegyzék, 1959. augusztus 8.

Informálok, hogy Gellérd Imre siménfalvi lelkész hosszabb ideig Marosvásárhelyen volt, a máját kezelte. Most otthon van, és a felesége adja be a szükséges injekciókat. Azt mondja, hogy elég jól kigyógyult a betegségből ezzel a kezeléssel és még jobban kigyógyulna, de állandóan fél, ez a félelme azóta van, hogy (kihúzott név) kolozsvári professzort letartóztatták (kihúzott név) nagyon szoros kapcsolatban volt. (kihúzott név) a Gellérd prédikációit a teológusoknak példának adta. Ezek a prédikációk, ahogy mondja, nem a mai rendszernek valóak és ezért fél Gellérd a hatóságoktól. Más egyebet nem mondott a félelmeiről.

⁵⁵ ACNSAS, I. 328. Nr. 383. Vol. III. 78 f.

⁵⁶ ACNSAS, I. 328. Nr. 383. Vol. III. 83 f.

Gellérd lelkész komoly békemunkát végez. A múlt hónapban a »Béke védelmében« folyóiratnak 18 előfizetőt szervezett. A békegyűléseken többször előadásai voltak, úgy Siménfalván, mint más helységekben. Az esperes a papok gyűlésén fentnevezett tevékenységét követendő példaként említette a papok előtt, és a munkát, amit a Vöröskereszt, a sport vonalán visz, és a kultúrotthon építésénél.”⁵⁷

„Bako” október 11-i jelentése szerint a folytatódó letartóztatások (Dr. Erdő János teológiai tanár, Székely László, Bálint Ferenc lelkészek) fokozták Gellérd Imre félelmeit.

„Kérdezték, miért fél, mert jó békemunkát végez régebben a párt vonalán is dolgozott,⁵⁸ nincs mitől félnie a származása is jó, vagy tett valamit, amiért letartóztatnák? Erre azt válaszolta, hogy (kihúzott név) a professzornak írt prédikációkért letartóztathatják, mert Luka László⁵⁹ és Ana Pauker⁶⁰ is nagy pártaktivisták voltak, és mégis letartóztatták, ő is elhajlott, mint ezek, ezért fél. Mindenkinek felhívta figyelmét, a nevelőmunka szigorú korlátozására, hogy ez csak a törvények és rendelkezések alapján történjen, ne menjen az iskolai munka rovására.”⁶¹

Gellérd Imrét Páll Ferenc századosnak, a Kolozsvár Tartományi Állambiztonsági Igazgatóság tisztjének, 1959. szeptember 11-én kelt letartóztatási javaslatára – a belügyminiszter jóváhagyása után – november 5-ről 6-ra virradó éjjel hurcolták el a siménfalvi parókiáról. A faluban „azonnal elterjedt a rettenetes hír – mégse nyitott be senki a parókiára. Ha azelőtt megesküdték volna, hogy a tűzbe mennének a lelkészükért, most rá kellett döbbsenniük: a félelem beléjük fojtotta

⁵⁷ ACNSAS, I. 328. Nr. 383. Vol. III. 86 f.

⁵⁸ Gellérd Imrét 1947-ben zárták ki a Román Munkáspártból.

⁵⁹ Luka László (1898–1963) kommunista politikus, volt pénzügyminiszter (1947–1952). 1952. augusztus 16-án tartóztatták le, az enyedi börtönben halt meg.

⁶⁰ Ana Pauker (1893–1960) kommunista politikus, miniszterelnök helyettes, külügyminiszter. 1953-ban letartóztatták, kihallgatták. 1954 májusában kizárták a pártból.

⁶¹ ACNSAS, I. 328. Nr. 383. Vol. III. 89 f.

a tisztességet és megbénította akaratukat. Ez a demoralizálás volt a kommunizmus igazi diadala.”⁶²

A terror éveiben, a megfélemlített, meghurcolt lelkesztársak sorából „az embernek meg kellett tanulnia, hogy melyek a kerülendő helyzetek, a tanítás-tanulás mestere és eszköze pedig a félelem volt. Ez a testi tünetek kiváltásával figyelmezteti az embert sérülékenységre, végső soron halandó mivoltára.”⁶³

Pierre Mannoni a félelem társadalmi funkciójáról értekezve kifejtette, hogy „a félelem rávilágíthat a politikai vagy vallási hatalom hiányosságaira vagy túlkapásaira. Ha a hatalom gyenge vagy elnyomó, és a hivatalos képviselők nem töltik be szerepüket, tehát róluk és hivatalukról gyengeség, ingatagság vagy zsarnokiság képe alakul ki, erős rossz érzés keríti hatalmába azoknak a tömegét, akik tekintetüket rájuk függesztik. A hatalmi vákuum vagy a szélsőséges hatalom nyilvánvalóan a társadalmi bizonytalanság előidézője. A társadalom tagjai ezzel az ürrel vagy túlzással szembesülve, megfosztva megszokott fogódzóiktól, tökéletesen ki lesznek szolgáltatva szorongásaiknak, és ez a krízis jele.”⁶⁴

Fényes Ferenc százados, az Állambiztonság Kolozs Tartományi Igazgatóságának nyomozója 1959. június 26-án elrendelte, hogy az általa kijelölt háromtagú szakértői komisszió elemezze a Dr. Simén Dániel szerkesztette prédikációgyűjteményt. A komisszió tagjai rendszerhű egyetemi és középiskolai tanárok voltak. Magállapításaik szerint: „Gellérd Imrénél bőségesen találunk a magyar történelemből vett példákat, amelyekkel azt akarja bizonyítani, hogy az úgynevezett szabadságeszmének el kell rejtőznie, amíg az önkény uralkodik – ez nyílt célzás a MNK ellenforradalmi eseményeire (I. köt 17–18.). De célzásokat találunk a magyar nép elvtelen egységére,⁶⁵ melynek kebelében nincsenek osztálykülönbségek (I. köt. 22.). [...] Siménhez

⁶² Gellérd, 2016: 66.

⁶³ Keszei, 2012: 13.

⁶⁴ Mannoni, 1991: 85.

⁶⁵ Az erdélyi magyarság „elvtelen egysége” a kommunista propagandában 1947-től sokat idézett toposz, először Luka László fogalmazta meg.

hasonlóan Gellérd irredenta énekekből idéz, mint a II. köt. 21. old. III. bekezdésben »Kalász, kalász, árva szegény kalász.« Megjegyezzük, hogy a múltban a »szegény« helyett »magyar«-t énekelt. [...] Gellérd Imre prédikációi tele vannak a magyar rasszisták frazeológiájával, mikor a turáni átokról beszél, vagy amikor a »híres« nacionalista író Szabó Dezsőt idézi (II. köt. 60. old. II. bekezd.).⁶⁶

Fényes Ferenc százados 1959. november 14-én elrendelte a bűnügyi nyomozást, azzal indokolva, hogy Gellérd Imre 1956–1958 között uszító, államrendellenes, nacionalista, sovinszta, a magyar forradalmat dicsőítő tartalmú prédikációkat írt és terjesztett az unitárius teológusok között.⁶⁷ A százados a nyomozás megkezdése és a vád bizonyítása előtt tudni vélte, hogy a büntető törvénykönyv mely paragrafusaiiba illeszthetők a felsorolt (egyelőre még bizonyítatlan) vádak. December 3-án a 868. sz. bűnügyi ankét nyomán Fényes Ferenc százados vád alá helyezi a prédikációgyűjtemény szerzőit, ebben új elem, hogy Gellérd 1955 tavaszától 1957 nyaráig írta ellenséges, uszító, a magyar nacionalizmust és sovinizmust terjesztő prédikációit, ezeket az ellenforradalom alatt adták ki és terjesztették, hozzájárulva ezzel a magyar nemzetiségű lakosság izgatásához, veszélyeztetve az állam biztonságát.⁶⁸

Az 1960. március 22-én kelt vádзарadék szerint: „...Gellérd a prédikációi tartalmába beillesztett egy sor ellenséges kifejezést azzal a céllal, hogy a hallgatósága vagy azok, akik elolvassák ezeket a prédikációkat, ellenezzék a párt és RNK kormányának politikáját [...], terjeszti a magyar nacionalizmust és sovinizmust, a bizalmatlanságot a népi demokratikus rendszer életképességével szemben, gyűlöletet kelt

⁶⁶ A szakértői elemzés 12 gépelt oldalon összegzi a prédikációk ellenségesnek minősített tartalmait. ACNSAS Fond operativ. Dos. nr. 868. Vol. nr. I. Arhiva operativa. Dosar ancheta. Gelerd Emeric, Kelemen Stefan. P.14061/1. 55–78.

⁶⁷ ACNSAS Fond operativ. Dos. nr. 868. Vol. nr. I. Arhiva operativa. Dosar ancheta. Gelerd Emeric, Kelemen Stefan. P.999/1. 1.

⁶⁸ Uo. 16.

a román nép ellen, és kívánságát, hogy a kizsákmányoló sovinszta gyűlöletre épült kapitalizmus visszatérjen.”⁶⁹

A kolozsvári Katonai Törvényszék 1960. április 8/167 sz. határozatával Gellérd Imrét hét év börtönre és teljes vagyonelkobzásra ítélte, a későbbi fellebbezést visszautasítva május 20-án hirdetett végleges ítéletet.

Gellérd Imre 1964 nyarán közkegyelemmel szabadult a börtönből. A hatvanas évek elejére az unitárius egyházvezetés teljesen behódolt a kommunista hatalomnak, a politikai elítéltekkel szembeni magatartását is az államhatalom érdekei alakították. A konfliktusok kerülése végett az egyházvezetés elhatárolódott azoktól a személyektől, akik miatt negatív megítélés érhetne volna az egyházat az állam részéről. Kihátrált a bebörtönzött lelkészek, teológiai tanárok (Simén Dániel, Lőrinczi Mihály) mögül, mindannyian perifériára sodródtak.⁷⁰ Kiss Elek püspök Gellérd Imrét a homoródszentmártoni parókiára nevezte ki, meggátolva abban, hogy teológiai tanári állásra pályázzon, továbbá hogy tudományos kutatómunkát végezzen doktori értekezésének megírásához. A megújuló zaklatások, megaláztatások elől Gellérd Imre hatvanadik születésnapján, 1980. január 3-án a halálba menekült.

ÖSSZEGZÉS

A múlt század ötvenes éveiben a társadalom uralom alá vetésében alkalmazott erőszaknak, a hatalmi retorzió legkülönbözőbb formáinak következményeként a székelyföldi vidéki társadalomban a félelem alapvető társadalmi tapasztalat volt. Ezt az általános közérzetet dokumentálják évről évre Gellérd Imre lelkészi jelentései is. Dolgozatunkban megkíséreltük rekonstruálni, hogy milyen társadalmi magatartásra, cselekvés- és viszonyulásmódra ösztönözték Gellérd Imre unitárius lelkészt félelmei, hogyan, milyen külső körülmények

⁶⁹ ACNSAS Dosar de urmărire informativă Nr. 328 privind „PROFETUL”. Arhivă Nr. 383. Vol. III 102 f. 87.

⁷⁰ Pál, 2017: 352.

hatására született meg az évtized elejének egyházellenes támadásai-
val bátran szembeszálló lelkészen az ötvenes évek végére a cselek-
véseit meghatározó erős félelemérzete. Az idézett forrásrészletek a
Gellérd Imrét és lelkésztársait ért hatalmi erőszak hatásait dokumen-
tálják, a feljelentők és a tartótisztek konstrukcióinak megfelelően.
Tartalmi vonatkozásokban, a lelkész és szűkebb társadalmi környe-
zete mindennapjainak személyes eseményeit, félelmeit, szorongásait,
gondolkodásmódjának változását követhettük. A terror éveiben,
a megfélemlített, meghurcolt lelkésztársak sorsából, a kirekesztett,
„osztályidegen”-nek bélyegzett társadalmi csoportok elleni elnyomó,
agresszív hatalmi politikából a korszak alávetettjeinek meg kellett
tapasztalniuk, hogy melyek a kerülendő helyzetek, a tanítás-tanulás
mestere és eszköze pedig a félelem volt.

James C. Scott: *Erős-e a hamis tudat?* című esszéjében a hatalomnak
alávetettek viselkedésmódját így értelmezte: „Minél nagyobb hatal-
mat gyakorol valaki felettük, és minél szorosabb a felügyelet, az alá-
vetetteknek annál nagyobb a késztetése arra, hogy az engedelmesség,
egyértetés, tisztelet látszatát keltsék. De ugyanezen az alapon azzal is
tisztában vagyunk, hogy minél szigorúbb körülmények csikarják ki az
engedékenységet, ez annál kevésbé lesz összhangban a színpalak mö-
götti helyzettel...”⁷¹

Úgy véljük, Gellérd Imre életútjának ez a szakasza (1949–1959.
november 5.) általános érvényű ismeretekkel bővíti az alávetettség-
be, kiszolgáltatottságba taszított autonóm személyiség és a hatalom
kölcsonviszonyának sajátosságait.

⁷¹ Scott, 1996: 94.

RÖVIDÍTÉSEK

ACNSAS	Arhivele Consiliul National pentru Studierea Arhivelor Securității (A SecuritateIrrattárát Vizsgáló Országos Bizottság Levéltára, Bukarest)
<i>egk</i>	egyházközség
MAT	Magyar Autonóm Tartomány
MNSZ	Magyar Népi Szövetség
<i>Nagy Nagy</i>	Nagy Nemzetgyűlés
RNK	Román Népköztársaság
SZKP	Szovjet Kommunista Párt
<i>Sz Sz</i>	Szervezeti Szabályzat

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- Arhivele Consiliul National pentru Studierea Arhivelor Securității (ACNSAS) Fond documentar privind uniunea comunităților unitariene din România (1949–1951). D. 13081.
- ACNSAS Dosar de urmărire informativă Nr. 328 privind „PROFETUL”. Arhivă Nr. 383. Vol. III.
- ACNSAS Fond documentar. Dosar Nr. 2342. Vol. (leragasztva). Uniunea comunităților Unitariene din Romania.
- ACNSAS Fond operativ. Dos. nr. 868. Vol. nr. I. Arhiva operativa. Dosar an-cheta. Gelerd Emeric, Kelemenn Stefan. P.999/1.

A SIMÉNFALVI UNITÁRIUS EGYHÁZKÖZSÉG
IRATTÁRA

- A siménfalvi Unitárius Egyházközség Jegyzőkönyve 1950-től. Leltári szám: U. E. S. 186.
- Unit. Ekg. Siménfalva ECCLESIA DOMESTICA. 1956–1986. Leltári szám: U. E. S. 213.

HIVATKOZÁSOK

- Stefano Bottoni (2006): 1956 Romániában – eseménytörténet és értelmezési keretek. In *Az 1956-os forradalom és a romániai magyarság. (1956–1959)*. Főszerkesztő: Stefano Bottoni. Csíkszereda, Pro Print Könyvkiadó.
- Stefano Bottoni (2008): *Sztálin a székelyeknél. A Magyar Autonóm Tartomány története (1952–1960)*. Csíkszereda, Pro Print Könyvkiadó.
- Stefano Bottoni (2014): *A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.
- Dennis Deletant (2011): A román állambiztonság szervezeti felépítése és működése, 1944–1989. Betekintő. *Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának internetes folyóirata*, 4. sz. 1–13.
- Gellérd Judit (2016): *A kudarc áldásai*. Csíkszereda, Pro Print Könyvkiadó.
- Gyáni Gábor (2016): *A történelem mint emlék(mű)*. Kalligram.
- Hunya Gábor (1990): Az élelmezési válság okai. Falusi osztályharc. In *Románia 1944–1990*. Atlantisz, Medvetánc.
- Keszei András (2012): Jelentés, törés, identitás. In *Az identitások korlátai. Traumák, tabusítások, tapasztalattörténetek a II világháború kezdetétől*. Szerkesztette: Bögre Zsuzsanna, Keszei András és Ö. Kovács József, Budapest, L'Harmattan.
- Kligman, Gail – Katherine Verdery (2015): *Țăranii sub asediū. Colectivizarea agriculturii în România (1949–1962)*. Iași, Polirom.
- Mannoni, Pierre (1991): *A félelem*. Budapest.
- Nagy Mihály Zoltán (2009): Érdekképviselési lehetőség – integrációs alku. In *Érdekképviselés vagy pártpolitika? Iratok a Magyar Népi Szövetség történetéhez 1944–1953*. Összeállította: Nagy Mihály Zoltán, Olti Ágoston, Csíkszereda, Pro Print Könyvkiadó, 17–100.
- Novák Csaba Zoltán (2016): Az átmenet és a szocializmus évei, 1944–1989. In *Székelyföld története. III. kötet 1867–1990*. Szerkesztette: Bárdi Nándor, Pál Judit. Székelyudvarhely, MTA BTK–EME–HRM, 675–722.
- Oláh Sándor (2013): Egy „demokratikus magatartású pap” az ügynökhálózatban. (1. rész) *Székelyföld*, 2013/4. 74–95.; *Székelyföld*, (2. rész) 2013/5. 115–137; *Székelyföld*, (3. rész) 6. 79–100.
- Pál-Antal Sándor (2006): *Áldozatok – 1956. A forradalmat követő megtorlások a Magyar Autonóm Tartományban*. Marosvásárhely, Mentor kiadó.

- Pál-Antal Sándor (2013): Egyházi személyek elleni megtorló perek a romániai Magyar Autonóm Tartományban az 1956-os magyar forradalom után. In uő: *A székegyek földje és népe*. Marosvásárhely, Mentor kiadó.
- Pál János (2017): *Ellenállás, alkalmazkodás, kiszolgálás. Az Unitárius Egyház szerepkörei (1945–1965)*. Csíkszereda, Pro Print Könyvkiadó.
- C. Scott, James (1996): Erős-e a hamis tudat? *Replika*. Társadalomtudományi folyóirat. 23–24. sz. 81–108.
- Tănase, Stelian (1998): *Elite și societate*. București, Humanitas.

ANGELINA PETROVA – RALITSA SAVOVA

Példák az 1956-os magyar felkelést reflektáló bolgár művészi alkotásokból¹

A magyar 56-os szabadságharc október 23-tól november 10-ig tartott, és nemcsak Magyarországot rendítette meg, hanem egész Kelet-Európát is. Mindez abban az évben történt, amikor a Szovjetunióban február 14–25-ig a Szovjet Kommunista Párt XX. kongresszusát tartották, ami a *desztalinizációt* és a *hruscsovi enyhülés* politikáját indította el, Bulgáriában pedig a Bolgár Kommunista Párt (BKP) Központi Bizottságának (CK) Áprilisi Plénumát tartották.² Ez a plénum, ahogy a Bolgár Népköztársaság, úgy Bulgária története számára is az egyik legfontosabb politikai esemény volt, úgyszintén a BKP számára is, mivel az addigi párt- és állami vezetőt, Valko Cservenkovot³ végleg leváltották a párt éléről. Helyette Todor Zsivkov, a Központi Bizottság első titkára lett a „vezér”. Ugyanennek az évnek a végén Bulgáriában elindul egy represszív hullám: „...a politikai bizottság⁴

¹ A fejezet eredeti bolgár címe: Образци на български произведения на изкуството, отразяващи Унгарското въстание от 1956 г. Bolgárról magyarra fordította Kirov Gábor.

² A BKP CK Áprilisi Plénuma – a Bolgár Kommunista Párt Központi Bizottságának, 1956. április 2–6. között tartott ülése, a mai Fővárosi Önkormányzat épületében, Szófiában (Ognyanov i. m. 87).

³ Valko Cservenkov (1900–1980) – bolgár politikus, akit 1944 szeptemberében választottak meg a Bolgár Kommunista Párt Központi Bizottsága tagjának. <https://www.britannica.com/biography/Vulko-Velyov-Chervenkov>

A BKP CK titkára (1945. február 27. és 1954. január 25. között), a BKP CK főtítkára (1950. január 23. és 1954. március 4. között), Bulgária miniszterelnöke (1950. február 3. és 1956. április 18. között) (Ognyanov i. m. 66).

⁴ A Bolgár Kommunista Párt Politikai Bizottsága a BKP legmagasabb politikai fóruma.

határozata nyomán újranyíltak a munkatáborok...⁵ és lendületet kapott az ú.n. kapitalista és kulák elemekkel, valamint az értelmiségi réteggel és az egyetemistákkal szembeni intézkedések elindítása.”⁶ Nem kevés bolgár tudós, köztük Plamen Dojnov⁷, Evgenija Kalinova⁸ és Iván Elenkov⁹ a hatalom/művészet témakörben végzett kutatása során arra a kategorikus következtetésre jut, hogy Bulgáriában, ebben az időszakban megfigyelhető a hivatalos politikai diskurzus keményedése, erősödése. Például Plamen Dojnov szerint: „[...] 1956-ban a politika teljes mértékben diktálta az irodalom eseményeit... A Bolgár Írók Szövetségének vezetősége egyszerűen csak »lefordítja« a Bolgár Kommunista Párt Központi Bizottságának a határozatait, és közvetíti a tagjai felé, akik feladata azok »továbbfordítása« az irodalom nyelvére.”¹⁰ Ugyanebben az időben, az 56-os év őszi magyar eseményei a bolgár kultúrában is határvonalat húznak, amely vonal véglegesen elválasztja egymástól a politikailag, hivatalból ellenőrzött publikációs teret (nyilvánosságot), a nem hivatalos, az országot és a társadalmat irányító rendszerrel, az ideológiai diktátummal szembeni erkölcsi és művészi lázadással jellemzett ellenállástól. Nem lehet kétségünk afelől, hogy a bolgár értelmiség túlnyomó többsége nem vállalhatta ennek a tiltakozási formának a nyílt, hivatalos támogatását. Ennek ellenére a bolgár intellektuális térben találhatunk erre is néhány példát. Ilyen Lázár Nikolov zeneszerző *Leláncolt Prométheusz* című operája,

⁵ „Nevelő munkatáborok”, kényszermunka céljából létrehozott koncentrációs táborok a kommunista Bulgáriában.

⁶ Dojnov, Plamen: *Българският социализъм: 1956, 1968, 1989. Норма и криза в литературата*. София, Издателство Сиела, 2012, 96. [A bolgár szociál: 1956, 1968, 1989. *Norma és krízis az irodalomban*]. Szófia, Сиела Kiadó, 2012, 96.

⁷ Prof. Dr. Plamen Dojnov (született 1969-ben) – bolgár költő, dramaturg, irodalomtörténész, az Új Bolgár Egyetem rektora 2020. július 1-től (1991-ben alapított magánegyetem, Szófiában).

⁸ Prof. Dr. Evgenija Kalinova – bolgár történész, szakterülete a modern bolgár történelem, a szófiai Szent Kliment Orhidszki Egyetem tanára.

⁹ Prof. Dr. Iván Elenkov – bolgár történész, kultúrakutató, a szófiai Szent Kliment Orhidszki Egyetem tanára.

¹⁰ Dojnov i. m. 95.

mely át van itatva a tiltakozás szimbolizmusával. Nikolov az operáját Aiszhülosz ősi görög drámája nyomán írta. A mű Prométheusz mítoszában alapszik, a Titán mítoszában, aki az emberiség számára őrzi és adja át a tüzet, aki ellentmond Zeusznak, ami miatt ki van téve Zeus haragjának, aki ezért meg is bünteti. Ennek az operának a költői központjában a hős hajthatatlansága és engedetlensége áll. Lázár Nikolov szavai szerint, Prométheusz „...nem hátrál meg semmi elől, nem enged semmi fenyegetésnek, kemény marad... Prométheusz hősiiesen viseli el a kínokat.”¹¹

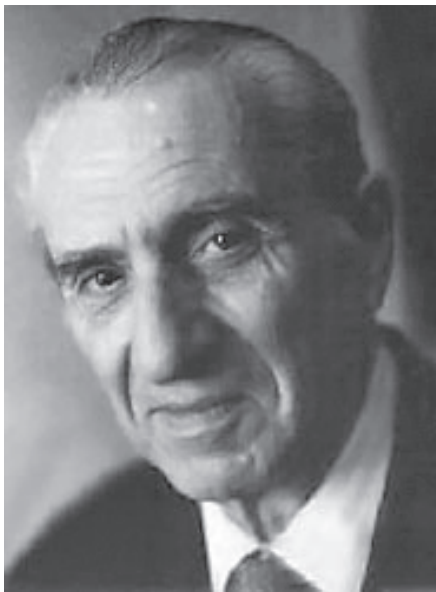
Lázár Nikolov szemében Prométheusz alakja a totális, abszolút lázadást testesíti meg, csendesesen és erőszakmentesen végrehajtva. A szerző számára a lázadás tiltakozás, teljes elutasítás, elhatárolódás a hivatalostól, a beleegyezés hangjaitól, mert a lázadást hallgatásnak, csendnek, visszautasításnak, kompromisszumnélküliségnek tekinti. Nikolov művét, mely megszemélyesíti az esztétikai, politikai és nyelvi lázadás hármasságát, mely az akkor terjedőben lévő „szocialista realizmus”¹² ellen irányult, az 1956-os magyar szabadságharcnak ajánlja. Ez az ajánlás néma és titkos, és kapcsolatban van a szerző személyes élményével – a már sokszor említett év októberében Nikolov Budapesten találja magát, ahol akaratlan szemtanúja lesz a magyarországi eseményeknek. A zeneszerző önéletrajzi visszaemlékezésében 1956-nak van egy különleges fókusza, melyben megfigyelhető az események összefonódása. Az első ezek közül kapcsolódik a párt hivatalos, zenetudományi kultúrkritikát és cenzúrát gyakorló szerveinek a végleges, róla alkotott véleményéhez, miszerint: egy „elfogadhatatlan” formalista stb., és az ennek megfelelő következményekhez. Bulgáriában ugyanebben az évben megszervezik a „Szimfonikus alkotások évtizede” mozgalmat, melynek során a művészeti ágakban,

¹¹ Petrova, Angelina: *Композиторът Лазар Николов*. [Lázár Nikolov a zeneszerző.] Институт за изследване на изкуствата, БАН, [Bolgár Tudományos Akadémia Művészettörténeti Intézete], София, Szófia, 2003, 96.

¹² Politikai irányultságú művészeti stílus, alapvető célja: a kommunista eszmék népszerűsítése. A stílust a Szovjetunióban, a 20. század 30-as éveiben vezették be, a művészetek minden ágára kiterjedően.

ezen belül a zeneművészetben is kikiáltották az 1956-os év „győztesének” a *szocialista realizmust*, és ezt követően a „formalizmust”, mint a „dekadens”, nem szocialista művészet megnyilvánulási formáját nyíltan üldözni kezdik.

Nikolov nem vett részt ezen a fórumon, annak ellenére, hogy tudta, ezzel a Bolgár Zeneszerzők Szövetsége¹³ cenzúraszagú határozatainak az elszenvédője lesz. A hatalom hivatalos kereteken belül gyakorolta befolyását, és elérte azt, hogy az el nem fogadás évévé vált 1956, és nyíltan tiltotta a modernizáló törekvéseket, így a *12 hangú zenét*¹⁴ is, melynek képviselője Bulgáriában Lázár Nikolov volt. Februárban és márciusban, de 1956 nyári hónapjaiban is mellőzve van, a

Lázár Nikolov (1922–2005)
bolgár zeneszerző

¹³ A Bolgár Zeneszerzők Szövetsége (BZSZ) egy nem gazdasági céllal, 1933. január 24-én megalakult egyesülés, mint a „Modern zene” Bolgár Zeneszerzőinek Társasága. 1947. március 17-én a BZSZ-t átkeresztelik a Zeneszerzők, Zenetudósok és Fellépőművészek Szövetsége névre, szófiai székhellyel. 1954-től csak annyiban különbözik az előző elnevezéstől, hogy a Zeneszerzők és Zenetudósok Szövetsége lesz, és felveszi a Bolgár Zeneszerzők Szövetsége nevet. <https://ubc-bg.com/about/#history>

¹⁴ A 12 hangú technikát dodekafónia néven is ismerjük. Zeneszerzési módszer, amit 1919-ben először Josef Matthias Hauer (1883–1959) osztrák zeneszerző alkalmazott. Minden zenei alkotáshoz egy 12 fokozatú sort (szériát) kell kiválasztani, mely tartalmazza a kromatikus skála mind a 12 hangját, véletlenszerűen elrendezve, azzal a feltétellel, hogy addig ne ismétlődjön hang, ameddig nem hangzanak el egyenként a sorból. Ez a sor viszi a fő témát. Át lehet hozni másik hangnemből is (Perle i. m. 1991).

formalizmussal való megvádolása miatt. A zeneszerző erre így emlékszik vissza: „...a szimfóniám előadását követően (I. szimfónia), az alkotásaim stílusa miatt, a szerény személyiségem ellen feltámadt forgószél ijesztő volt. Abban a pillanatban teljesen magamra maradtam a túlélésemért vívott harcban. A veszélyes művészi tevékenységemmel szembeni felháborodás folyamatosan nőtt.”¹⁵ A végzetes 1956-os év második eseménye Nikolov első varsói útja volt, melynek során meglátogatja az első „Varsói Ősz”¹⁶ rendezvénysorozatot, mely a mai napig az egyik legnagyobb lengyel modern zenei fesztivál. Ennek az utazásnak a részeként közöljük a zeneszerző önéletrajzi visszaemlékezéseit az 1956-os magyar felkelés alatti budapesti tartózkodásáról, mely óriási hatást gyakorolt rá, úgy az emberi, mint a szakmai fejlődésére. Erre az utazására így emlékszik: „Ezen a varsói őszön a lengyelek leváltották főtitkárukat, és Gomulkát tették a helyére. A Szovjetuniót ez nagyon idegesítette, de nem tudott beavatkozni a lengyelek ügyébe, akik egy új kultúrpolitika mellett döntöttek. Elkezdődött: új kultúrpolitikai irány került elfogadásra. Egy október végi napon Varsóban felszálltunk az éjszakai vonatra, hogy hazautazzunk Bulgáriába. Galánta állomásán egy magyar ember azt közölte velem, hogy az előző napon Magyarországon kitört a forradalom... Hideg volt, nem volt kenyér. Nagy késéssel érkeztünk a szerbiai Belgrádba.”¹⁷ A következőképpen értékeli az 1956-os évet Lázár Nikolov a szocialista tábor vonatkozásában: „...1956 egy olyan év volt, mely tele volt... nagy várakozásokkal, reménnyel a lényegi változásra, ami szinte már a megvalósulás küszöbén állt, de minden összeomlott a magyarok felkelése, majd an-

¹⁵ Petrova i. m. 86.

¹⁶ A Varsói őszi (lengyelül: Warsawska Jesien) az egyik legnagyobb lengyel modern zenei fesztivál, amit évente szerveznek. Sokáig az egyetlen ilyen jellegű zenei fesztivál volt Közép- és Kelet-Európában. 1956-ban két lengyel zeneszerző alapította, Tadeusz Baird (1928–1981) és Kamzimir Serock (1921–1981). Hivatalosan a Lengyel zeneszerzők Igazgatói Tanácsa az alapító. <https://warsawska-jesien.art.pl/2021/strona-glowna>

¹⁷ A visszaemlékezés Angelina Petrova *Lázár Nikolov, a zeneszerző* című könyvében található. A Bolgár Tudományos Akadémia Művészettörténeti Intézete gondozásában jelent meg Szófiában, 2003-ban. Petrova i. m. 91.

nak októberi, novemberi vérbe fojtása nyomán. Ők merték keresni az igazságukat és a szabadságukat. És mi történt nálunk? A már 19 éve hatalmon lévő Bolgár Kommunista Párt áprilisi plénuma után valamiféle megnyugvásnak, a fojtó légkör enyhülésének kellett volna jönnie, de ilyesmi nem lett.”¹⁸

1956-ot követően, jóval később, csak 1967-ben kezdi el a *Leláncolt Prométheusz* írását a komponista. A mű több mint 10 évvel a magyarországi események után, 1969-ben készült el. Még később, 1974-ben jött el az opera bemutatójának napja, a Rusze városban megrendezett Márciusi Zenei Napok¹⁹ fesztiválon. Hogy bekerüljön a fesztivál programjába, kellett a híres bolgár zeneszerző, Ljubomir Pipkov²⁰ közbenjárása, akinek voltak kapcsolatai a hatalmon lévőkkel. A karmester és a zenekar tagjai ingyen vállalták a fellépést. Ez az 1974-ben – nagy időtávolságra az eseményektől – bemutatott opera „félhivatalos” megvalósulása a közreműködőknek, személyesen Dobrin Petkov karmester kezdeményezésének is köszönhető. A hivatalos sajtó pedig metaforikus jelzőkkel, kifejezésekkel reagál a premierre, hogy felhívja a figyelmet a mű unortodox, a hivatalos rezsimmel szemben álló jellegére. A kérdéses Márciusi Zenei Napok fesztiválon bemutatott opera egy fényes tiltakozó aktusként értékelhető, a bolgár zenei kultúra analógiája nélkül. Ez egy világosan és egyértelműen megfogalmazott kiállítás, avagy ethosz az erőszak ellen, ami a művészetre akkor gyakorolt ideológiai és politikai elnyomás elleni tiltakozást sugalmazza.

1989-ig Lázár Nikolov nemes gesztusa, hogy a *Leláncolt Prométheusz* című operáját a magyar szabadságharcnak ajánlotta, nem volt

¹⁸ Petrova i. m. 92–93.

¹⁹ A Márciusi Zenei Napok egy komolyzenei fesztivál, amit évente rendeznek a bulgáriai Rusze városban, és két hétig tart. 1961-ben debütált a fesztivál. Vonzza az elit zenészeket. Házigazdája sok híres, meghívott zeneszerzőnek. Legemlékezetesebb az 1965-ben meghívott, a 20. század egyik legjelentősebb zeneszerzőjének, Dimitrij Sosztakovicsnak a *Katerina Ismailova* című operájának a bemutatója, amit a Ruszei Állami Opera vitt színre. <https://www.marchmusicday.eu/bg>

²⁰ Ljubomir Pipkov (1904–1974) kiemelkedő bolgár zeneszerző, zongoraművész, korrepetitor, énekarvezető.

ismert. Ez csak az 1990-es évek elején, a zeneszerző életművének monográfiái kutatása során derült ki. Ekkor közölte, hogy operáját, már a fejében támadt ötlet megjelenésétől, a komponálás kezdetétől, mélyen, csendben, az 1956-os magyar forradalom iránti tisztelete kifejezésének szánta. Elmondta azt is, hogy mindezt egy belső átélés intim pillanatainak köszönheti. 1989 után, majd 30 éven keresztül, ahogy Bulgáriában, úgy Magyarországon is, de egész Európában, viszonylag ismeretlen maradt az összefüggés az opera és annak szerzőjében kialakult, az 1956-os magyar kommunistaellenes felkelés kiváltotta támogatói reakció között. Pedig ezt, Aleida Assman²¹ úgynevezett „párbeszédes emlékezésének” a részeként kellene értelmezni, aki szerint: „A párbeszédes emlékezés a nemzeti emlékezetben alakul ki, de átlépve annak határait, transznacionális perspektívába kerül. Csak az áldozatok és a tények kölcsönös megismerése alapján lehet közös jövőképet kialakítani... Az össz-európai történelem egy jó dolog, amit elérhetővé kell tenni a nemzeti érzésűek és mások számára is.”²²

A hivatalos reakció brutalitása miatt, és a politika/nyilvánosság identitása ismeretében Bulgáriában, a kommunista rezsim alatt egy különleges hatás érvényesül – a magyarországi 56-os események átélése, támogatása és az iránta érzett empátia, ami a szerző belső emigrációjának a terét vetíti előre, mely térben a bolgár klasszikus zene „új hullámának” poétikájával és az ideológiai diktátum elleni nonkonformista lázadással azonosul és vigasztalódik. A bolgár „új zene”²³, melynek egyik képviselője Lázár Nikolov, aki a 12 hangú zenei irányzat (dodekafónia) úttörője Bulgáriában, szemmel láthatóan nem áll a szocialista realizmus posztulátumai mögött. Nyugat-Európában, a reprezentatív opusai ellenére is, mint például a *Leláncolt Prométheusz*, kevésbé ismert, összehasonlítva az úgynevezett „lengyel iskola” vagy az orosz zenei avantgárd ismert művé-

²¹ Aleida Assman (1947) – német anglicista, irodalomtudós és kultúrakutató.

²² Assman, Al. Wendepunkte der deutschen Erinnerungsgeschichte, <https://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Germanisztika/11Balk%E1nyi/Horv%E1thPabis/13-Wende....pdf> s2, (10.09.2019)

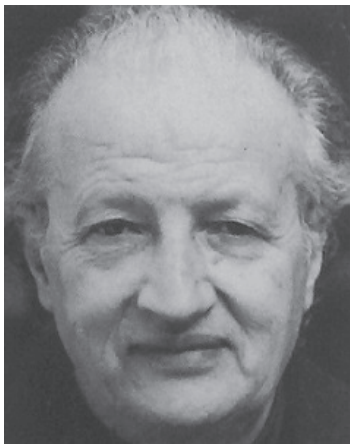
²³ A 20. század 60-as, 70-es éveinek klasszikus zenei irányzata, kapcsolódik a bolgár zenei avantgárdhoz, melynek legjelentősebb képviselői: Lázár Nikolov, Konstantin Iliev és Vaszil Kazandzjev.

szeivel. De a „párbeszédese emlékezés” kontextusában fontos lenne összehasonlítani azokat a rétegeket is, melyek kapcsolódnak a protest-kultúra és Bulgária új zenei kánonjához, mivel ezek segítségével érzékelhetővé válik a specifikus nyelvi és költői tér. A magyar 56-os felkeléssel szembeni, hivatalból elrendelt posztulátum keménysége messze nem takarja el Bulgária polgári rétegeinek minden reakcióját. Nem csupán Plamen Dojnov kutatásaiból lehet következtetni a bolgár értelmiségi körök nem hivatalos, rejtett, a magyar felkelést támogató és a felkelőkkel szolidaritást vállaló reakcióira. Ez a nem hivatalos, belső feszültséggel teli támogatás szerepel több bolgár irodalmi szövegben is. Például a „Távoli riportokban” Georgi Markov²⁴ a következőket írja: „Nem elég csak annyit mondanom, hogy minden igaz bolgár a magyarok mellé állt. Ők voltak a mi hőseink – a Dávidok, akik csupasz parittyával szálltak szembe a szörnyel, a felfegyverzett Góliáttal.”²⁵ És mégis: az együttérzés, a magyar felkelés iránti szolidaritás – ami a kommunista diktatúra megszüntetésének a kísérlete – a bolgár értelmiség körében a nem hivatalosság területére korlátozódik. Erről tanúskodik a filozófus Cvetan Todorov²⁶ is, aki az 56-os események bulgáriai visszhangját elemzi. A következőket írja: „1956 októberében megértettük, hogy a kommunizmus soha nem fog átmenni demokráciába. A nyugati rádióadókból értesültünk a felkelés híréről. Az apám nem vette le a fülét a rádióról... Homályosan reméltük, hogy az amerikaiak be fognak avatkozni. Most már örülök, hogy ez nem így történt, mert ez a lépés a harmadik világ-

²⁴ Georgi Markov (1929–1978) – bolgár író, forgatókönyvíró, ezt követően publicista és ellenzéki gondolkodó. A szocialista Bulgáriában élt és alkotott, majd 1969-ban emigrált Nagy-Britanniába, ahol folytatta munkáját BBC és Szabad Európa Rádió munkatársaként. A kommunista titkosszolgálatok fenyegetése ellenére nem hagyott fel munkájával. Londonban halt meg 1978-ban. Halálát mérgezés okozta.

²⁵ Markov, Georgi: *Задочни репортажи за България*. [Távoli riportok Bulgáról]. Szófia, София, Издателство Сиела, 1990, 113.

²⁶ Cvetan Todorov (1939–2017) bolgár–francia filozófus és irodalmár, nyelvész, szemiotika kutatója, irodalomkritikus, a filozófia történész és kultúrakutató.

Jordán Ruzskov (1926–2010)
bolgár költő

háborúhoz vezetett volna!”²⁷ Továbbá azt írja, hogy Sztálin halála után a magyarországi 56-os felkelés a bolgár értelmiség egy része számára reményt adott, a kommunista rezsim páncélján való áttörési kísérlet szimbólumává vált.

Ezt az intim, de a bolgár társadalom számára fontos reakciót dokumentálja Jordán Ruzskov²⁸ *Szabadságra hívás* című verse, melyet anonim szórólapokon Szófiában terjesztettek. Két évig tartó nyomozás után 1958-ban Ruzskovot letartóztatták, majd hét év börtönre ítélték, lázadásra uszítás és állam elleni bűncselekmény elkö-

vetése indokkal. A börtönből három és fél év után kiengedték, de 1989-ig nem publikálhatott. A több évre szóló börtönbüntetését, s az életfogytig tartó hallgatásra való kényszerítését, az alábbi verse miatt szabta ki számára a kommunista hatalom:

Jordán Ruzskov:
SZÓZAT A SZABADSÁGÉRT²⁹

*Magyarország! Kossuth és Petőfi drága népe!
Felszabadult büszke arcod lett versemnek éke.
Gyermekeid vörös vére öntözi a földed,
S a szabadság gyümölcsét kapja érte – tőled.
Kívánt gyümölcs, akart gyümölcs, drágább, mint az élet,
Hogy ha már az ember nyaka a tilóba tévedt...*

²⁷ Sztóján Atanaszov: *Цветан Тодоров за България*. [Todorov, Cvetán Bulgáriáról] *Изток-Запад*, 2018, 201.

²⁸ Jordán Ruzskov (1926–2010) bolgár költő és ellenzéki gondolkodó.

²⁹ Fordította Kirov Gábor.

Ó te bolgár, tiszta vériű férfinak születél,
S hogy ha harcban hátrébb is vagy, utolsó nem lettél!
Népek, keljetek fel! Ezt kéri tőletek nemzetetek múltja,
S látszik már a bolgár, lengyel, cseh és román útja.
A világ a mi barátunk, titkon les harcunkra,
Áttörjük a kemény páncélt, s mosoly ül arcunkra,
Eltörök a szovjet páncél, ha üt mellkasunkra!

Jordán Ruszkov emléktáblája, Magyarország Nagykövetsége bejáratánál Szófiában
(a fotót Ralitsa Savova készítette)

Évekkel a félbeszakított tanulmányai után, a szófiai Állami Könyvtár Intézetnél könyvtárosi szakképesítést szerez, és évtizedekig iskolai könyvtárosként dolgozik. 2010-ben hal meg Plovdivban. 1989 után Jordán Ruszkov több elismerésben részesül, néhány közülük: „Plovdiv” érdemérem (1991), Plovdiv díszpolgára (2001), „Sztara Planina” érdemérem (2001), a bolgár kitüntetési rendszerben a legmagasabb kitüntetést a bolgár köztársaság elnöke adja át az arra méltó politikusoknak, diplomatáknak, társadalmi munkásoknak, zenészeknek, énekeseknek, sportolóknak, bolgár és külföldi állampolgároknak. A magyar 56-os szabadságharc 50. évfordulóján a legmagasabb magyar állami kitüntetésben részesült. Sólyom László akkori köztársasági elnöktől (2005–2010) vehette át az egyik legmagasabb magyar kitüntetést, a „Magyar Becsületrendet”.

ZÁRSZÓ

Napjainkig, alig néhány tanulmány foglalkozik a bolgár „új zene” történelmével és sorsával. A *Leláncolt Prométheusz* opera premierje óta több tíz év telt el, annak az operának a bemutatója óta, amelyik emléket állít a kommunizmus ellen tiltakozó, a bolgár kultúrát és művészetet képviselő rétegnek, és amelyiket a mai napig nem tanulmányoztak alaposan, amelyik opera a legerősebb mondanivalóval bírók közül való, de Kelet-Európában alig ismert. Ennek az operának a formaisága és dramaturgiája nem hasonlítható össze a 20. században készült egyetlen ismertebb zeneművel sem. Az opera, a zeneszerző nyelvi és esztétikai tiltakozásának csúcspontját képviseli, annak a zeneszerzőnek, aki 1945 után a bolgár új zenének a legnagyobb alakja. Az 1956-os magyarországi események idején az új zene képviselte legfényesebben a totalitárius ellenőrző rendszerrel való egyet nem értést Bulgáriában. A *Leláncolt Prométheusz* poétikája ellentétes póluson áll a „szocialista realizmus” által előírt zenei nyelv pólusához viszonyítva. Ez a tény menekíti Nikolovot a belső emigrációba. Az opera zenei nyelvezetében nincs utalás, célzás a politikára. Az az intim, bensőséges tény, hogy legálisan és hangosan lehetetlen volt az operát fel-

ajánlani a magyar 1956-os forradalomnak, fontos jelzése annak, hogy a mű és alkotója része annak a bonyolult, tiltakozó folyamatnak, esztétikai lázadásnak, amely a modernizmus előretörését segítette elő a vasfüggöny mögött, 1989 előtt.

Az 56-os magyar események támogatása, a magyarok iránti együttérzés egyértelműen és plasztikusan jelenik meg a jelen írásunkban megemlített bolgár zeneszerzők, költők és írók műveiben. Mindannyian a művészet nyelvét használják, hogy érzékeltessék az olvasóval a nonkonformista lázadásukat az ideológiai diktátum ellen. Az elnyomó totalitárius rezsim és a politikai ellenőrzés durvasága, az 56-os magyar felkelés fényében, emblematikus, mély, bensőséges művészi reakciót vált ki belőlük, amiben az 56-os magyar felkelés, az erkölcsi kibékíthetlenség gesztusainak eszközeivel tükröződik vissza a bolgár, modern tiltakozó zene nyelvezetében és a bolgár szépirodalomban.

HIVATKOZÁSOK

- Dojnov, Plamen (2012): *Българският соцреализъм: 1956, 1968, 1989. Норма и криза в литературата*. [A bolgár szocreál: 1956, 1968, 1989. Norma és krízis az irodalomban]. Szófia, София, Издателство Сиела.
- Markov, Georgi (1990): *Задочни репортажи за България*. [Távoli riportok Bulgáriának]. Szófia, София, Издателство Сиела.
- Ognyánov, Ljubomir (2008): *Политическата система в България 1949–1956*. [A politikai rendszer Bulgáriában 1944–1956]. Szófia, София, Издателство Стандарт.
- Petrova, Angelina (2003): *Композиторът Лазар Николов*, [Lázár Nikolov a zeneszerző]. *Институт за изкуствознание при Българска Академия на Науките*. Szófia, София, Институт за изследване на изкуствата, БАН [Bolgár Tudományos Akadémia Művészettörténeti Intézete], 372.
- Sztoján Atanaszov (2018): *Цветан Тодоров за България*. [Cvetán Todorov Bulgáriáról]. Szófia, София, издателство Изток-Запад.
- Perle, George (1977): *Serial Composition and Atonality: An Introduction to the Music of Schoenberg, Berg, and Webern, fourth edition, revised*. Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press.

WEBHELYEK

Márciusi Zenei Napok

<https://www.marchmusicday.eu/bg>

„Varsói ősz” – A modern zene nemzetközi fesztiválja

<https://warsawska-jesien.art.pl/2021/strona-glowna>

Ismert személyek rendőrségi dossziéja az 1944 előtti időkből

<https://policefiles.archives.bg/dosieta/2013-01-17-18-37-28>

A Bolgár Zeneszerzők Szövetsége

<https://ubc-bg.com/about/#history>

Encyclopædia Britannica

<https://www.britannica.com/biography/Vulko-Velyov-Chervenkov>

SZÉCSI ÁRPÁD

Az MDF mozgalmi gyökerei, szellemi-politikai előzményei¹

Az 1989–1990-ben végbemenő demokratikus átmenet – több vonatkozásban – az 1956-os forradalom és szabadságharc megkésett beteljesedésének tekinthető. A nemzetközi politikai környezet ezúttal kedvezett a rendszerváltoztatóknak és az őket támogatóknak a társadalom különböző rétegeiből; a demokratizálódási folyamat most eljuthatott a szabad választásokig. A két legjelentősebb, versenybe szálló politikai erő mozgalmi előzményei a hetvenes-nyolcvanas évekbe nyúlnak vissza, nemzeti és demokratikus törekvéseik érdekében folytatott tevékenységeik közben ekkor váltak látens hálózattá. Jelen tanulmány az 1990-es választásokon győztes párt, a Magyar Demokrata Fórum (MDF) előtörténetét mutatja be szellemi-politikai előzményeitől a korai kezdeteken át a megalakulás küszöbéig.

1956 ÉS ÖRÖKSÉGE. A POLITIKAI BÁTORSÁG FORMÁI A KÁDÁR-RENDSZERREL SZEMBENÁLLÓK KÖRÉBEN

„Devictus vincit” (azaz „legyőzötve győz”) – ez a szólás vált a világszerte ismert Mindszenty bíboros egyik mottójává és sorsának erkölcsi-lelki-történelmi jellemzőjévé.² A kifejezés jól illik a magyar

¹Jelen tanulmány első változata angolul megjelent: Bódi, F. – Ragusa A. – Savova, R. *Courage in Politics*. Pisa, Pacini Editore, 2020, 200.

²Mindszenty József (1892–1975) esztergomi érsek (1945–1973), a magyar katolikus egyház feje. A kommunista rezsim meghurcolta, majd az 1956-os forradalom leverésének napjától előbb belső, utóbb külső száműzetésbe kényszerítette.

„1956”-ra is. Hőseinek önfeláldozó bátorsága hosszú távon eredményesnek bizonyult: a forradalom és szabadságharc – noha vérbe fojtotta a szovjet túlerő – változást hozott Magyarország (és áttételesen a kétpólusú világrend) történelmében. A brutális leverést és a megtorlás éveit követően a kommunista diktatúra bizonyos „enyhülésre” kényszerült. Nyílt terror helyett kifinomultabb manipulációs eszközökkel, továbbá az életszínvonal emelésével („gulyáskommunizmus”) és viszonylagos engedményekkel („a legvidámabb barakk”) konszolidálta hatalmát. A rezsim erkölcsileg csendben pusztító kompromisszumot kínált fel, mintegy kényszerlehetőségként az egész társadalom, ezen belül az értelmiség számára: a politikai szabadságjogokról való lemondásért és bizonyos tabutémák elhallgatásáért cserébe a rendszer meghagyta a magánélet viszonylagos háborítatlanságát és valamiféle alacsony szinten nivellált megélhetést. Bizonyos korlátok között teret engedett az írók, művészek alkotómunkájának – támogatott, tűrt és tiltott kategóriákba sorolva műveiket. E „visszafogottság” mögött Kádár János³ és a párt félelme állt: nehogy megismétlődjön 1956, nehogy felszínre törjön a magyarok szabadságvágya.⁴ A nyílt és brutá-

tette. A diktatúrákkal szembeni bátor kiállítás és megalkuvás nélküli ellenállás, valamint a magyar egyház és társadalom elnyomatásának világszerte ismert szimbolikus alakjává vált.

³Kádár János (1912–1989) írógépműszerész, politikus. Már a világháború előtt és alatt a magyarországi illegális kommunista párt egyik vezető személyisége. 1948–1950 között belügyminiszter. 1951–1954-ig bebörtönözték, majd rehabilitálták. A forradalom alatt kormánytag és az átalakuló kommunista párt vezetője lett, ám november 1-jén átállt, és Moszkvába utazott. A szovjet vezetés őt jelölte ki az intervenció napján, 4-én megalakuló „munkás-paraszt kormány” miniszterelnökévé, ekkortól 1988 májusáig – különböző tisztségekben – Magyarország első számú vezetője.

⁴A Kádár-rendszerről és az 1957–1990 közötti magyarországi társadalmi és politikai folyamatokról lásd pl. Bihari Mihály: *Magyar politika 1944–2004. Politikai és hatalmi viszonyok*. Osiris, 2005; Kiss Gy. Csaba: *A magyar átmenet összehasonlító szempontból. Néhány megjegyzés a közép-európai dimenzióról. Rendszerváltó Archívum*. Különszám, 2017. december. 28–30.; Tókécs Rudolf: *A kialakított forradalom. Gazdasági reform, társadalmi átalakulás és politikai hatalmutódlás 1957–1990*. Kossuth, 1998.

lis elnyomatástól való megszabadulás eredményén túl a forradalom, a hősök bátorsága morális alapot és reményt adott a változásra várók és azért tenni akarók számára. Sokan közülük úgy vélték, hogy a szabadságharc leverése és a véres megtorlás után – a geopolitikai megkötöttség és a szovjet hadsereg jelenlétének tudatában – egy „másfajta bátorság” lehet az eszköze a magyarság felszabadulásáért és boldogulásáért folytatott csendes küzdelemnek. Ehhez a bátorsághoz realitástudatnak, nemzeti és társadalmi felelősségérzetnek, valamint távlatos gondolkodásnak kellett társulnia, ehhez volt szükséges igazítani a cselekvéseket, a stratégiát.⁵ Kellett ehhez bátorság? Feltétlenül. Egyrészt morálisan: felvállalni, vajon bátornak, hősieknek, ellenzékinek tekintik-e egyáltalán ezt az attitűdöt a kortársak és az utókor. Másrészt praktikusán: a pártállam, ha a véres megtorlás után finomabb módszereket alkalmazott is, ugyanakkor a társadalom valamennyi alrendszerét uralta kádereivel és a monopolizált irányítási mechanizmusokkal. Megfigyelte és kontrollálta az élet minden területét erőszakszervezeteivel (rendőrség, munkásőrség) és a pártirányítás alatt álló állambiztonság révén. A titkosrendőrség szerveinek rendelkezésére álltak technikai eszközök (postai ellenőrzés, telefon-, munkahelyi iroda- és lakáslehallgatás), megfigyelést és manipulációt végző ügynökök, valamint ún. „társadalmi kapcsolatok” is. (Minden intézmény, hivatal, hatóság vezetője köteles volt – legalábbis ilyen irányú utasítás esetén – informálni az állambiztonsági szerveket, és együttműködni velük.) A másként gondolkodókkal szemben továbbá a teljhatalmú pártállam bármikor élhetett „adminisztratív intézkedésekkel” is (elbocsátás, egzisztenciális ellehetlenítés, szilencium).

Az 1956-os törekvések, követelések (vagy legalábbis többségük⁶) 1989–1990-ben teljesültek be, azonban ezek a célok – és maga a forra-

⁵ Ezen attitűd frappáns összefoglalása: „ahogy lehet”. Vö. Kiss Gy. Csaba: *Harminc év után: 1987. Személyes történelem*. Nap Kiadó, 2017, 23. Szabó Pál azonos című, 1962-ben megjelent történelmi regényében a 16. századi Magyarország törökök által megszállt részén az elnyomott parasztság úgy próbált túlélni, „ahogy lehet”.

⁶ 1956 őszén a „szabadság napjai” és a többpártrendszer átmeneti helyreállításának időszaka túl rövid volt részletesebb politikai programok kialakulásához.

dalom értékelése – már a rendszerváltozáshoz vezető folyamatok idején is az együttműködés és a párbeszéd közös alapját képezték az eltérő szellemiségű és stratégiájú ellenzékiek között. Az egyéni és kollektív szabadságjogok, a társadalmi problémákkal is szembenéző „valós közbeszéd” helyreállítása, valamint az „egészséges nemzettudat”⁷ szabad megélése (beleértve a határon túlra szakadt magyarsággal való szolidaritást) fokozatosan erősödő, és a nyolcvanas években egyre inkább artikulálódó igényekként jelentek meg. A Kádár-rezsimmel szemben álló ellenzéki irányzatok, áramlatok⁸ között azonban az említett közös pontok és a sok éven át meglévő baráti kapcsolatok, informális párbeszéd, időnként közös cselekvés mellett jelentős különbségek is meghúzódtak. Ezek tetten érhetőek eszmei-történelmi előzményekben, felvállalt szellemi-politikai örökségeikben, értékrendjükben, az említett követelések, tematikák, ügyek eltérő (hang)súlyozásában, valamint e célok elérése, a rendszer befolyásolása, remélt majdani megdőntése érdekében követett – később részletezendő – stratégiájukban, attitűdjeikben. A magyarországi rendszerváltozás egyik meghatározó mozgalma, majd az első szabad választásokat megnyerve, koalíciós kormányt alakító pártja a Magyar Demokrata Fórum volt. A továbbiakban arról

A forradalom össztársadalmi egyetértéssel találkozó célkitűzéseként szokás tekinteni az ország függetlensége (szovjet függés helyett semlegesség), a szabad választásokon alapuló demokrácia és a polgári szabadságjogok helyreállítására, valamint a magyar nemzeti identitástudat rehabilitálására a kikényszerített „proletár internacionalizmus” helyett. A működésképtelennek bizonyuló kommunista tervgazdálkodás helyett a hatékonyság és az igazságosság kritériumait egyaránt kielégítő gazdasági rendszer kialakítására mutatkozott igény, ám ennek körvonalazására a szovjet intervenció miatt nem maradt idő.

⁷ Illyés Gyula szállóigévé vált 1970-es aforizmájával: „Nemzeti, aki jogot véd, nacionalista, aki jogot sért.” Idézi a költő monográfiája, Vasy Géza. Vasy Géza: *Illyés Gyula*. Elektra Kiadóház, 2002, 129.

⁸ A hetvenes évek lazán kötődő társaságaiból a nyolcvanas években egyre inkább körvonalazódó ellenzéki áramlatok, majd politikai csoportok, később szervezetek formálódtak. A két nagyobb irányzat: a radikális ellenzék (elterjedt önmeghatározásával: „demokratikus ellenzék”), valamint a tanulmány tárgyát képező népi-nemzeti ellenzék (gyakran „népi tábor”, másutt „nemzeti demokráta” vagy hasonló elnevezésekkel említve).

kaphatunk áttekintést, 1956 hatása és öröksége, valamint a politikai bátorság fent említett formája – amelyet a „demonstratív” helyett inkább „konstruktív bátorságként” jellemezhetünk – miként volt jelen e hosszú, szerves fejlődés során, a majdani mozgalomalapítók első találkozásaitól, első közös cselekvéseiken és a látens hálózatosodáson át az MDF megalakulását kimondó 1987-es lakiteleki találkozó megszervezéséig.

SZELLEMI-POLITIKAI ELŐZMÉNYEK: A NÉPI ÍRÓK MOZGALMA ÉS ÖRÖKSÉGE. ILLYÉS GYULA⁹ SZEREPE

Magyar Demokrata Fórum szellemi és szervezeti előzményeit, megalakulását és mozgalommá épülését illetően meghatározó, és a későbbiekben is jelentős befolyással bírt az ún. népi-nemzeti szemléletmód, irodalmi-politikai irányzat, amelynek történelmi gyökerei a „népi írók” két világháború között megjelenő és kibontakozó mozgalmaig nyúlnak vissza. Az idetartozó irodalmárok, más értelmiségiek, társadalomtudósok erős szociális érzékenységet mutattak, különösen a mély nyomorban élő szegényparasztság irányába.¹⁰ A népiek szervezett politikai képviseletét az 1944–45-től aktivizálódó, és az adott történelmi körülmények között szinte azonnal kényszerpályára kerülő Nemzeti Parasztpárt (NPP) jelentette.¹¹ Az NPP az 1956-os forradalom idején Petőfi Párt (PP) néven alakult újjá. Érdemi politikai szerepet azonban

⁹ Illyés Gyula (1902–1983) a népi mozgalom meghatározó személyisége annak kezdeteitől, az 1920-as, 1930-as évektől. Életéről lásd pl. Vasy i. m.

¹⁰ A szellemi irányzat születésének és korai történetének összefoglalása az 1928–1963-ig tartó időszakról: Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*. Püski, 1989. 1944–1987-ig: Salamon Konrád: *A harmadik út küzdelme. Népi mozgalom 1944–1987*. Korona, 2002. 1920–1990-ig: Papp István: *A magyar népi mozgalom története, 1920–1990*. Jaffa, 2012.

¹¹ Bódi, F. – Savova, R.: *Third Way: Alternatives of Left Side in Central Europe between the First and Second World War*. In Ragusa, Andrea (szerk.): *Memorie della Rivoluzione d'Ottobre*. Manduria-Bari-Roma: Piero Lacaita Editore. Società e Cultura (78) „Filippo Turati” 2018 [97–116].

az idő rövidsége miatt nem játszhatott: az újjászerveződött többpártrendszer szabadsága csak négy-öt napig tartott. Az a kibővített koalíciós kormány, amelybe a PP is delegált két államminisztert, a szovjet beavatkozás miatt már össze sem ülhetett. Ennek ellenére a párt által delegált Bibó István november 4-én, egyedüli kormánytagként maradva a szovjet katonák által megszállt parlamentben, az egyik szobába félrehúzódva fogalmazta meg a világ közvéleményének címzett nyilatkozatát a forradalom szándékainak tisztaságáról és a magyar nép szabadságvágyáról. Bátor tette az államférfiúi helytállás egyik emblemikus példája, amelyet utóbb börtönévei és előbb kényszerű, majd önként felvállalt tudományos és egzisztenciális mellőzöttsége hitelesített. (Nyugdíjazásáig segédkönyvtárosként dolgozhatott.) Szellemi teljesítménye és erkölcsi nagysága okán személye, munkássága jelképé, közös nevezővé vált a hetvenes-nyolcvanas években megjelenő különböző ellenzéki erők, irányzatok számára.

Ha a direkt pártpolitikai szerepvállalástól távol maradtak is, a népi írók más formában intenzíven részt vettek a forradalmi eseményekben, majd a szabadságharc fegyveres leverését követő, több héten át tartó ösztársadalmi ellenállásban. Neves képviselőik alkották a Petőfi Párt (Szellemi) „Irányító Testületét”. A rövid ideig működő szabad sajtóban versekkel, cikkekkel is kiálltak a népfelkelés eszmeisége és céljai mellett.¹² Ezek közül is kiemelkedett Illyés Gyula *Egy mondat a zsamokságról* című verse az *Irodalmi Újság* november 2-i számában, valamint néhány népi író és társadalomtudós politikai tartalmú – részben programadó jellegű – írása. Nézeteik kifejtésére csupán két napjuk volt, kiérlelt, egyeztetett program megalkotására nem nyílt alkalom.¹³

¹² Borbándi: *A magyar népi mozgalom...* i. m. 465–481.

¹³ A Petőfi Párt *Új Magyarország* című lapjában megjelent cikkek elemzése (Standeisky Éva: *Az írók és a hatalom 1956–1963. 2., jav. kiadás. 1956-os Intézet, 1996 [2005], 88–92*), valamint Bibó utólagos „programelv-rekonstrukciója” (idézi Borbándi i. m. 471) alapján valamiféle nemzeti elkötelezettségű, demokratikus, részben szocialista társadalomkép mutatható ki mint közös alap, kiegészülve a (szegény)parasztság hangsúlyos érdekképviseletével és a népiség alapértékeivel. Megjelent a munkásigazgatás, a munkavállalói (rész)tulajdonlás,

A népiek részt vettek a Magyar Írók Szövetségének mind a forradalom és szabadságharc alatti, mind az azt követő, nagy hatású november-decemberi tevékenységében (állásfoglalások, kibontakozási tervezetek, tárgyalási-megegyezési kísérletek a hatalommal, tiltakozások; kapcsolatépítés más szerveződésekkel, információközvetítés, karitatív akciók), igyekeztek „a tisztességes megegyezésben való reményt fenntartani”.¹⁴

A rövid ideig még taktikázásra kényszerülő régi-új hatalom azonban egyre fokozódó brutalitással vetett véget ennek az időszaknak. A rezsim decembertől sortűzekkel, verőlegényekkel, tömeges bebörtönzésekkel, internálásokkal és több száz ember kivégzésével törte meg a társadalmat. A következő hónapok, sőt évek „korbács és méz” hatalomtechnikája a véleményformáló értelmiséget, köztük a befolyásos írókat is elérte, és rövidesen passzív ellenállásuk feladását is kikényszerítette. Először a népiek többsége is hallgatással vállalt szolidaritást a forradalom eszméivel. Idővel azonban – írótársaik és a maguk sorsával megszarolotva – nyilatkozatokkal, majd – belátva az aktív ellenállás lehetetlenségét és a passzív értelmetlenségét – tabuk közé szorított alkotómunkájukkal kényszerültek elismerni és legitimálni a berendezkedő régi-új rendszert.¹⁵ A pártvezetés 1957-ben váltakozó, represszívabb és megengedőbb kultúrpolitikai eszközökkel igyekezett megosztani és megtörni az író társadalmat, majd 1958-ban nyílt ideológiai offenzívát indított az 1956-os forradalmat előkészítő és abban részt vevő reformkommunista („revizionista”) és népi írók ellen. Az említett rövidebb, némiképp „kulturálisan konszolidáltabb” időszakot követően revánst vett a népi írókon 1956-ért és egyben preventíven figyelmeztette őket a hatalom: 1958-ban egy folyóiratban publikált pártdokumentum

a szövetkezeti szocializmus elgondolása is (uo.). Papp István Farkas Ferenc két rádióbeszédét és Németh László két cikkét elemezve állapítja meg, hogy „a forradalom menete” (jellemző követelései, pl. a munkástanácsok, az öngigazgatás, a kilépések a téeszekből) igazolták a népiek „harmadik út” koncepciójának helyességét. Papp i. m. 228–230.

¹⁴ Borbándi i. m. 480.

¹⁵ Ständeisky i. m. 363–364.

formájában kaptak kollektív megbélyegzést.¹⁶ A fő vád, 1956 szellemi előkészítése mellett bírálókat érte a népieket „a nemzeti sajátosságok »túlhangsúlyozásáért«, az »osztályszempontok és az internacionalizmus« elhanyagolásáért, a paraszti életforma idealizálásáért, az értelmiség vezető szerepének hangoztatásáért s a Szovjetunióhoz fűződő kapcsolatok helytelen megítéléséért”.¹⁷ A nyilvános bírálókat – amelyet előzetes és utólagos sajtókampány kísért – megalázta és vérig sértette a népi írókat, egy-két elismerő kitétele (írói tehetségük, műveik elismerése, személyük megbecsülése) azonban utat nyitott köztük és Kádárék között az egymás elfogadása, ugyanakkor kölcsönös bizalmatlanság melletti „kényszerű együttélés” 1961–1962-ben kezdődő, 1965-től stabilizálódó időszakának. Az írók az 1963-tól fokozatosan konszolidálódó rendszert a külföldi és a hazai nyilvánosság előtt publikációikkal legitimnek vagy mindenesetre realitásnak ismerték el. Cserében alkothattak, legtekintélyesebb „nagy öregjeik” pedig különleges, kiváltságos pozícióba kerültek, olyan „beszélő viszonyba” a legmagasabb beosztású pártvezetőkkel – elsősorban Aczél Györggyel¹⁸ –, ami bizonyos közvetítő, közbenjáró szerepet jelenthetett, továbbá amelyben – az általános tabuk betartása mellett – lehetőségük nyílt egyes társadalmi-közéleti témák felvetésére.¹⁹ Politikai fellépésük azonban fel sem merülhetett. Az állampárt egyértelművé tette, hogy az irodalmi alkotómunka mellett a népiek csoportos közéleti szerepvállalásáról szó sem lehet: 1962-ben (!) börtönözték be Püski Sándort,²⁰ a népi mozgalom legendás könyvkiadóját és

¹⁶ 1958 júniusában jelent meg az állampárt Kulturális Elméleti Munkaközösségének állásfoglalása a „népi” írókról. Elemzése: Standeisky i. m. 376. sk., öszszegzése, utalással az azt követő vitákra is: Borbándi i. m. 484–485.

¹⁷ Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris, 1999, 415.

¹⁸ Aczél György (1917–1991) az 1957–1985 közötti időszakban váltakozó tisztségeket viselve, végig meghatározó kultúrpolitikus. Hosszú éveken át töltött be kulturális KB-titkári, miniszterhelyettesi, miniszterelnök-helyettesi posztot.

¹⁹ Borbándi i. m. 488–490.

²⁰ Püski Sándor (1911–2009) jogász, könyvkiadó. A szegényparaszti származású, rendkívüli szervezői adottságokkal, üzleti érzékkel és kitartással bíró „könyves” a népi írók műveinek kiadója a háború előtt és után, az államosításig. A történelmi jelentőségű „szárszói találkozó” (1943) főszervezője. Börtönévei után, 1970-ben feleségével az Egyesült Államokba emigrált. Ott is kiadót alapít

szervezőjét, valamint több társát. Konceptiók perüket követően „hullt szét magányos egyedeire a népi írók közössége”. Ettől kezdve „a népi-séghez húzó” értelmiségiek, köztük az írók, önmeghatározásukkor óvatosságból még a „népi” jelzőt is kerülték.²¹

Ismertsége és elismertsége, irodalmi-közéleti tekintélye, személyes karizmája, sokak előtt megőrzött erkölcsi tőkéje okán a hatvanas-hetvenes évek fordulójától Illyés Gyula emelkedett ki mint első számú szellemi példakép, véleményformáló személyiség a népi gondolkörhöz vonzódo értelmiség köreiben. A művei, munkássága révén a széles hazai (és nemzetközi) közvélemény által is ismert, sőt a kultúrpolitika által is tisztelt²² író „az 1960-as évek közepétől kezdve kezdte egyre határozottabban szóvá tenni az erdélyi magyarság napról napra nyomorúságosabbá váló helyzetét”. Gondjait nemcsak a magyar politikusok, de a külföldi sajtó képviselői előtt is felvetette. Az anyanyelv használatát „nem csupán nemzetiségi, kollektív, hanem alapvető emberi jognak is tartotta”.²³ Foglalkoztatta továbbá a demográfia kérdésköre, a nemzeti tudat ápolása az oktatásban. Elsősorban ezen ügyek előmozdítása, az ország nyilvánossága előtti szóvá tétele érdekében vállalta fel – nem kis morális dilemmát magára véve – sajátos szerepét.²⁴ Ennek része volt

tott, és New York-i könyvesboltja a magyar emigráció egyik szellemi központja lett. A rendszerváltás éveiben hazatelepülve a népiek szellemiségét felvállaló politikai erőket segítette Magyarországon ismét újjászervezett könyvkiadójával, közreműködött a *Hitel* című folyóirat megjelentetésében is. Vö. Püski Sándor: *Könyves sors – magyar sors*. Püski, 2002 és Szeredi Pál: *Püski Sándor. Politikai életrajz*. Pilisszentkereszt, Barangoló, 2016.

²¹ Borbándi i. m. 490.

²² Illyést „életútja, írói pályája s a két háború közti baloldali mozgalmakban kialakult személyi kapcsolatai egyaránt a »magyar Gorkik« image-ével ruházták fel, aki felé sznobisztikus rajongással fordult a mindenkor kommunista pártvezetés” (Domokos i. m. 115–116).

²³ Papp i. m. 249–250.

²⁴ Csoóri Sándor szerint „[Illyés] megpróbált Aczéllel olyan viszonyt teremteni, amelyben a magyar értelmiségiek legjobb akaratát tudja érvényesíteni. Kicsit odüsszeusi magatartás ez, tagadhatatlan, de ő akkor, amikor szembe kellett szállni Aczélal, akkor úgy szállt szembe, ahogy senki más a nagyok közül.” (A szerző által készített mélyinterjú Csoóri Sándorral: 2001. február 27.)

munkásságának kitüntetésekkel történő elismerése, a kulturális életet kézben tartó pártpolitikussal, Aczél Györggyel való rendszeres – hivatalos és informális – kapcsolattartás, ugyanakkor időről időre művészi és személyes megaláztatások is érték, támadó publicisztikák vagy a kultúrpolitika korlátozásai révén.²⁵ Mindemellett azonban segíteni tudott egyes pályatársainak és a fiatal írónemzedék több tagjának, valamint Magyarországra menekülő erdélyieknek; és ő volt az, aki 1977–1978 fordulóján a *Magyar Nemzet* című országos napilapban közölt kétrészes cikkben²⁶ hívta fel a figyelmet utóbbiak jogsérelmeire, a román kommunista diktatúra durva asszimilációs intézkedéseire. E magatartása, egyszerre realista és következetes, valamint – bizonyos értelemben – önfeláldozó kiállása a „nemzeti ügyek” mellett példaadóvá vált a hetvenes években jelentkező új írói-értelmisségi generáció számára, akik részben a népi mozgalom hagyományait követték, részben viszont – a megváltozott társadalmi környezetben, valamint életkorukból, eltérő szocializációjukból adódóan – már új utakon jártak.

A NÉPIEK ÚJ NEMZEDÉKE ÉS A „NÉPI RENESZÁNSZ” A HETVENES ÉVEKBEN

A harmincas évek falu- és vidékkutatásainak, az ún. szociográfiának az újraélesztése (immár nemcsak írott formákban, hanem színvonalas filmekben²⁷ is), valamint a népköltészet elméleti recepciója és művekben is megnyilvánuló újrafelfedezése mellett ekkoriban új mű-

²⁵ A nemzetközi hírű, neves elismerésekkel díjazott idős költőnek több újság- és folyóiratcikkét kvázi elő-cenzúra folytán kellett átdolgoznia megjelentetés előtt. *Szellem és erőszak* című, már kinyomtatott esszékötetét pedig 1978-ban zárolták, csak 1988-ban került forgalomba. Az Illyést ért cenzurális korlátozásokról lásd Vasy i. m. 126–132.

²⁶ Válasz Herdernek és Adynak. *Magyar Nemzet*, 1977. december 25., 13. és 1978. január 2., 9.

²⁷ Az 1965-ös *Tízezer nap* című játékfilm – amely a magyar falu életét mutatta be a harmincas évektől a jelenig – 1967-ben rendezői nagydíjat nyert a cannes-i filmfesztiválon. Magyarországon csak ezt követően mutatták be.

fajokban is felszínre tört a népi értékek iránti – a nemzeti érzések irányában gyanakvó, ideológiájából eredően is internacionalista hatalom által lefojtott – igény. Népzenei motívumokkal kapcsolta össze a rock and rollt a születőfélben lévő hazai modern könnyűzene egyik első, igen népszerű együttese, az Illés. „Népi reneszánsz” néven szokás emlegetni több népművészeti ág robbanásszerű népszerűvé válását a fiatal generáció – főként, de nem csak az értelmiség – szélesebb köreiben: divatosak lettek a népi szöttesek és egyéb, népi motívumokat megjelenítő képzőművészeti alkotások, sok helyen népdalkörök alakultak, a legnagyobb hatást pedig talán az ún. táncházmozgalom gyakorolta. A spontán folyamatok mögött némi tudatosság is meghúzódott annak elindító, katalizálói részéről. A fiatalabb író-költő generáció meghatározó alakja, Csoóri Sándor²⁸ – aki a hatvanas-hetvenes évektől a népi írók hagyományainak egyik legismertebb képviselőjévé vált – visszatekintve fogalmazta meg: „...a népi kultúrával én a hiányzó magyarságtudat alapozását kívántam elkezdeni... Úgy gondoltam: ha közvetlenül nem vallhatok arról, hogy egy elnemzetlenítő rendszerben ki vagyok, hát vallok közvetetten.”²⁹ Ugyancsak fontos mozzanat volt, hogy felismerték: a magyar népi kultúra nem ismer határokat, hanem egységes kultúrkincs: a felvidéki (Szlovákia) és az erdélyi (Románia), valamint a kárpátaljai magyar népdalokat ugyanúgy énekelték, néptáncokat úgy járták a fiatalok, mint a „Kis-Magyarországon” gyűjtötteket. Divatba jött az „Erdély-járás”. Ekkor még – ha nem is akadályoktól mentesen, de – lehetséges volt beutazni Romániába, felkeresni a magyar történelmi emlékhelyeket, kapcsolatot tartani az ott élő magyarokkal, segíteni őket gyógyszerekkel, anyanyelvű könyvekkel. Ezek a látogatások sokakat megvilágosító erővel ébresztettek rá a határon túli magyarok iránti szolidaritásra,

²⁸Csoóri Sándor (1930–2016) író, költő. A hatvanas-hetvenes évektől a népi írók hagyományainak legismertebb fiatal képviselője, az 1980-as években a hatalom szemében renitens „nacionalista” költő. 1987-ben az MDF alapítója, 1988-tól a *Hitel* folyóirat szerkesztőbizottságának, 1991–2000-ig a Magyarok Világszövetségének elnöke.

²⁹Csoóri Sándor: *Nappali hold*. Püski, 1991, 151.

jog- és érdekvédelmük szükségességére. Amint számos kortársuknak, úgy meghatározó élményt jelentettek több későbbi MDF-alapító számára is.³⁰

Az új nemzedék egyrészt tovább vitte az Illyés Gyula és a többi „nagy öreg” által képviselt „nemzeti ügyeket”, másrészt átalakult formában vállalta fel a vidéki (agrár)népesség érdekvédelmét, a reflektálást az olyan társadalmi kihívásokra, ún. „nemzeti sorskérdésekre”, amelyekről a Kádár-rendszer nem vett tudomást, illetve amelyeket nem tudta vagy nem akarta megoldani. A népi-nemzeti kulturális hagyomány- és értékvédelem, valamint a határon túli magyarság ügye továbbra is releváns problémakör maradt – megoldásukért éppen Illyést támogatva vagy az ő iránymutatása alapján próbáltak síkra szállni a fiatalabbak. A népi mozgalom eredendő célkitűzései, a földreform és a parasztság „felemelése” – a „magyar falu” és lakói jelentősen megváltozott társadalmi helyzete miatt – a „vidéki Magyarország” érdekképviseletévé módosult. A népességfogyás, a tömeges népegészségügyi-mentálhigiénés devianciák (alkoholizmus, az öngyilkosságok magas aránya stb.), az atomizáció, individualizáció; a nemzeti önismeret, öntudat és önérték hiányosságai, valamint a „fogyasztói társadalom” káros mellékhatásai már vissza-visszatértek a „nagy öregek” írásaiban is. A helyzet rosszabbodása miatt fiatalabb követőik újra és újra igyekeztek nyilvánosan is szóvá tenni ezeket az anomáliákat. Lehetőségeik azonban korlátozottak voltak. Bármennyire tűnt is „nemzeti sorskérdésnek” e társadalmi problémák – vagy legalábbis némelyikük – kezelése, a fiatalabb népi-nemzeti értelmiség csak kisebb körökben folytathatott ezekről diskurzust, tematikus publikációik többnyire csak vidéki irodalmi folyóiratokban jelenhettek meg, a nagy példányszámú napilapokban, hetilapokban nem.³¹ Megválto-

³⁰ Lásd dokumentáltan pl. Csoóri Sándor (Görömbei András: *Csoóri Sándor. Kalligram, Pozsony, 2003, 189*), Für Lajos (Für Lajos: *„Fölrepülni rajban” – Utak a Fórumba. Püski, 2007, 217–220*) és Lezsák Sándor (Spangel Péter: *Himnusz kívülről, belülről. Lezsák Sándorral beszélget Spangel Péter. Kairosz, 2012, 55–67*).

³¹ Pintér M. Lajos: *Ellenzékben. A „Nagy Népi Hural”-tól a Magyar Demokrata Fórumig. A Kádár-rendszer népi-nemzeti ellenzéke 1968–1987. Antológia, Lakitelek, 2007, 15.*

zott a hatalommal való viszony, a befolyásolási kísérletek formája is. A fiatalabbaknak eleve nem voltak olyan magas szintű és intenzitású kapcsolataik a pártvezetésben, mint Illyés Gyulának és tekintélyes társainak. Idővel pedig megelégtették az eredménytelenséget és a kultúrpolitika manipulatív játszmáit.³² Az érlelődő generációs türelmetlenségnek hangot adva Csoóri Sándor már 1978-ban, az *Egy nomád értelmiségi naplója* című írásában megfogalmazta, hogy „nemzedékét a politika eltiltotta a nemzet legfontosabb ügyeitől”.³³ Esszéjét azonban 1980-ban szó szerint kivágták (és más írásokra cserélték) a kecskeméti *Forrás* irodalmi folyóirat példányaiból. 1981 decemberében azután a költő az Aczél György-i különalkus kultúrirányítás időszerűtlenségét már az Írószövetség közgyűlésének plénuma előtt mondta ki, és a hallgatólagos konszenzust ezen belső nyilvánosság előtt mondta fel.³⁴

A magyar értelmiség Illyést és Csoórit szellemi tekintélynek és példaképnek tekintő része, amelynek közös gondolkodásbeli alapját képezte a népi írók munkássága, könyvei, akik az említett nemzeti sorskérdéseket viselték szívükön különösen, az ezekről a témákról publikáló vidéki irodalmi folyóiratokat olvasták, cikkeiket megvitatták – vagy éppen írtak is ezekbe –, több helyütt vendéglői asztaltársaságokban jártak össze. Ezek egyikében – amelyet tagjai némi öniróniával, a mongol törzsi gyűlésre utalva, „(nagy népi) Hurálnak” neveztek – már 1969-től több majdani MDF-alapító került baráti kapcsolatba egymással és hasonló gondolkodású írókkal-költőkkel, színészekkel,

³² Vö. Szekér Nóra: A diktatúra „kis körei”. Az aczéli kultúrpolitika néhány sajátossága. In Nagymihály Zoltán – Szekér Nóra (szerk.): *Forrásvidék. A nemzeti demokratikus gondolkodás a magyar folyóiratok tükrében (1956–1987)*. Lakitelek, Antológia, 2017, 9–32.

³³ Vö. Görömbei i. m. 205–212.

³⁴ A közgyűlésre – történelmi egybeesésképpen – a lengyelországi hadiállapot bevezetésével egy időben, 1981. december 12–13-án került sor. Ugyanakkor ez alkalommal választhatták meg első ízben titkos szavazással az írók szövetségük tisztségviselőit. Csoóri: *Nappali...* i. m. 248. és Kiss Gy. Csaba: Földcsuszamlás az Írószövetségben. In Kiss Gy. Csaba – Szilcz Eszter (válog. és összeáll.): *A másik Magyarország hangja. Dokumentumok az Írószövetség 1986-os közgyűléséről*. Lakitelek, Antológia, 2016, 10–11.

társadalomtudósokkal. A körnek több ízben vendégei voltak a Magyarországra látogató határon túli magyar értelmiségiek is; és „ha valaki vidékről – tanár, szerkesztő, kutató, irodalmár, költő, tudós-jelölt stb. – éppen Pesten járt, s megtudta, hogy aznap itt és itt »ülésezik« a Hurál, ugyancsak bekukkantott”. Az MDF leendő alapító szervezőinek kapcsolati hálója tehát nem korlátozódott a fővárosra. A Fórum majdani, viszonylag gyors országos „elterjedését” többek között éppen a hasonló gondolkodású vidéki értelmiségiekkel való ismeretségek segítették elő.³⁵ Egy másik budapesti, lakásokon találkozó (tréfásan „Salon” vagy „Kaszinó” néven emlegetett) körben idegen nyelveket jól ismerő bölcészek cseréltek eszmét – közülük került ki több, később az MDF-fel szimpatizáló akadémikus, az Antall-kormány néhány diplomatája, és a párt első szóvivője is.³⁶

Für Lajos memoárkötetében így utal e kisközösségekre, a „rejtett szabadság kiskörei”, a „túlélés kis szigetei” fontosságára: „Azokban az években számos hasonló természetű baráti társaság tartotta életben a lelkeket, tartotta felszínen a tisztább európaiság és a nemzeti elkötelezettség gondolatát.” Megjegyzi ugyanakkor, hogy „a szervezettségnek még a látszatát is kerülni kellett”, és „a legkevésbé lett volna vállalható, hogy [egy-egy ilyen kis baráti társaság] más körökkel szervezettszerűen érintkezzen”.³⁷

³⁵ Für: „Fölrepülni...” i. m. 124.

³⁶ Bővebben: Pintér i. m. 11–18. és Szécsi Árpád: A „szabadság kis köreitől” a választási győzelemig – a Magyar Demokrata Fórum története a korai kezdetektől 1990. március 25-ig. In *Multa rogare, rogata tenere, retenta docere. Tudományos Diákköri Dolgozatok 2001*. ELTE ÁJK, 2002, 191–192. A „Kaszinó” társaságáról lásd még Kiss Gy.: *Harminc év után...* i. m. 52–53.

³⁷ Für: „Fölrepülni...” i. m. 112.

A HATALOM ÉS A NÉPI-NEMZETI ELLENZÉK (1979–1985).
A FIATAL ÍRÓK TALÁLKOZÓJA. A BETHLEN GÁBOR
ALAPÍTVÁNY KEZDEMÉNYEZÉSE. CSOÓRI SÁNDOR ESSZÉI
ÉS „SZILENCIUMA”

1979 korszakhatárt jelentett mind a pártállam, mind formálódó ellenzéke számára. Az áremelkedésekből a társadalom is érzékelhette a gazdasági válságfolyamat első komolyabb jeleit. A szocialista termelési rendszer belső szerkezeti ellentmondásaiból és az olajárrobbanásból eredő problémahalmaz az évtized folyamán egyre nőtt, és – a Nyugatról felvett óriási hitelek ellenére – az életszínvonal romlásához, ezzel a rendszer materiális legitimitációjának megrendüléséhez, végül pedig csődközeli állapothoz vezetett. A nemzetközi politikai környezetben a hetvenes évek közepe, második fele egy – átmeneti – enyhülés időszak. 1975-ben megszületett a Helsinki Záróokmány, amelyet a Magyar Népköztársaság is ratifikált. Papíron tehát Magyarországon is elismertek voltak a polgári szabadságjogok, és egyes értelmiségi körök hivatkozni is kezdtek ezekre, követelték tényleges tiszteletben tartásukat. A jellemzően fővárosi, részben korábbi reformmarxistákból az emberi jogi liberalizmus képviselőivé váló „radikális ellenzékiek” tiltakozó aláírásgyűjtéseket szerveztek (először üldözött csehszlovák disszidens gondolkodók iránti szolidaritásból), illetve szamizdat kiadványokat készítettek és terjesztettek.³⁸

Csoóri Sándor és fiatalabb társai pedig – Illyés Gyula támogatásával – 1979 karácsonyán kezdeményezték egy „nemzeti jellegű” magán-alapítvány („Bethlen Gábor Alapítvány”, BGA) engedélyeztetését és felállítását, amely autonóm módon gyűjthetett volna adományokat, adhatott volna támogatásokat, ösztöndíjakat, és ismerhetett volna el tudományos és művészi teljesítményeket „Bethlen Gábor-díjak” átadásával, magyarországiak és határon túliak számára is.³⁹ Bár a pártál-

³⁸Részletesen lásd Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Dokumentumok. Interjúk. Monográfia.* T-Twins, 1995.

³⁹Az alapítvány és a díj névadása is jelzésértékű volt. Bethlen Gábor erdélyi fejedelem (1580–1629) a BGA alapító okiratának, majd felhívásának megfo-

lam – az alapítást kérelmező beadvány jogszerű formája, diplomatikus hangvétele, leginkább pedig az azt aláíró 65 neves, részben a rendszer által is elismert tudós és művész társadalmi tekintélye miatt – nyíltan nem utasíthatta el az engedélyezést, az eljárást viszont egészen 1985-ig elhúzták, és azt követően is kicenzúrázták az alapítvány híreit, felhívásait a sajtóból, a rádióból és a televízióból.⁴⁰

Másik hasonló kezdeményezésük a „saját” legális nyilvánosság egy csatornájának megteremtését célozta volna. A *Hitel* című – már a korai hetvenes évektől ismétlődően kért – irodalmi folyóirat engedélyezésére Kádár János regnálása alatt nem is került sor, első száma csak 1988. november 2-án jelenhetett meg, szimbolikus módon az 1983-ban elhunyt Illyés Gyula születésnapján.

Végül, ugyancsak 1979-ben szervezte meg Lezsák Sándor⁴¹ Laki-teleken az első olyan találkozót, amelyre nagyobb létszámban és az ország számos vidékéről hívott meg résztvevőket, ez alkalommal a fiatal írók és költők nemzedékének tagjait, hogy a „korszerű nemzeti önismeretről” tanácskozzanak, és meghallgassák Illyés Gyula szellemi útmutatását. A konferencia megrendezését – főként témája miatt – először be is tiltották. Engedélyeztetését segítette Bíró Zoltán,⁴² aki

galmazása szerint a benne élő népek, vallások, nemzetiségek közös otthonává, „oltalmas várrá” építette Erdélyt. Vö. Bakos István (szerk.): *Alapítvány a nemzet javára. A Bethlen Gábor Alapítvány negyedszázada. 1980–2005.* BGA–Püski, 2005, 162, 168.

⁴⁰ Bővebben lásd Szécsi Árpád: A Bethlen Gábor Alapítvány első évtizede. In Bakos i. m. 79–150.

⁴¹ Lezsák Sándor (1949–) tanár, költő, politikus. Kertjében alakult meg 1987. szeptember 27-én az MDF, amelynek elnökségi tagja (1988–2004), 1991–2003 között többször alelnöke, ügyvezető elnöke, 1996–1999-ig elnöke. 1991-től az általa létrehozott Lakitelek Alapítvány és Népfőiskola (2020-tól új nevén Hungarikum Liget) vezetője. 1994-től parlamenti képviselő, 2006-tól a Magyar Országgyűlés alelnöke.

⁴² Bíró Zoltán (1941–) irodalomtörténész. 1981-ben menesztették a minisztériumból, majd kritikus írásai miatt a Petőfi Irodalmi Múzeum éléről is. A szegedi tanárképző főiskolán taníthatott, 200 kilométeres távolságra ingázva Budapestről, ahol barátaival a BGA-t, majd az MDF-et szervezte. A Fórum egyik alapítója és vezetője, 1989 márciusától elnökségi tagja, októberig ügyvezető elnöke. 1990

ekkor a Pozsgay Imre⁴³ vezette kulturális minisztérium irodalmi főosztályvezetője volt, továbbá Csoóri Sándor, aki meggyőzte az idős Illyést, hogy leutazzon a vidéki rendezvényre, és mintegy nyújtson „védőernyőt” a fiatal irodalmárok összefogételéhez. (Az 1979-es konferencia⁴⁴ résztvevői közül később számosan jelen voltak az 1987-es lakiteleki találkozón is, az MDF megalakulásakor, majd többen a mozgalom, illetve párt elnökségi tagjai, értelmiségi támogatói, országgyűlési képviselői lettek.)

A tanácskozáson is megmutatkozó új irodalmi-szellemi nemzedék a fiatalok energiájával igényelte az alkotói és írói szólásszabadságot, valamint kérdezett rá a rendszer politikai és társadalmi ellentmondásaira. A konfrontáció miatt időnként retorzióban részesültek: népszerű folyóiratuk, a *Mozgó Világ* főszerkesztőjét, Kulin Ferencet 1983-ban leváltották,⁴⁵ az Írószövetségben belül az ifjú alkotókat tömörítő József Attila Kör (JAK) működését is volt, hogy a pártvezetés szüneteltette. Formálisan a JAK rendezvénye volt a lakiteleki Fiatal Írók Találkozója is, továbbá ennek keretében rendezett Lezsák Sándor 1982–1983-ban Budapesten beszélgetéssorozatát, amelynek alkalmain az Írószövetség II. világháború utáni történetét idézték fel az idős generáció

őszén kilépett a pártból, annak „jobbra tolódott” arculatára és centralizált működésére hivatkozva.

⁴³ Pozsgay Imre (1933–2016): tanár, bölcész, politikus. 1976-tól kulturális, 1980–1982-ig művelődési miniszter. 1988 júniusáig a Hazafias Népfront főtitkára, majd 1990. májusig államminiszter. 1988. májustól 1989. októberig az MSZMP PB tagja, ezután az MSZP elnökségi tagja, köztársaságielnök-jelöltje, a párt választási kampányának vezetője, 1990-ben frakcióvezetője. 1991–1996-ig az általa alapított Nemzeti Demokrata Szövetség társelnöke.

⁴⁴ A konferencia hozzászólásait (újra) közölték a 30. évfordulón, fényképekkel, állambiztonsági jelentésekkel és más dokumentumokkal, valamint az egykori résztvevők 2009-ben írt reflexióival: Tóth Erzsébet – Agócs Sándor (szerk.): *Fiatal Írók Találkozója. Lakitelek, 1979–2009. Lakitelek, Antológia, 2009.*

⁴⁵ Kulin Ferenc (1943–) irodalomtörténész 1989-ben az MDF egyik alelnöke lett, 1990–1993-ig a Parlament kulturális bizottságának elnöke, 1994-ben az MDF frakcióvezetője.

tagjai, érintve az 1956-os forradalom napjait.⁴⁶ (A sorozat tervezett, negyedik részét már nem is tarthatták meg.)

Az 1980-as évek első felében ugyanakkor nemcsak a *Mozgó Világ*-ot érték retorziók, hanem több olyan vidéki irodalmi folyóiratot is, amelyben a népi-nemzeti ellenzék tagjai publikálhattak (gyakran épp az ő cikkeik mentek túl a politikai tűréshatáron). Egyre gyakrabban került sor „kultúrbotrányokra”. Ennek több, egymással összefüggő oka volt. Az egyik az MSZMP 1980-tól „hullámozó”, de tendenciaszerűen egyre szigorodó kultúr- és ellenzékpolitikája, amelynek háttérben tetten érhető a hidegháború élesedése Ronald Reagan elnöksége alatt és a „lengyel példa” miatti „megelőző óvatosság” erősödése a magyar pártvezetésben. E retorziók irányába mutató tényezőkkel szemben hatott, némi kényszeredett enyhítést eredményezett a szocialista gazdaságot hovatovább „lélegeztetőgépen” tartó kölcsönök nyújtó Nyugat előtti szalonképesség megőrzésének szükségessége. Ugyanakkor mégis óvatosságra intette és ellenintézkedésekre készítette az állampárt irányítóit a radikálisok fokozódó illegális aktivitása, másrészt a „népiek” csendben növekvő – főként vidéki – értelmiségi befolyása,⁴⁷ továbbá meghatározó „reprezentánsuk”, Csoóri Sándor egyre nyíltabb és élesebb rendszerkritikája. A költő 1982-ben a felvidéki magyar kisebbségi jogvédő, a nem sokkal később bebörtönzött Duray Miklós *Kutyaszorító* című könyvéhez írt előszavában („Kapaszkodás a megmaradásért”) az elnyomó és asszimilatív politika okait sorolva nyíltan bírálta a Szovjetunió „hamis” internacionalizmusát, a passzív magyar (kül)politikát, továbbá magát „a szocializmus végiggondolatlan eszmerendszerét és gyakorlatát”, beleértve az egypártrendszer, a magántulajdon nagy részének felszámolását, az egyházüldözést, a szertetlen modernizációt. A kötet ráadásul az 1970-ben az Egyesült Államokba

⁴⁶ A három összefogott hangfelvételének szövegét lásd Elek István – Lezsák Sándor – Márton Gyöngyvér (szerk.): *Írók az Írószövetség történetéről (1982–83). Jegyzőkönyv. Lakitelek, Antológia, 2016.*

⁴⁷ A belső pártjelentések szerint 1982–1983-ban erősödött az Írószövetségen belül a „Csoóri vezette csoport” befolyása; vidéki írócsoportok, baráti és asztaltársaságok vezetésére, orientálására törekedtek. Pintér 2007, 67–69.

emigrált – 1956 után bebörtönzött – Püski Sándor könyvkiadójánál jelent meg.⁴⁸ Csoórit 1983-as írása miatt szilenciummal sújtották, a szigorúbb retorzióktól – más ellenzékiekhez hasonlóan – alighanem csak az mentette meg, hogy a Nyugat felé a „legvidámabb barakk” képét mutató és annak hiteleire egyre inkább rászoruló Kádár-rendszer nem engedhette meg magának a helsinki emberi jogi egyezmény látványos megsértését. A megfélemlítés légköre, az ellenzékiek állambiztonsági megfigyelése és viszonyuk manipulálása (ellentétek szítása és erősítése⁴⁹) azonban folyamatos maradt, társadalmi hatókörüket és nyilvánosságukat csak szigorú keretek között tolerálták. Az idősödő Kádárban végig ott éltek az 1956-os reflexek. A radikálisokban és a népiekben a forradalmat annak idején előkészítő reformkommunisták és „nacionalisták” ismételt megjelenését sejtette. Minden eszközzel akadályozta „egymásra találásukat” (mesterségesen felerősítve történelmi-kulturális és személyi ellentéteiket). Nem tűrte (volna), hogy tömegbázist szervezzenek, különösen a munkásság körében. Mivel az MSZMP, saját propagandisztikus öngigazolása szerint, a nép – a munkásság és a parasztság – „ellenforradalomtól” való „felszabadítójaként” született meg, ezért 1956 alternatív értelmezése a legszigorúbb tabu volt.

1984 első felében a hatalom és a továbbra is az első nyilvánosságban maradó népiek közötti viszony annyira fagyos lett, hogy a helyzet már a kulturális élet „normalitása” vagy legalábbis ennek látszata fenntartásában érdekelt állampárt számára is kínossá vált, ezért informális csatornákon keresztül a hatalom birtokosai keresték a párbeszédet. Erre mintegy válaszul és több éve ismételt igényeik érvényesítésének tárgyalásos elérését megpróbálva a Bethlen Gábor Alapítvány (BGA) kezdeményezői néhány hasonló gondolkodású humán értel-

⁴⁸ Pintér, uo. Az elhíresült előszót lásd Csoóri 1991: 21–31; megjelent még pl. Szeredi Pál: *A nemzetépítő demokratikus ellenállás dokumentumai 1968–1987*. Pilisszentkereszt, Barangoló, 2017, 252–262, illetve a digitalizált eredeti Püski-kötet elérhető a világhálón: <https://duray.sk/1983/08/kutyaszorito-a-teljes-koenyv/>.

⁴⁹ A témát részletesen feldolgozását lásd Tabajdi Gábor: *Bomlasztás. Kádár János és a III/III*. Jaffa, 2019.

miségivel együtt 1984 nyarán egy diplomatikus, de határozott hangvételű beadványt küldtek Kádár Jánoshoz.⁵⁰ A javaslatcsomagot a Politikai Bizottság rövidesen megtárgyalta, megbízásából maga Aczél György fogadta a levélírók küldöttségét, ígéretet tett az abban foglaltak megvalósítására. Az „operatív egyeztetéseket” azonban ismét elhúzták, és a követelések egy részét nem, illetve részben és megkésve teljesítették. Nem valósult meg pl. a *Hitel* című folyóirat engedélyezése és a határon túli magyarok ügyeivel foglalkozó tárcaközi bizottság felállítása. Csak később növelték a rádió- és tévéadások sugárzásának hatókörét a szomszédos magyarlakta területeken. 1986-ban csupán néhány fővel és erősen kontrollálva állították fel a „Magyarságkutató Csoportot”. A BGA is csak 1985 júniusában (több mint öt évvel a kérelmezés után) kapott működési engedélyt (adománygyűjtési felhívásának közlését pedig már letiltották a médiában). A népiek csalódottan és immár véglegesen konstatálták, hogy a hatalommal való egyezkedés értelmetlen, és „az együttműködés minimumának sincs esélye és jogosultsága ezek után”.⁵¹ Ennek ellenére – kevés kivétellel – továbbra sem vettek részt illegális tevékenységekben, elvi alapvetésként kezelve, hogy az irodalmi és közéleti kérdéseket „nem viszik a föld alá”.⁵²

⁵⁰ A népiek főbb követeléseit összegző „tizenkilencek levelét” (1984. július 27.) lásd Szeredi i. m. 301–305.

⁵¹ Bíró Zoltán: *Elhervadt forradalom*. Püski, 1993, 12.

⁵² A megközelítés és a szófordulat többször is visszaköszön a népieknél, pl. Csoóri Sándor 1988. október 15-i naplóbejegyzése (Csoóri Sándor: *Éji nap, nappali hold. 1955–1989. Naplójegyzetek, töredékek*. Erdélyi Szalon, IAT Kiadó, 2018, 224); Bíró Zoltán nyilatkozata egy lapinterjúban (*Magyar Nemzet*, 1993. március 13. 21); Lezsák Sándor visszaemlékezése (Spangell i. m. 100).

ELTÉRŐ STRATÉGIÁK – NÉPIEK ÉS RADIKÁLISOK A RENDSZERREL SZEMBEN

Az ellenzékiiség két alternatív típusát ragadhatjuk meg a „népiek” és a „radikálisok” attitűdjében. Közös vonásuk, hogy a „modifikált szovjet modellt” működtető magyarországi állampárti rendszert szembesítették a „létező szocializmus” valós társadalmi problémáival, a papíron lefektetett elvekkel élesen szemben álló emberi jogi és demokráciadeficitjével, az internacionalizmusából – és „1956-os félelmeiből” – fakadó „nemzetietlenségével” (ideértve a határon túli magyarok „sorsára hagyását”). A különbség egyrészt a fenti témák eltérő (hang)súlyozásában vagy megközelítésében jelentkezett. A határon túli magyar kisebbségek (jog)védelme a népi ellenzék számára nemzeti sorskérdés, a radikálisoknak emberi jogi ügy volt. Utóbbiak a demokráciát mintegy végső célnak tekintették, előbbieik szerint az a nemzet megmaradásának fontos *eszköze*.⁵³ A cselekvések szintjén pedig két markánsan különböző ellenzéki stratégia ragadható meg. A radikálisok a rendszer gyengítésére normaszegést, polgári engedetlenséget, azaz időnként illegális tevékenységeket is alkalmaztak (aláírásgyűjtések, kisebb tiltakozó akciók), a tabunak számító témákat, nézeteket pedig a „második nyilvánosság” írásbeli és szóbeli terein, az általuk készített szamizdat kiadványokban és a lakásszemináriumokon tárgyalták. Működésüket szívesen prezentálták a nyugati média felé, részben azért, hogy ily módon – elsősorban a Szabad Európa Rádió révén – eljuttassák gondolataikat a szélesebb magyar értelmiségi rétegekhez is.

A népi-nemzeti ellenzékhez tartozók – szellemi-politikai elődeik történelemszemléletét és közéleti gyakorlatát követve – a politikai szembenállás egy másik formáját vállalták fel. Önkorlátozást vállalva, bizonyos tabukérdések felvetésétől tartózkodva, de a kimondhatóság határait kitarтоán tágítva igyekeztek kijebbn tolni az első nyilvánosság kereteit. Ily módon – bár elsősorban marginálisabb, vidéki, irodalmi folyóiratokban, mégis – egyre szélesebb értelmiségi rétegeket értek el, és vitték be a köztudatba a felvállalt nemzeti ügyeiket. Ez a

⁵³ Für Lajos: *Szabadon szeretnénk sírni*. Püski, 1993, 486.

kompromisszumos attitűd adott jogalapot ahhoz, hogy a hatalommal szemben követelhessék egy autonóm alapítvány és egy független orgánum engedélyezését, és bár erre mindkettő esetében csak a 80-as évek második felében került sor (a BGA működése 1985 júniusában kapott miniszteri jóváhagyást, a *Hitel* című lap csak 1988 novemberében jelenhetett meg), akkor viszont hatásos eszközzé, kiindulóponttá váltak a nézeteikkel rokonszenvező értelmiségiek látens, országos hálózatának megszerveződéséhez és saját nyilvánosságának megteremtéséhez.

1985 – ÚJABB KORSZAKHATÁR. A MONORI
TALÁLKOZÓ. 1986 – ÉVFORDULÓS VERS, RETORZIÓ,
AZ „ÍRÓK LÁZADÁSA”

1985-re az értelmiség és a társadalom többsége számára nyilvánvaló lett a gazdasági válság. Hivatalos elhallgatásával szemben az ellenzék explicitté kívánta ezt tenni, és megoldási javaslatokat akartak megfogalmazni. Szokatlan módon a radikális és a népi-nemzeti ellenzék ezúttal közösen készített elő és rendezett meg egy nem túl széles körű – és konspiratívnak szándékolt – kétnapos találkozót a monorierdői kempingben. A „koalíciós” szervezőbizottságban a mindkét irányzat által nagyra becsült Donáth Ferenc⁵⁴ töltött be „korelnöki” és „moderátori” szerepet. A 45 fős konferencia azért is bizonyult egyedülállónak, mert – tudatos döntéssel – kivételesen a népiek képviselői is jelen voltak egy illegális, nem engedélyezettetett összejövetelen, ráadásul nemcsak mint résztvevők, illetve előadók, hanem mint társ-szervezők.⁵⁵ Az elhangzottak szamizdat jegyzőkönyv formájában és a

⁵⁴ Donáth Ferenc (1913–1986) jogász, politikus. Az 1956-os forradalom idején Nagy Imre miniszterelnök közvetlen környezetéhez tartozó reformkommunista, 1956 előtt és után is három évet töltött börtönben.

⁵⁵ A monori találkozó „legendás” jelentőségét így elsősorban a közös ellenzéki fellépés adta. Hasonló léptékű kezdeményezésnek csak az 1980-as *Bibó Emlékkönyv* tekinthető: az 1979-ben elhunyt tudós tiszteletére összeállított szamizdat kötetbe népiek, radikálisok és más értelmiségiek egyaránt adtak le írásokat, vál-

Szabad Európa Rádió útján is elterjedtek. Az egyik legemlékezetesebb hozzászóló Csurka István⁵⁶ drámaíró – későbbi MDF-alapító – volt, aki nyíltan szólt az 1956-os forradalom kényszerű felejtéséről és elhallgatásáról. „Új magyar önépítés” című vitaindító előadásában a forradalom leverését követő „kényszeregyezésből” eredeztette a magyar társadalom „betegségeit” és lelki meghasonlottságát.⁵⁷ Felszólalásának és további, élesen rendszerkritikus megnyilvánulásainak külföldi publikálásáért szilenciummal sújtották 1986-ban, amikor Kádár és pártvezetése 1956 harmincadik évfordulója miatt különösen is érzékenyen reagált az ellenzéki, kivált a forradalomra utaló hangokra.⁵⁸ Ebbe a körbe sorolható egy újabb, Lezsák Sándor által szervezett találkozó is Lakiteleken, igaz, a rendezvényre még 1985-ben, október 22-én került sor. Az „Antológia Est” alapvetően az összmagyar irodalom oszthatatlanságát demonstráló, költők–közönség találkozó és kiállítás volt, felvételről elhangzott azonban saját hangján Illyés Gyula legendás verse is (*Egy mondat a zsarnokságról*), egyértelmű áthallással a másnapi, október 23-i évfordulóra.⁵⁹ Lezsák a későbbiekben nem taníthatott történelmet az iskolában, a művelődési házból pedig ki tiltották programjait.

A legnagyobb visszhangot kiváltó botrány 1986 nyarán tört ki. Ekkor Nagy Gáspár fiatal katolikus költő *A fiú naplójából* című versében – a „harminc évgyűrűs júdásfa” képével – alig rejtve nevezte

lalva a hivatalos elmarasztalást is. „Monor” felerősítette az „ellenzéki egység” iránti igényt, ám Magyarországon a „máskéntgondolkodók” pluralitása miatt az ellenzéki irányzatok már 1987–1988-tól külön-külön szerveződtek.

⁵⁶ Csurka István (1934–2012) drámaíró, publicista, politikus. 1956-ban dramaturg hallgatóként vezető nemzetőr, ezért fél évre internálták. Később népszerű író, színházi szerző. 1985-től az ellenzék közismert alakja. MDF-alapító, 1988-tól elnökségi tag, 1991–1992-ben alelnök. 1993-ban radikálisabb rendszerváltást sürgetve alapította meg a Magyar Igazság és Élet Pártját, amelynek 2012-ig elnöke. Parlamenti képviselő (1990–1994 és 1998–2002).

⁵⁷ Csurka István: *Minden, ami van (Politikai írások és beszédek gyűjteménye, 1979–1998)*. Püski, 1998, 38–55.

⁵⁸ Pintér i. m. 125–146.

⁵⁹ Vö. Spangel i. m. 86–91. és Agócs Sándor (szerk.): *Élő Antológia – Lakitelek, 1985. október 22. A tanácskozás hiteles jegyzőkönyve*. Lakitelek, Antológia, 2011

árulásnak Kádár 1956-os pálfordulását és az eltelt időszakot. A mű közlése miatt, vagy legalábbis erre történő hivatkozással betiltották a legolvasottabb, a népiekhez erősen kötődő, *Tiszatáj* című szegedi irodalmi folyóiratot. A tiltakozó aláírásgyűjtést nagyrészt a BGA vezetői szervezték, a 114 író és költő által jegyzett nyilatkozatot az alapítvány egyik titkára, Kiss Gy. Csaba⁶⁰ művelődéstörténész olvasta fel az Írószövetség 1986. november végi közgyűlésén,⁶¹ amelyen mondhatni „nyílt lázadásra” került sor a kultúrpolitikával szemben, részben a bátor hangú felszólalásokkal, részben a párthoz nem vagy kevésbé lojális írók vezetőségbe választásával. Az elnökség tagja maradt a két közismert „renitens”, Csoóri Sándor és Csurka István; a válaszmány ismét a szövetség egyik alelnökévé választotta meg barátjukat és politikai eszmetársukat, az ugyancsak „kritikus hangként” számon tartott Fekete Gyulát.⁶²

A kongresszust az Írószövetség nyílt ellehetetlenítése követte. A pártvezetés befagyasztotta a szervezet költségvetését, korlátozták a „lázadók” publikálási lehetőségeit, „ellen-szövetség” szervezését kísérelték meg lojális írókból – igaz, sikertelenül. Mindazonáltal nyilvánvalóvá vált: ez a szervezet sem válhat a társadalmi problémákról folytatott konstruktív párbeszéd legális fórumává a hatalom és a „máskéntgondolkodók” között, amint azt a „népiek” köréhez sorolt írók, leginkább a fent említettek, remélték és szorgalmazták.

⁶⁰ Kiss Gy. Csaba (1945–) irodalomtörténész, művelődéstörténész. 1982-től a nem hivatalosan működő BGA informális titkára, 1985-től titkársági tagja. MDF-alapító, 1989–1990-ben szóvivő, elnökségi tag. 1993-ban kilépett a pártból. A diktatúrák bukását követően a budapesti mellett több más közép-európai egyetem oktatója.

⁶¹ A közgyűléshez jegyzőkönyvét, sajtóvisszhangját lásd Kiss Gy. – Szilcz i. m. 49–334.

⁶² Fekete Gyula (1922–2010) író, politikus. A világháború után a Nemzeti Parasztpárt Borsod megyei szervezője, földosztási kormánybiztos. Az 1956-os forradalom után, mint az Írószövetség egyik titkára, börtönbe került. A hatvanas-hetvenes évektől számos írásában tette szóvá a népességfogyást, megállítást szaksmai javaslatokkal is sürgette. Az Írószövetség tekintélyes „kritikus hangja” volt.

1986 második felére, 1987 elejére a népi-nemzeti irányzat egyre ismertebb és tekintélyesebb lett, legalábbis bizonyos körben, főként – bár nem kizárólag – a humán és a vidéki értelmiség soraiban, akikből lassanként látens hálózat formálódott.⁶³ Nem utolsósorban mint a BGA adományozói és szimpatizáns köre: a publicitás megvonása miatt az Alapítvány vezetői és főként titkárságának fiatal tagjai⁶⁴ „mozgalmi” eszközökkel (tízezres levél- és csekkpostázás, egyetemi kollégiumi és klubestek, jótékonyági kiállítások) promotálták a nemes célt.⁶⁵ A találkozások, új ismeretségek, kisebb-nagyobb ügyek, kezdeményezések kapcsán, a hasonló nézetek mentén csendes kapcsolati hálózatosodás ment végbe, és ez a folyamat szervesen megágyazott a majdani mozgalom, a Magyar Demokrata Fórum 1987-es születésének és 1988-as intenzív növekedésének.

A „HETEK” MINT „LAKITELEK” SZERVEZŐI, AZ MDF ALAPÍTÓI ÉS A TANÁCSKOZÁST ELŐKÉSZÍTŐ MUNKÁJUK

A hatvanas évek végéig visszanyúló barátságok, a BGA érdekében, illetve az Írószövetségben folytatott „legális küzdelmek” és a szellemi-politikai gondolkodásbeli rokonság hozta össze azt a hét-nyolc fős szűkebb kört (az 1987. szeptemberi, „első” lakiteleki találkozót⁶⁶ ösz-

⁶³ A „nemzeti radikális ellenzék” erősödő, nem tömeges, ugyanakkor országos értelmiségi befolyását a pártvezetés számára készült – és Kádárék által meg is tárgyalt – belső jelentés már 1986 nyarán részletesen taglalta, vö. Pintér i. m. 125–130.

⁶⁴ Az alapító Csoóri Sándor, a kurátor Für Lajos; a titkárságból Nagy Gáspár (titkár), Kiss Gy. Csaba, valamint Lezsák Sándor (mint vidéki titkár) és a BGA 1979-es ötlegazdája, Bakos István bölcész, kutatósszervező.

⁶⁵ Vö. Szécsi: *A Bethlen Gábor Alapítvány...* i. m. 113–127.

⁶⁶ „Első” lakiteleki találkozóként szokás említeni az 1987. szeptember 27-i tanácskozást, „másodiknak” az 1988. szeptember 3-i alkalmat, eltekintve a korábbi, ugyancsak Lezsák Sándor által szervezett irodalmi-közéleti összejövetelektől, pl. a *Fiatal Írók Találkozója* (1979) és az *Antológia Est* (1985)

szehívók és az MDF alapítóinak közösségét), amely a népi-nemzeti „látens értelmiségi hálózat” szervező magjává, mintegy „kristályosodási pontjává” vált, és meghatározta a mozgalom első időszakát.⁶⁷

1987 tavaszára az egyre nyilvánvalóbb válság a társadalom mind több – szinte valamennyi – alrendszerére kiterjedt. Kiutat kereső gazdasági-politikai reformprogramok készültek, amelyeket – többnyire szűkebb körökben – sok helyen megvitattak, például szakmai-tudományos műhelyekben, egyetemi szakkollégiumokban, klubokban, a Pozsgay Imre vezette Hazafias Népfront (HNF) testületeiben stb. A két nagy ellenzéki irányzat is készült „válságterápiák” megfogalmazására, megkezdődött egy „második monori tanácskozás” kétoldalú előkészítése, amely akár egy közös programalkotási folyamathoz is elvezethetett volna. Nem így történt, a tárgyalások 1987 nyarán megszakadtak. A radikálisok legjelentősebb szamizdat kiadványuk, a *Beszélő* különszámaként publikálták *Társadalmi szerződés* című komplex reformprogramjukat. Az ellenzéki utak elváltak.⁶⁸

A majdani „lakitelekiek” visszatértek tavaszi elképzelésükhöz, egy „saját találkozó” összehívásához, amely alkalmat adhat az önmeghatározásra és szimpatizánsi körük reprezentatív áttekintésére. Az őszre halasztott összejövetelre a szervezők végül alapvetően hasonló gondolkodású, de változatos tudományterületeket művelő értelmiségieket, különböző műhelyekhez kötődő írókat-költőket, művészeket, el-

⁶⁷ Bíró Zoltán, Csoóri Sándor, Csurka István, Fekete Gyula, Für Lajos, Kiss Gy. Csaba, Lezsák Sándor, valamint Bihari Mihály (1943–) politológus, egyetemi tanár, a BGA jogász szakértője, 1986–1988 között a párton belüli reformerek egyik legismertebb teoretikusa, előadója. 1988 áprilisában Bíró Zoltánnal, Király Zoltánnal és Lengyel Lászlóval együtt kizárták az MSZMP-ből. 1994–1998-ig parlamenti képviselő, 1999-től az Alkotmánybíróság tagja, 2005–2008-ig elnöke.

⁶⁸ A népiek inkorrekt lépésnek tekintették, hogy a radikálisok az egyeztetés-sorozat idején előzetes értesítés nélkül adták ki átfogó reformprogramjukat, ezért szakították meg a tárgyalásokat. Vö. Bíró i. m. 12–13; Für: „Föltrepiülni...” i. m. 314–322. A Beszélő-kör meghatározó személyiségének emlékeit lásd Kis János: *Szabadságra ítélve. Életrajzi beszélgetések Meszerics Tamással és Mink Andrással*. Kalligram, 2021, 426. sk. A „szakítás” körülményeiről, korabeli és utólagos, vitatott értékeléséről lásd még Pintér i. m. 169–180.

térő korosztályok képviselőit, fővárosiakat és vidékieket hívtak meg ismeretségi körükből.⁶⁹

A szervezőmunkát céljaik és a „tudatosan vállalt legalitás” jegyében kezdték meg, mellőzve a konspirációt a meghívottak megszólításában és az operatív rendezési feladatokban. Utóbbiak nagy része a találkozóknak kertjében helyet adó Lezsák Sándorra és lakiteleki baráti-segítői körére hárult. A tanácskozás betiltásának kockázatát a magánterület mint helyszín kiválasztásával és a rokon gondolkodású pártpolitikus, a HNF-elnök Pozsgay Imre meghívásával igyekeztek minimalizálni. (Ezek az „óvintézkedések” ugyan végső soron sikerre vezettek, ám a hatalom részéről érzékelhető volt mind a megfigyelés, mind a megfélemlítés szándéka és gyakorlata.⁷⁰)

A tanácskozás menetrendjét Für Lajos nagymarosi hétvégi házába félrehúzódba, formálisan egy BGA titkársági ülés keretében véglegesítették, felosztva egymás között a szerepeket, a feladatokat és a meghívandókat. Döntöttek egy Zárónyilatkozat elfogadtatásáról, valamint egy – a szocialista alkotmány szövege szerint sem tilos – moz-

⁶⁹ A „saját táboron” kitekintve és a párbeszédkészség jegyében jelen voltak fiatal társadalomtudósok is, továbbá kisebb számban meghívást kaptak radikálisok közül is néhányan, olyanok, akik kevésbé exponálták magukat „földalatti” aktivitással – tekintettel a vendégelőadó Pozsgay Imre pozíójára és a találkozó szándékoltan legális jellegére. Köreikből kevesen mentek el Lakitelekre; például Konrád György író, aki fel is szólalt a tanácskozáson.

⁷⁰ Az előkészületek és a tanácskozás állambiztonsági megfigyeléséről számos fennmaradt jelentés tanúskodik. A találkozó helyszíne körül, sőt az odavezető utakon is érezhető és fenyegető volt a rendőri jelenlét. Még a magas rangú Pozsgay Imrét is kétszer igazoltatták gépfegyveres munkásőrök. Bihari Mihály – Kósa Ferenc – Pozsgay Imre: *Mi történt velünk. Magyarországi sorskérdések 1987–2014*. Éghajlat, 2014, 23–24. A házigazda a bérelt nagy sátorból, evőeszközökből is előkészített egy rejtett tartalékot előzetes rendőri lefoglalás esetére. A tanácskozás lehallgatását Lezsák Sándor a Münchenben élő Tollas Tibor költőtől, a *Nemzetőr* című emigráns magyar folyóirat főszerkesztőjétől kapott zavaró műszerrel igyekezett megakadályozni vagy megnehezíteni. Spangél i. m. 98.

galom kezdeményezéséről, amelynek ekkor adták, hosszas megfontolás után, a „Magyar Demokrata Fórum” nevet.⁷¹

1987. szeptember 27-én, a dél-alföldi Lakiteleken mintegy 185 fő részvételével megtartották azt a történelmi jelentőségű találkozót, amelyen a legális szolás keretei között vitathatták meg – a tanácskozás címe szerint – „a magyarság esélyeit”.⁷² Ahol már a résztvevőket köszöntő házigazda – egy versidézetbe rejtve – forradalomként utalt 1956-ra. Amely, bár résztvevőinek köre szándékoltan túlterjeszkedett a népi-nemzeti szellemiséget szorosán magukénak vallók táborán, mégis: megszervezésének módjában, légkörében, de a felszólalások többségének hangvételében is, önmagában jól példázta a népiek – történelmi hagyományaikon alapuló – politizálását. Megjelent benne a nemzeti sorskérdések napirenden tartása, a megoldások keresésének a valóság kereteivel gyakorlatiasan számot vető („ahogy lehet”) megközelítése, és a hazaszeretetből a hősiesség éthoszáról is lemondó, türelmesen építkező, „konstruktív” politikai bátorság.

HIVATKOZÁSOK

- Agócs Sándor (szerk.) (2011): *Élő Antológia – Lakitelek, 1985. október 22. A tanácskozás hiteles jegyzőkönyve*. Lakitelek, Antológia.
- Agócs Sándor – Medvigy Endre (szerk.) (2019): *A magyarság esélyei. A tanácskozás hiteles jegyzőkönyve. Lakitelek, 1987. szeptember 27.* Lakitelek, Antológia [6. kiadás].
- Bakos István (szerk.) (2005): *Alapítvány a nemzet javára. A Bethlen Gábor Alapítvány negyedszázada (1980–2005)*. BGA–Püski.

⁷¹ A formális szervezetalakítást, sőt végül a „mozgalom” kifejezést is korainak tartva, az elnevezésben a társadalmi párbeszéd szándékát hangsúlyozó „fórum” mellett döntöttek, a „demokrata” jelző egyértelmű volt. A „nemzeti” kifejezés a nyugati nyelveken félreértéseket okozhatott volna, ezért választották helyette első szóznak: „magyar”. Végül az „MDF” mint rövidítés is jól kiejthető.

⁷² Agócs Sándor – Medvigy Endre (szerk.): *A magyarság esélyei. A tanácskozás hiteles jegyzőkönyve. Lakitelek, 1987. szeptember 27.* [6. kiadás] Lakitelek, Antológia, 2019.

- Bihari Mihály (2005): *Magyar politika 1944–2004. Politikai és hatalmi viszonyok*. Osiris.
- Bihari Mihály – Kósa Ferenc – Pozsgay Imre (2014): *Mi történt velünk. Magyarországi sorskérdések 1987–2014*. Éghajlat.
- Bíró Zoltán (1993): *Elhervadt forradalom*. Püski.
- Bódi, Ferenc – Ralitsa, Savova (2018): *Third Way: Alternatives of Left Side in Central Europe between the First and Second World War*. In Ragusa Andrea (szerk.): *Memorie della Rivoluzione d'Ottobre*. Manduria-Bari-Roma: Piero Lacaita Editore. Società e Cultura (78) Filippo Turati, [97–116].
- Borbándi Gyula (1989): *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*. Püski.
- Csizmadia Ervin (1995): *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Dokumentumok. Interjúk. Monográfia*. T-Twins.
- Csoóri Sándor (1991): *Nappali hold*. Püski.
- Csoóri Sándor (2018): *Éji nap, nappali hold. 1955–1989. Naplójegyzetek, töredékek*. Szerkesztette: Balogh Júlia, Pálffy G. István, Erdélyi Szalon, IAT Kiadó.
- Csurka István (1998): *Minden, ami van (Politikai írások és beszédek gyűjteménye, 1979–1998)*. Első kötet. Püski.
- Domokos Máttyás (1998): *Adósságlevél. Esszék, tanulmányok Illyés Gyuláról. Kortárs*.
- Elek István – Lezsák Sándor – Márton Gyöngyvér (szerk.) (2016): *Írók az Írószövetség történetéről (1982–83). Jegyzőkönyv. Lakitelek, Antológia*.
- Für Lajos (2007): *„Föltrejönni rajban” – Utak a Fórumba*. Püski.
- Für Lajos (1993): *Szabadon szeretnék síni*. Püski.
- Görömbei András (2003): *Csoóri Sándor*. Pozsony, Kalligram.
- Jónás Róbert (2020): *„Pozsgay elvtárs magatartását (...) el kell marasztalni.” Egy vizsgálat részletei és tanulságai. Lymbus. Magyarságtudományi forrásközlemények, 969–980*.
- Kis János (2021): *Szabadságra ítélve. Életrajzi beszélgetések Meszerics Tamással és Mink Andrással*. Kalligram.
- Kiss Gy. Csaba (2016): *Földcsuszamlás az Írószövetségben*. In Kiss Gy. Csaba – Szilcz Eszter (válog. és összeáll.): *A másik Magyarország hangja. Dokumentumok az Írószövetség 1986-os közgyűléséről*. Lakitelek, Antológia, 9–26.
- Kiss Gy. Csaba (2017): *Harminc év után: 1987. Személyes történelem*. Nap Kiadó.
- Kiss Gy. Csaba (2017): *A magyar átmenet összehasonlító szempontból. Néhány megjegyzés a közép-európai dimenzióról. Rendszerváltó Archivum. Különszám, 2017. december. 28–30*.
- Papp István (2012): *A magyar népi mozgalom története, 1920–1990*. Jaffa.
- Pintér M. Lajos (2007): *Ellenzékben. A „Nagy Népi Hural”-tól a Magyar Demokrata Fórumig. A Kádár-rendszer népi-nemzeti ellenzéke 1968–1987*. Lakitelek, Antológia Püski Sándor (2002): *Könyves sors – magyar sors*. Püski.

- Romsics Ignác (1999): *Magyarország története a XX. században*. Osiris.
- Salamon Konrád (2002): *A harmadik út küzdelme. Népi mozgalom 1944–1987*. Korona.
- Spangel Péter (2012): *Himnusz kívülről, belülről. Lezsák Sándorral beszélget Spangel Péter*. Kairosz.
- Standeisky Éva 1996 [2005]: *Az írók és a hatalom 1956–1963*. 2., jav. kiadás, 1956-os Intézet.
- Szécsi Árpád (2002): „A „szabadság kis köreitől” a választási győzelemig – a Magyar Demokrata Fórum története a korai kezdetektől 1990. március 25-ig. In *Multa rogare, rogata tenere, retenta docere. Tudományos Diákköri Dolgozatok 2001*. ELTE ÁJK, 188–232.
- Szécsi Árpád (2005): A Bethlen Gábor Alapítvány első évtizede. In Bakos István (szerk.): *Alapítvány a nemzet javára. A Bethlen Gábor Alapítvány negyedszázada (1980–2005)*. BGA–Püski, 79–150.
- Szekér Nóra (2017): A diktatúra „kis körei”. Az aczéli kultúrpolitika néhány sajátossága. In Nagymihály Zoltán – Szekér Nóra (szerk.): *Forrásvidék. A nemzeti demokratikus gondolkodás a magyar folyóiratok tükrében (1956–1987)*. Lakitelek, Antológia, 9–32.
- Szeredi Pál (2017): *A nemzetépítő demokratikus ellenállás dokumentumai 1968–1987*. Pilisszentkereszt, Barangoló.
- Szeredi Pál (2016): *Püski Sándor. Politikai életrajz*. Pilisszentkereszt, Barangoló.
- Tabajdi Gábor (2019): *Bomlasztás. Kádár János és a III/III*. Jaffa.
- Tóth Erzsébet – Agócs Sándor (szerk.) (2009): *Fiatal Írók Találkozója. Lakitelek, 1979–2009*. Lakitelek, Antológia.
- Tőkés Rudolf (1998): *A kialakított forradalom. Gazdasági reform, társadalmi átalakulás és politikai hatalomutódlás 1957–1990*. Kossuth.
- Vasy Géza (2002): *Illyés Gyula*. Elektra Kiadóház.

SZÉCSI ÁRPÁD

A Magyar Demokrata Fórum
megalakulása és parlamenti párttá válása
(1987–1990)¹

A szabadságát visszanyerő Magyarország első demokratikus kormányának megalakítására az 1990. tavaszi választásokon győztes pártként a Magyar Demokrata Fórum (MDF) kapott lehetőséget és megbízást. A történelmi pillanattig azonban hosszú út vezetett. Szellemi-erkölcsi értelemben, nemzeti és demokratikus céljait tekintve az MDF gyökerei visszavezethetők az 1956-os forradalomig. Alapítóinak kapcsolattrendszere 1968–1969 körül kezdett – kisebb baráti körökben – épülni, így a mozgalom tágabb értelemben vett előtörténetét innen számíthatjuk. Közvetlen előzményei, egy hasonló gondolkozású, ún. „népi-nemzeti” irányultságú látens hálózat kialakulása és egy politikai-baráti társaságszervező maggá formálódása azonban már a nyolcvanas évek derekára estek. A fejlődési folyamat korszakhatárát pedig az 1987. szeptemberi lakiteleki találkozó jelentette, ahol – egy Budapeستől távoli falu családi házának kertjében felállított lakodalmas sátor alatt – a „magyarság esélyeiről” tanácskozó mintegy 185 résztvevő nyilatkozatban kezdeményezte „egy magyar demokrata fórum” megalapítását. Kevesebb mint egy évvel később, ugyanott, ugyanezzel a névvel a mozgalom szervezetté alakult, amely több tízezres tagságot toborozva, 1989 nyarától deklaráltan pártként folytatta működését, és az 1990. tavaszi választásokon sikeresen szerepelve, a legtöbb képviselőt küldhette az országgyűlésbe, történelmi utat járva be ezzel a „sátortól a parlamentig”.

¹Jelen tanulmány első változata angolul megjelent: Bódi, F. – Ragusa, A. – Savova, R. *Courage in Politics*. Pisa, Pacini Editore, 2020, 200.

PLURÁLISAN SZERVEZŐDŐ ELLENZÉK – A „NÉPI-NEMZETI” DEMOKRATÁK ÚTJA A LAKITELEKI SÁTORIG

Magyarországon a demokratikus átmenetet eredményező, nemzetközileg egyedülálló kifejezéssel „rendszerváltásnak” nevezett folyamat kezdetét a történelmi-politikatudományi szakirodalom több évszámhoz is köti (1987, 1985 vagy akár már 1979).² Ugyancsak magyar sajtósság – közép- és kelet-európai összehasonlításban –, hogy a pártállami rendszer ellenzéke kezdettől plurálisan szerveződött (eltérően például a lengyel Szolidaritástól).³ Az eltérő eszmei tradíciók és társadalmi-politikai megközelítések mellett a két legjelentősebb irány-

² A korszakról lásd többek között Bihari Mihály: *Magyar politika 1944–2004. Politikai és hatalmi viszonyok*. Osiris, 2005; Bozóki András: *Gördülő rendszerváltás. Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon (1977–1994)*. L'Harmattan – Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány, 2019; Fricz Tamás: *A magyarországi pártrendszer 1987–1995*. Cserépfalvi, 1996; Romsics Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás*. Rubicon-Könyvek, 2003; Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990*. Napvilág, 2006; Tótkés Rudolf: *A kialakított forradalom*. Kossuth, 1998; gyűjteményes művek: Bihari Mihály (szerk.): *A többpártrendszer kialakulása Magyarországon 1985–1991. Tanulmánykötet*. Kossuth, 1992; M. Kiss Sándor (szerk.): *Rendszerváltás 1989. 15 tanulmány*. Antológia, Lakitelek, 2014; dokumentumválogatás: Mink András (szerk.): *Rendszerváltás*. Osiris, 2018; interjúkötetek: Bába Iván (szerk.): *Felgyorsult történelem. 18 beszélgetés a szocializmus bukásáról*. Demokratikus Átalakulásért Intézet, 2010; Bossányi Katalin *Szólampróba (Beszélgetések az alternatív mozgalmakról)*. Láng, 1989; Elek István: *Rendszerváltoztatók húsz év után*. Magyar Rádió Zrt. – Heti Válasz Lap- és Könyvkiadó Kft., 2009; Richter Anna: *Ellenzéki Kerekasztal (portrévázlatok)*. Ötlet, 1990; Rimay Andrea: *Rendszerváltó nők. Interjúk*. Gondolat, 2013; Szabó László Zsolt – Tóth Gy. László: *Húsz év után. Interjúk a rendszerváltozásról 2008–2009-ben*. Antológia, Lakitelek, 2019; Szitás Katalin *Értelmiség és politika*. Kalligram, 2020.

³ Bihari Mihály (szerk.): *A többpártrendszerek kialakulása Kelet-Közép-Európában 1989–1992. Tanulmánykötet*; Juhász György – Domonkos László (szerk.): *Táborszemle. Különségek, itt és ott*. Antológia, Lakitelek, 2017; Kiss Gy. Csaba: *A magyar átmenet összehasonlító szempontból. Néhány megjegyzés a közép-európai dimenzióról*. *Rendszerváltó Archívum*. Különszám, 2017. december, 28–30. és Simon János: *Közép-európai átmenetek vagy átalakulások? A rendszerváltozások elméleti megközelítése*. In M. Kiss i. m. 11–39.

zat hatalommal szembeni stratégiája is különbözött.⁴ A radikális vagy „demokratikus ellenzék”, amely a nyolcvanas években elsősorban az emberi jogok védelmét tűzte zászlajára, szamizdat kiadványaival egy ún. „második nyilvánosságot” hozott létre, és esetenként más tiltott, konspirált tevékenységeket is felvállalt. A népi mozgalom „nagy öregjeit” tisztelő és közéleti magatartásmintáikat alapvetően követő „nemzeti demokraták” ezzel szemben tudatosan megmaradtak a legalitás keretei között, és a kötelező tabukat többé-kevésbé tiszteletben tartva az első nyilvánosságban próbálták egyre kijebb tolni a kimondhatóság határait, vidéki irodalmi folyóiratokban megjelentetett cikkekben tematizálva az ún. „nemzeti sorskérdéseket” vagy a határon túli magyarok helyzetét, jogvédelmük, támogatásuk szükségességét. Törekvéseik intézményesítésére még a hetvenes években kezdeményezték egy autonóm alapítvány és egy önálló lap engedélyezését, továbbá igyekeztek kihasználni az Írószövetség (többnyire csak belső) nyilvánosságának kereteit is. Az említett területeken folytatott „küzdelmek” a nyolcvanas évek derekára, pontosabban 1986 végére, 1987 elejére összekovácsoltak egy szűkebb, hét-nyolc fős, egyre tudatosabban politizáló baráti társaságot, amely a népi-nemzeti ellenzék szervező magjává vált.

1987 nyarán – minden kétség és bizonytalanság ellenére – érzelhetővé vált egy komolyabb, akár jelentős változásokat elindító reformfolyamat kibontakozásának lehetősége. Az uralkodó Magyar Szocialista Munkáspárttal (MSZMP) szemben álló két jelentősebb szellemi-politikai irányzat egyaránt elérkezettnek látta az időt megtalálni az önmeghatározás megfelelő formáját. A radikálisok szamizdat folyóiratuk, a *Beszélő* különszámaként komplex reformprogramot jelentettek meg *Társadalmi szerződés* címmel.⁵

⁴Vö. Szécsi Árpád: Az MDF mozgalmi gyökerei, szellemi-politikai előzményei (lásd jelen kötetben) és Csizmadia Ervin *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Dokumentumok. Interjúk. Monográfia.* T-Twins, 1995.

⁵A *Beszélő* című lapról, a *Társadalmi szerződés* születéséről és a demokratikus ellenzék történetéről lásd Kis János: *Szabadságra ítéltve. Életrajzi beszélgetések Meszerics Tamással és Mink Andrással.* Kalligram, 2021.

A nemzeti demokraták mozgalmának leendő „alapító atyái”⁶ egy főként hasonló gondolkozású, de ugyanakkor változatos foglalkozást gyakorló, különböző tudományterületeket művelő, több művészeti ághoz és csoportosuláshoz tartozó, vegyes korosztályú, budapesti és vidéki meghívottak részvételével tartott összejövetel alkalmával kívántak mintegy „representatív” áttekintést nyerni szimpatizánsi körükről. Nem törekedtek programadásra: az elfogadásra előre megszövegezett nyilatkozattervezet mondanivalója a nyilvánvaló gazdasági, továbbá az erkölcsi és afféle „általános” válság nyilvános kimondása volt, annak feloldása érdekében nyílt társadalmi párbeszédet sürgettek, ennek egyik formális keretként pedig egy „magyar demokrata fórumot” kezdeményeztek. Az utóbb történelmi jelentőségűnek bizonyult találkozót és nyilatkozatot az említett hét-nyolc-kilenc fős kör készítette elő,⁷ a tanácskozás tematikája, menetrendje és a feladatok pontos meghatározásával, azok felelőseinek egymás közötti kijelölésével és átgondolt szereposztással magát az összejövetelt illetően.⁸ Szim-

⁶ A „hetek”, akik az MDF 1987-es kezdeményezéséhez és az 1988-as megalapításhoz egyaránt „nevüket adták”: Bíró Zoltán, Csoóri Sándor, Csurka István, Fekete Gyula, Für Lajos, Lezsák Sándor, Kiss Gy. Csaba; a lakiteleki találkozó és a mozgalom előkészítésében jelentős szerepet játszott még Bakos István és Bihari Mihály.

⁷ A Lakiteleki Nyilatkozat szövegét lásd Riba András László – Székér Nóra (szerk.): *Dokumentumok a Magyar Demokrata Fórum korai történetéből (1987–1989)*. Antológia, Lakitelek, 2017, 17–18. A kötet lábjegyzetei rövid életrajzi áttekintést adnak az MDF alapítóiról, politikusairól és a korszak más jelentős személyiségeiről.

⁸ A tanácskozás előzményeiről, előkészületeiről, részleteiről, értékeléséről bővebben lásd Pintér M. Lajos: *Ellenzékben. A „Nagy Népi Húrál”-tól a Magyar Demokrata Fórumig. A Kádár-rendszer népi-nemzeti ellenzéke 1968–1987*. Antológia, Lakitelek, 2007, 169–202, Szécsi Árpád: A „szabadság kis köreitől” a választási győzelemig – a Magyar Demokrata Fórum története a kezdetektől 1990. március 25-ig. In *Multa rogare, rogata tenere, retenta docere. Tudományos Diákköri Dolgozatok 2001*. ELTE ÁJK, 2002, 198–205. A résztvevők visszaemlékezéseiben: Ács Zoltán (szerk.): *Kizárt a párt. Bihari Mihály, Bíró Zoltán, Lengyel László, Király Zoltán*. Mozgókép Innovációs Társulás, é. n. [1988], 71–73, 140, 176–177; Bihari Mihály – Kósa Ferenc – Pozsgay Imre: *Mi történt velünk. Magyarországi sorskérdések 1987–2014*. Éghajlat, 2014, 11–24, 37–51; Bíró Zoltán:

bolikusnak is tekinthető, hogy a legjelentősebb előkészítő megbeszélésre – amelynek során egyebek mellett a Magyar Demokrata Fórum elnevezés is megszületett – a találkozó szervezői formálisan mint a népi-nemzeti értelmiségiek által 1979-ben kezdeményezett, de csak 1985-ben engedélyezett Bethlen Gábor Alapítvány egyik kibővített titkársági ülésére gyűltek össze.⁹

A lakiteleki „sátorverés” egy folyamat fontos állomása volt, része annak a szerves fejlődésnek, amelynek eredményeként, amint e tanulmány bemutatni kívánja, a szellemi-politikai elődöktől öröklött sajátos közéleti-ellenzéki attitűd, afféle „konstruktív bátorság”¹⁰ a rendszerváltás egyik meghatározó mozgalmának hajtóerejévé vált, majd – más fontos tényezők mellett – győzelemre segítette a párttá alakult MDF-et, amelynek elsődleges választási jelszava és önmeghatározása is ez lett: a „nyugodt erő”.

LAKITELEKTŐL LAKITELEKIG. A KÉT TALÁLKOZÓ ÉS A KÖZTES ÉV (1987–1988 SZEPTEMBERE) TÖRTÉNESEI

Az 1987. szeptember 27-én megtartott lakiteleki találkozó a szervezők előzetes tervei szerint zajlott. Vasárnap délelőtt szerte az országból megérkeztek a résztvevők a Budapesttől 120 kilométerre fekvő

Elhervadt forradalom. Püski, 1993, 12–17; Fekete Gyula: *Naplóm a történelemnek, 1941–2000. III. kötet.* Trikolor, 2007, 1989–1994; Für Lajos: „Föltrepiülni rajban” – *Utak a Fórumba.* Püski, 2007, 314–322, 362–382, 403–404; Kiss Gy. Csaba: *Harminc év után: 1987. Személyes történelem.* Nap Kiadó, 2017, 80–135, 150–175; Spangel Péter: *Himnusz kívülről, belülről. Lezsák Sándorral beszélget Spangel Péter.* Kairosz, 2012, 94–101, Pozsgay Imre: 1989. *Politikus-pálya a pártállamban és a rendszerváltozásban.* Püski, 1993, 79–82. Szabad György: *Aradtól az Országgyűlésig. Pavlovits Miklós interjúja Szabad Györggyel, 1991–1992.* Magvető, 2017, 111–113 és Gaál Péter interjúja Csoóri Sándorral, in Bába (szerk.) i. m. 154–157.

⁹Vö. Szécsi Árpád: „A Bethlen Gábor Alapítvány első évtizede.” In Bakos István (szerk.): *Alapítvány a nemzet javára. A Bethlen Gábor Alapítvány negyedszázada (1980–2005).* BGA–Püski, 2005, 129.

¹⁰Vö. Szécsi: *Az MDF...* i. m.

alföldi falu szélén álló tanyaház kertjébe. A házigazda Lezsák Sándor köszöntőjében Kölcsey Ferenc 1834-es országgyűlési beszédéből, aktuális áthallással idézte: egykor a szólásszabadság – a cenzúra miatt – csak „gyűlési beszédeken” érvényesülhetett, majd Nagy László költői képével („a torkon vágott forradalmak pirosát és gyászát viseljük belül”) nyíltan a vérbe fojtott 1956-os szabadságharcra emlékeztetett.¹¹ Fekete Gyula levezető elnök – maga is 1956–1957-ben börtönt viselt író – a nap során többször bátorította a jelenlévőket véleményük kifejtésére. „Legyünk demokraták ma estig: ne féljünk, és megpróbálhatunk visszazokni arra a nyelvre is, amelyben érvényes a fogalmak identitása. Fog ez menni ma estig, és lehet, hogy holnap is fog menni és próbáljuk tovább is” – utalt Bibó István abban az időben gyakran hivatkozott gondolatára.¹²

A bevezető előadást Pozsgay Imre tartotta, akinek konklúziója szerint az aktuális cél „egy demokratikus szocialista Magyarország megteremtése”. Ezután három referátum következett. A drámaíró Csurka István szerint „anti-katasztrófa program” kell, amely a szellemi-kulturális-erkölcsi válságot is orvosolhatja. Bihari Mihály politológus komplex válságdiagnózist adott, majd felvázolta egy reformfolyamat és mozgalom feltételeit, valamint feladatait. A reális helyzetfelméréshez elengedhetetlen az egyéni és a kollektív félelem legyőzése. Ő is Bibó Istvánt idézte: „demokratának lenni először is azt jelenti, hogy nem félünk”. Gombár Csaba szociológus a „pluralizmus” formái között – némiképp elméleti fejtegetésbe „csomagolva” – a párton belüli platformszabadság mellett a többpártrendszerre is majdani lehetséges opcióként utalt. Emlékezetes és jelentős volt még az elismert, „polgári” vagy „urbánus” íróként számon tartott Konrád György felszólalása, aki amellet, hogy méltatta jelen nem lévő, meg nem hívott radikáli-

¹¹ A tanácskozáson elhangzott és az (idő rövidege miatt csak) írásban leadott hozzászólások teljes szövege: Agócs Sándor – Medvigy Endre (szerk.): *A magyarság esélyei. A tanácskozás hiteles jegyzőkönyve. Lakitelek, 1987. szeptember 27. Antológia, Lakitelek, 2019 [6. kiadás] vagy a korábbi azonos kiadások (1991 és 2017 között).*

¹² Agócs–Medvigy (szerk.) i. m. 46.

sabb barátai érdemeit, viszont a közösen kívánt pluralizmus jegyében elismerte „egy ilyen sátor” önállóságát, és bátorította önmeghatározását. A további hozzászólók – egészen estig – változatos témákról és stílusban járultak hozzá gondolataikkal a tanácskozáshoz. „Mintha egy alkalmi parlament tanácskozott volna, tárgyszerűen rövid és hosszabb túlcifrázott fölszólalásokban.”¹³ Felszabadító közös élményt jelentett a szabad szóolás öröme.

Az előzetes terveknek megfelelően Bíró Zoltán bejelentette a fórum megalakításának szándékát. Ezt a kitéltet is tartalmazta az a Für Lajos és Kiss Gy. Csaba által előkészített, és egy néhány résztvevő alkotta „fogalmazó bizottság” által véglegesített zárónyilatkozat, amelyet a nap végén a mintegy 180 jelenlévő csaknem egyhangúlag elfogadott. Az egyoldalas dokumentumban deklarálták a – hivatalosan tagadott – válságot; a kiúthoz szükséges hatékony reformokhoz társadalmi partnerséget, közmegegyezést sürgettek; az ehhez hiányzó „folyamatos és nyilvános párbeszéd” színteréül pedig javasolták „egy magyar demokrata fórum” létrehozását, és független sajtóorgánumok működését is szorgalmazták.¹⁴

Sem a találkozó, sem a nyilatkozat nem volt programadó jellegű; magukban a létrejöttükben hordozták a „hallgatás falának” áttörését, ebben a formában és jelentőséggel elsőként a legális nyilvánosság – igaz, korlátozott – keretein belül. A hazatérő résztvevők beszámolóit által elért szűkebb körön túl ugyanis a szélesebb közvélemény jó ideig nem értesülhetett hiteles forrásokból a tanácskozás valós légköréről, mondanivalójáról. A Szabad Európa Rádió és egyéb nyugati médiumok másodkézből származó, pontatlan híradásait pedig a szervezők aggodalommal figyelték. Az amerikai előadókörúton lévő Csoóri Sándor megdöbbenéssel értesült emigráns magyaroktól: egy *New York Times*-ban megjelent cikk alapján az a hír terjed, hogy antiszemita hangok jelentek meg a tanácskozáson. Szervezőtársainak hazatelefo-

¹³ Kiss Gy.: *Harminc év után: 1987... i. m.* 123.

¹⁴ Pozsgay Imre: 1989. *Politikus-pálya a pártállamban és a rendszerváltozásban.* Püski, 1993, 213–222, Riba–Szekér (szerk.) i. m. 17–18. és *Rendszerváltó Archivum.* II. évf. 3. szám 2017. szeptember, 77–84.

nálva kiderült: nem volt jelen Lakiteleken a valószínűsíthető magyarországi hírforrás.¹⁵ A „lakiteleki” csoport minden igyekezete ellenére még maga a Nyilatkozat is csak november közepén jelenhetett meg, a Pozsgay Imre vezette Hazafias Népfront országos napilapjában, a politikussal készült nagyinterjú szövegébe mintegy becsempészve.¹⁶

A legális tanácskozás napja és az arról szóló első „hivatalos” tudósítás között tehát több mint hat hét telt el. A találkozó szervezői ekkorra már érthető türelmetlenséggel sürgették is a nyilvánosság, mégpedig – hagyományosan – az első nyilvánosság elé lépést, hiszen ők az összejövetel után rövidesen lépéseket tettek ennek érdekében. Már szeptember 30-án tájékoztató levelet küldtek Grósz Károly miniszterelnökhöz, amelyben a mellékelt Lakiteleki Nyilatkozat megjelentetését kérték – eredménytelenül, csalódottságukat pedig a kormányfő elutasító válaszána békülékeny hangvétele sem enyhítette.¹⁷ A továbbblépés érdekében november 20-ra már nemzetközi sajtótájékoztatót terveztek és kezdtek szervezni Lakitelekre – feladva hagyományos visszafogottságukat –, amikor Pozsgay az említett, november 14-én megjelent interjúbán beszámolt a találkozóóról, és idézte a teljes nyilatkozatot (amiért belső pártvizsgálatot indítottak ellene).¹⁸

A tanácskozás felszólalásai során elhangzottak azonban még így is „a sátorban maradtak”. A szervezők legépelették ugyan a találkozó jegyzőkönyvét, ám annak Művelődéskutató Intézet általi megjelentetését „felülről” letiltották.¹⁹ A Pozsgay-interjút ugyanakkor hatalmas

¹⁵ Vö. Bíró i. m. 16–17; Csoóri Sándor: *Nappali hold*. Püski, 1991, 290–291; Csoóri Sándor: *Éji nap, nappali hold. 1955–1989. Naplójegyzetek, töredékek*. Szerkesztette: Balogh Júlia, Pálffy G. István. Erdélyi Szalon, IAT Kiadó, 2018, 220.; Für: „Fölrepülni...” i. m. 394.

¹⁶ Tóth Gábor: „A közmegegyezés hajszálerői. Pozsgay Imre az állampolgári öntevékenységről, egyesületekről – a lakiteleki találkozóóról.” *Magyar Nemzet*, 1987. november 14., 7.

¹⁷ A levélváltás története, a nyilatkozat kísérőlevele és a kormányfői válasz szövege: Für: „Fölrepülni...” i. m. 383–386.

¹⁸ Pozsgay i. m. 82–83. és Bihari–Kósa–Pozsgay i. m. 48–50; Jónás Róbert: „Pozsgay elvtárs magatartását (...) el kell marasztalni.« Egy vizsgálat részletei és tanulságai.” *Lymbus. Magyarságtudományi forrásközlemények*. 2020, 969–980.

¹⁹ Vö. Acs (szerk.) i. m. 73. és Riba–Szekér (szerk.) i. m. 28–34.

érdeklődés övezte, Lakiteleken pedig több héten át számos szimpatizáns tekintette meg a tanácskozás videofelvételét. Visszatekintve, 1987 őszén látens szellemi-politikai „elő-mozgalom” született, követelt párbeszédet, fórumot, orgánumot, később szervezetet.²⁰ A „lakitelekiek” szakbizottságok felállítását tervezték – egy ilyen testület hamarosan meg is kezdte működését Joó Rudolf²¹ politológus vezetésével, és alapos jelentést készített a romániai magyarok elnyomott helyzetéről –, valamint tematikus, fővárosi és vidéki tanácskozásokat készítettek elő. A következő fél évben ez utóbbiakban öltött alakot a Lakiteleken meghirdetett „fórum”, a formálisan még meg sem alakult, de tulajdonképpen már működő „mozgalom”, amelynek „vezérkara” már rendszeresen ülésezett, hírértékű rendezvényeket, sajtótájékoztatót szervezett, nyilatkozatokat adott ki, kapcsolatban állt hasonló, informális politikai kezdeményezésekkel. 1988 elején még a budapesti nyilvános megjelenés nehézségeivel szembesültek. Az első, a demokráciáról és parlamentarizmusról tartott tanácskozásnak alig találtak helyszínt. Végül a Jurta Színház biztosított termet, amely így „névadója” is lett ennek az időszaknak. (Májusig összesen négy, több száz fős „Jurta-találkozóra” került sor, három témában.) Január végén a pártvezetés megtiltotta az országgyűlési képviselők és az MSZMP-tag előadók részvételét is a tanácskozáson.²²

1988 első hónapjai, Kádár főtitkárként töltött utolsó időszaka ugyanis – a májusra kitzűzött pártértekezlet előtt – egy retorziós periódus volt. Április elején került sor a „négyek” – köztük Bihari Mihály és Bíró Zoltán – MSZMP-ből történő, demonstratív, megszégyenítésnek szánt kizárására. (Az addig is széles körben ismert reformer ér-

²⁰ Az időszakról lásd Szeredi Pál: *A nemzetépítő demokratikus ellenzék története 1987–1989*. Barangoló, Pilisszentkereszt, 2018, 65–69.

²¹ Joó Rudolf (1946–2002) politológus, a nemzetközi kapcsolatok és kisebbségi jogok szakértője, biztonságpolitikus. 1986–1989-ig a Magyarságkutató Intézet főmunkatársa, 1988-ban MDF-alapító, a mozgalom ideiglenes elnökségének tagja, 1989. szeptember 15-ig külügyi munkacsoportjának vezetője. 1993–1994-ben között a Honvédelmi Minisztérium államtitkára; később diplomataként szolgált.

²² Többen távol is maradtak a rendezvényről, míg mások, köztük Bíró Zoltán, figyelmen kívül hagyták a tilalmat.

telmiségiek azonban csak még népszerűbbek lettek.) Mindemellett a több száz fős – márciusban két részletben az erdélyi magyarok helyzetéről, majd május közepén a sajtószabadságról tartott – Jurta-fórumok, valamint a két vidéki rendezvény (a helyi önkormányzatiságról és regionális problémákról) sikeresen, ismét a szabad, de felelős megszólalás élményével zajlottak, az előbbieket Budapesten is támogatta az „alternatív” értelmiség belső nyilvánosságát. A fővárosi találkozókra a népi-nemzeti szimpatizánsok mellett a radikálisok is felszólaltak. Vezetőiket a Fórum szervezői személyesen hívták meg.²³ A találkozókra ugyan formailag legális keretek között került sor, a média azonban továbbra is hallgatott róluk. A kormányzóvivő egyrészt tagadta, hogy tudnának az MDF létezéséről, ugyanakkor bírálta a tanácskozásokat hangvétele miatt.

1988 májusában Grósz Károly miniszterelnök átvette az MSZMP vezetését, Kádár csak (tényleges befolyás nélküli) elnök maradt, bizalmasait a Politikai Bizottságban részben már reformerek váltották. A belpolitikai légkör érezhetően enyhült, de a kedvező folyamatok visszafordíthatatlansága egyáltalán nem volt biztos, a nemzetközi környezet – a Szovjetunió esetleges belpolitikai fordulata miatt – még bármikor megváltozhatott. Június 27-én mindenestre engedélyezett tüntetésen vett részt az erdélyi magyarokkal szolidaritást vállalva – 1956 óta először – több tízezres tömeg, köztük az (informális) MDF sok szimpatizánsa. A méltóságteljes demonstráció határozott hangú beszédét Csurka István írta és Bubik István, a népszerű fiatal színész olvasta fel. A nyár folyamán egyre szabadabban szerveződhettek az ún. „alternatív szervezetek”, csoportok.

²³ Kiss Gy.: *Harminc év után: 1987... i. m.* 205. és Kiss Gy. Csaba: *Harminc év után: 1988–1989. Személyes történelem.* Nap Kiadó, 2019, 10–11. A budapesti és vidéki fórumokról – tartalmi összefoglalókkal – lásd Szeredi Pál (szerk.): *A felkészülés éve – 1988. A rendszerváltoztatást megelőző tanácskozások.* RETÖRKI, 2018, a március 5-i kiskunmajsai tanácskozás jegyzőkönyvét lásd Szeredi Pál (szerk.): *Helyi hatalom–helyi társadalom. A Magyar Demokrata Fórum vitája Kiskunmajszán 1988. március 5-én. Jegyzőkönyv.* Barangoló, Pilisszentkereszt, 2019.

LÁTENS HÁLÓZATBÓL SZERVEZETT MOZGALOM

A Magyar Demokrata Fórum 1988. szeptember 3-án, a mintegy 400 fős második lakiteleki találkozón jött létre mint tagsággal rendelkező mozgalom,²⁴ Alapítólevélbe foglalt értékrenddel és önmeghatározással, ideiglenes alapszabállyal és vezetőséggel (a jelenlévők a szervezetté alakulásért „erkölcsi és büntetőjogi” felelősséget vállaló „alapító szervezők” – a „hetek” Csengey Dénes²⁵ fiatal íróval és Joó Rudolffal kiegészült – körét kérték fel a majdani, formális tisztségválasztó országos gyűlésig). Az egy évvel korábbiakhoz hasonlóan, az 1988-as tanácskozás, egyben a szervezetalapítás előkészítését is ez a szervezői kör vállalta fel. Az általuk szövegezett, a találkozó résztvevői által – a módosító javaslatok megvitatását és megszavazását vagy éppen elvetését követően – elfogadott alapidokumentumok szerint az MDF független társadalmi szervezet,

„szellemi-politikai mozgalom, mely kiterjed az ország, illetve a magyarság egészére... azoknak a magyar történelmi hagyományoknak és mozgalmaknak (...) a követőjeként kíván tevékenykedni, amelyek a szellem és a politikai gondolat erejével a nemzeti és népi érdekeket igyekeztek mindig a korkövetelmények szerint ötvözni, a magyarság elé tárni és egybe kapcsolni a társadalmi haladás, az abszolutizmus elleni küzdelem, a nemzeti függetlenség és az európai humanizmus gondolatával; (...) bár a többpártrendszer kialakulá-

²⁴ A találkozó (nagy részében készült) hanganyagának szerkesztett leiratát lásd Szeredi Pál (szerk.): *Lakitelek 1988. A Magyar Demokrata Fórum 1988. szeptember 3-i tanácskozásának jegyzőkönyve és sajtóvisszhangja*. Antológia, Lakitelek, 2018. A résztvevők visszaemlékezései pl. Bihari Mihály in Elek (szerk.) 2009 78–79; Fekete Gyula i. m. 2079–2083; Kiss Gy.: *Haminc év után: 1988–1989...* i. m. 66–79.

²⁵ Csengey Dénes (1953–1991) író, népművelő, 1983–1984-ben a Fiala Írók József Attila Körének titkára. 1988 novemberétől a *Hitel* szerkesztőségi munkatársa. A rendszerváltás folyamatának, tömegdemonstrációinak ikonikus alakja, népszerű szónoka. 1989. márciustól haláláig az MDF elnökségi tagja, 1990-től országgyűlési képviselője.

sát szükségesnek és elkerülhetetlennek tartja a demokratizálás folyamatában, a jelen körülmények között nincs szándékában párttá szerveződni, meg akarja őrizni minden tisztességes, magyar érdekű gondolat és kezdeményezés számára nyitott, koalíciós mozgalmi jellegét (...) az alkotmányosság keretei között... a teljes nyílvanosság előtt fejt ki tevékenységét.”²⁶

Az Alapítólevél tételesen kijelölte a mozgalom feladatait, amelyek a demokratizálódás időszerű társadalmi folyamatait elősegítő teendők mellett többnyire a népi-nemzeti irányzat által képviselt ügyekre terjedtek ki (határon túli magyarság jogvédelme és támogatása, népeségfogyás megállítása, a „vidéki Magyarország” öntudatának és önszerveződésének megerősítése, stb.). Megjelent még a felsorolásban az egyházak érdekképviselőitene lehetővé tétele a fórum nyílt vitáiban, az utolsó kitétel szerint pedig az MDF feladata támogatni „az 1956-os forradalom (nemzeti felkelés) valóságghű értékelését”. A felsorolt teendők egyike aktív szerepet körvonalaz a mozgalom számára a demokratizálódás folyamatában, olyan funkciót meghatározva, amely a valódi versengő politikai rendszerekben tipikusan a pártok szerepe: „választási programjával és jelöltek állításával kapcsolódjon be a parlamenti és tanácsi választásokba.”²⁷

A belső demokratikus működés kereteit a másik elfogadott dokumentum, az (Ideiglenes) Alapszabály jelölte ki. Szövegezésakor Lezsák Sándor lengyel mintákat és az 1956-ban újjáalakuló magyarországi pártok szabályzatait vette alapul. Visszaemlékezése szerint szövegtervezetén szinte mondatról mondatra közösen végigment a tállalkozót előkészítő társaság. Drámai pillanatként élték meg, amikor Fekete Gyula kimondta, amit mindnyájan éreztek: „De hiszen ez egy

²⁶ A két alapdokumentumot lásd Riba–Szekér (szerk.) i. m. 103–114. A tanácskozás idején fénymásolatban, illetve stencilezett lapokon kapták meg a résztvevők a szövegtervezeteket. Uo. 103, 159. lj. Jelzésértékű volt, hogy Bihari Mihály módosító javaslatai közül – egyedülként – azt már nem szavazták meg a jelenlévők, hogy a „demokratikus szocializmus” kifejezés is szerepeljen a születő mozgalom alapítólevelének értékkatalógusában.

²⁷ Uo. 106.

párt!” Valóban, egy politikai „irányultság” mozgalom alapszabálya már akkor is kísérteties hasonlóságot mutatott egy demokratikus körülmények között működő párt belső szabályzatával.²⁸

A többpártrendszer hatalom általi deklarálására ugyan még közel fél évet kellett várni, a pluralizálódás folyamata azonban egyértelműen érzékelhető volt. A nyilvánosság, a sajtószabadság is sokat változott az egy évvel korábbi állapotokhoz viszonyítva. Az 1988-as tanácskozásról már – szinte „természetes módon” – beszámoltak az országos napi- és hetilapok, sőt, az egyik legnépszerűbb politikai rádióműsor, a *168 óra* a helyszínről is tudósított.

A mozgalom létszáma ezután rohamosan nőtt,²⁹ az év végére elérte a 10 000 tagot, köszönhetően egyrészt az elmúlt években csendben kialakult kapcsolati hálónak, a lelkes helyi szervezőknek szerte az országban, másrészt pedig Lezsák Sándor és lakiteleki segítői munkájának (hónapokig itt működött ugyanis az MDF adminisztratív központja).³⁰

Budapesten az ideiglenes elnökség a november 2-án végre megindított *Hitel* folyóirat szerkesztőségével közösen bérelte ki első irodáit. Azért is volt lehetséges és praktikus, hogy a szellemi-politikai közelség ily módon fizikailag is megnyilvánuljon, mivel a mozgalom vezetése és a szerkesztőbizottság között jelentős volt a személyi átfedés, többek között Bíró Zoltán lett a Püski Sándor könyvkiadó támogatásával megjelenő, független kétheti lap főszerkesztője. A *Hitel* fórumot kínált valamennyi, az átalakulást sürgető szellemi-politikai irányzatnak, ám érthető módon elsősorban az MDF-ben jelentkező nézetekről, eszmecserékről, történésekről tudósított. Összességében azonban nem a mozgalom lapja volt, a szerkesztőség és a Fórum vezetésének

²⁸ Szécsi: A „szabadság kis köreitől” ... i. m. 207. (Lezsák Sándorral készült mélyinterjú [2000. május 11.] alapján.)

²⁹ Vö. Juhász-Pintér Pál – Madácsy Tamás: „A Magyar Demokrata Fórum szerveződésének kezdetei.” In Szeredi Pál (szerk.): *A cselekvés fél éve. 1988 ősze – 1989 tavasza*. Antológia, Lakitelek, 2019, 49–81.

³⁰ A kisebb, le nem bontott sátorban regionális csoportokban „képezték ki” a helyi-területi önkéntes szervezőket. Hetek alatt több ezer levelet válaszoltak meg, tagkönyvet postáztak ki. Információs füzeteket sokszorosítottak.

„társbérlete” is csak néhány hétig tartott. Utóbbi testület 1989 januárjától a később legendássá vált Ó utcai fa barakképületekbe tette át székhelyét, itt állt munkába az MDF első adminisztratív alkalmazottja is. A működéshez számos tárgyi felajánlást, bútorokat, irodai eszközöket kaptak a tagoktól, szimpatizánsoktól.³¹ Már novembertől kezdve kibővített elnökségi ülésekre is sor került, ezeken a – mintegy „előválasztmányi” – értekezleteken újabb és újabb meghívott szakértők, a mozgalommal rokonszenvező értelmiségiek is megosztották javaslataikat a demokratikus átalakulás jövőjéről és benne az MDF szerepéről.

A belpolitikai környezet gyorsan változott. 1988 novemberében létrejött a radikálisokat, valamint támogatóikat tömörítő Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) és újjáalakultak a „történelmi pártok”. Grósz Károly pártfőtitkár ekkor még nem is olyan burkoltan erőszakkal fenyegetőzött: a párt országos napilapjában is megjelent budapesti nagygyűlési beszédében az „ellenséges, ellenforradalmi erőkkel” szemben határozott fellépést helyezett kilátásba.³² 1989. január 28-án Pozsgay Imre már egy rádióinterjúban – előzetes egyeztetések nélkül – „népfelkelésnek” nevezte az 1956-os eseményeket,³³ amellyel – szándékának megfelelően – megroppantotta az állampárt „történeti-ideológiai legitimációját”. (Az „erőziós” folyamat nagyjából Nagy Imre és mártírtársai júniusi újrateremtésével zárult, amelyet követően a párt tekintélye végképp összeomlott.) Két héttel később, február 11-én az MSZMP Központi Bizottsága határozatot hozott a többpártrendszer bevezetéséről.

A 13 000 fős, 160 városi és 200 falusi szervezettel rendelkező MDF számára elérkezett az alkalmas idő, hogy megtartsa I. Országos Gyűlését. 1989. március közepén 700 küldött – a diplomáciai testületek, a hazai és nemzetközi sajtó jelenlétében – tanácskozott a köz-

³¹ Egy idősebb házaspár Wartburg gépkocsiját bocsátotta a mozgalom rendelkezésére.

³² Ripp i. m. 26.

³³ A Kossuth Rádió *168 óra* című műsorában elhangzott interjú szövege: Pozsgay i. m. 222–227.

gazdaság-tudományi egyetem aulájában, fogadott el immár állandó Alapszabályt, az első programvázlatot, és választotta meg a most már nem ideiglenes és egyúttal nagyobb létszámú elnökségét, amely – az alapítók szándéka szerint – változatos összetételével reprezentálta a mozgalom szélesebb értékrendi-ideológiai spektrumát, szakterületek szerinti sokszínűségét és országos területi lefedettségét is. Az ismert „alapító atyák” mellett³⁴ a testület tagja lett agrármérnök, építész, ügyvéd, közgazdász, helytörténész, valamint egy-egy igen tekintélyes alkotmányjogász-, illetve történészprofesszor.³⁵ A hagyományosan jelen lévő népi-nemzeti elkötelezettség mellett most már elnökségi tagok által „megszemélyesítve” is megmutatkozott a nemzeti liberalizmus és a kereszténydemokrácia értékrendszere. A három szellemi irányzat jelenlétét és együttélését az MDF-ben már az országos gyűlés előtt elnökségi határozat mondta ki, amelyről Kiss Gy. Csaba március 10-i sajtótájékoztatóján számolt be a nyilvánosságnak.³⁶ Az új, kibővült elnökség öt szóvivővé, Bíró Zoltánt pedig ügyvezető elnökké választotta.

Az országos gyűlésen is megjelent az ún. „párt vagy mozgalom” vita, amely a *Hitel* folyóiratban a Fórum jövőjéről már hónapok óta zajlott. A vélemények megoszlottak. Egyrészt a diktatúra miatt országszerte érzékelhető volt egy „pártellenes érzület”, másrészt az MDF több tekintélyes írója a nemzetfelemelő szellemi mozgalmat nem látta összeegyeztethetőnek egy részérdekeket megjelenítő párttal. Ugyanakkor a Fórum már az 1988-as alapítólevelében és azután is többször deklarálta részvételi szándékát a majdani országgyűlési és helyi önkor-

³⁴ Körükből csak Joó Rudolf nem jelöltette magát az elnökségbe, valamint Kiss Gy. Csaba, aki viszont szóvivőként, tanácskozási joggal lényegében a testületben maradt. Az Országos Választmányba viszont ők kerültek be a legtöbb szavazattal (Kiss Gy. 535, Joó 533), vö. Riba–Szekér (szerk.) i. m. 225.

³⁵ Az elnökség névsora: Bíró Zoltán, Bogárdi Zoltán, Csengey Dénes, Csoóri Sándor, Csurka István, Fekete Gyula, Furmann Imre, Für Lajos, ifj. Keresztes Sándor, Kozma Huba, Kulin Ferenc, Lezsák Sándor, Sólyom László, Szabad György és Szabó Tamás.

³⁶ Kiss Gy. Csaba: *A szabadság kísértése*. Széphalom Könyvműhely, é. n. [1999], 132.

mányzati választásokon. Tisztázni kellett a „kettős tagság” kérdését is (az MSZMP és a többi párt, mozgalom viszonylatában). Több kompromisszumos felvetést – és egy belső véleménykutatást – követően az MDF végül 1989. június 24-én jelentette be párttá alakulását. Addigra azonban újabb meghatározó változások történtek Magyarországon.

KÉT ORSZÁGOS GYŰLÉS KÖZÖTT (1989. MÁRCIUS–OKTÓBER)

1989 tavaszán az MDF egyértelműen a legjelentősebb ellenzéki szervezet volt. (Ha egy-egy párt meg is előzte külön az ismertségben, népszerűségben, taglétszámban, összességében mindenképp a legerősebb szereplőként tartották számon a hatalommal szembenállók oldalán.) Az MSZMP népszerűségét ekkor azonban a nevesebb ellenzéki szervezetek még együttesen is alig haladták meg. Érthető tehát, hogy amikor az állampárt vezetői a számukra kényeszerű, de elkerülhetetlennek látszó rendszerváltás feltételeinek meghatározását tárgyalásos úton kezdeményezték, először magabiztosan hívták egyeztetésre külön-külön a relevánsnak tekintett ellenzéki erőket, amelyek azonban – felismerve a megosztási kísérletet – március 22-én megalapították az Ellenzéki Kerekasztalt (EKA).³⁷ Ezzel a hét, később nyolc szervezetet tömörítő szövetséggel, illetve képviselőivel kezdetett megbeszéléseket a békés átmenet és saját politikai túlélése érdekében kiegyezésre törekvő MSZMP.³⁸ Az ellenzéki pártok³⁹ pedig a többbhetes, intenzív

³⁷ Az EKA megszervezését a Független Jogász Fórum vállalta magára. Vö. Kónya Imre: *...És az ünnep mindig elmarad? Történetek a rendszerváltástól napjainkig*. Alexandra, 2016, 57–68, 84, 90–125.

³⁸ A tárgyalássorozat márciustól szeptember 18-ig tartó szakaszának jegyzőkönyvei, a hang- és videofelvételek szöveges leiratai jegyzetelt dokumentumkötetekben jelentek meg. Bozóki András (főszerk.): *A rendszerváltás forгатókönyve. Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben. I–IV. kötet. Dokumentumok*. Magvető, 1999.

³⁹ Az EKA tagjai (a pártok, illetve politikai szervezetek) 1989 nyarán: Bajcsy-Zsilinszky Baráti Társaság (BZSBT), Fiatal Demokraták Szövetsége (Fidesz), Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt (FKGP), Kereszténydemokrata

előkészítő szakaszt követően június 13-án megkezdett „Nemzeti Kerekasztal-tárgyalásokon” (NKA vagy NEKA) az EKA mint konzultatív fórum keretei között képviseltek minél inkább közös álláspontot ebben az összetett, többszintű bizottsági struktúrával, számos szakértő bevonásával lebonyolított nagy alkufolyamatban, amelynek során kialakult a demokratikus átmenet „forgatókönyve” és a bevezetendő új alkotmányos rendszer alapkonceptiója.

Márciusban e folyamat jelentősége még nem volt előre látható. Az EKA-ban való részvétel az MDF számára azt jelenthette, hogy mint egy szervezet a többi ellenzéki párt között, veszít az addig kialakult kiemelkedő pozíciójából. Az MDF elnöksége egyes meghatározó személyiségeinek fenntartásai is voltak a zártkörű tárgyalásokkal szemben, inkább egy nyitottabb, széles társadalmi párbeszédet lehetővé tevő „alkotmányozó nemzetgyűlést” láttak volna szívesen.⁴⁰ Az ügyvezető elnök távol maradt az egyeztetésekről, így azokon leggyakrabban az elnökségből két tekintélyes tudós, alkalmmal pedig a testület egy-egy további tagja képviselte a Fórumot.⁴¹ A NEKA-tárgyalások közeledtével szükségesnek látszott még egy felkészült állandó szakértő bevonása a delegáció vezetésébe: a nyitó plenáris ülés előtti napon, 1989. június 12-én Szabad György és Csoóri Sándor javaslatára közös ismerősüket, Antall Józsefet⁴²

Néppárt (KDNP), Magyar Demokrata Fórum (MDF), Magyar Néppárt (MNP), Magyarországi Szociáldemokrata Párt (MSZDP), Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ). Vö. Bihari: *Magyar politika...* i. m. 366–371.

⁴⁰ Bíró i. m. 33; Kiss Gy. Csaba: *Harminc év után: 1988...* i. m. 140–142, 153, 165, 170, 178–180; Szabad i. m. 119, 122–124, 128–131.

⁴¹ A két állandó delegátus Szabad György történész- és Sólyom László jogász-professor volt. Előbbi személyében 1990–1994 között az országgyűlés elnökét adta az MDF, utóbbi az alkotmánybíróság első elnöke lett, 2005–2010-ig pedig Magyarország köztársasági elnöki tisztségét töltötte be.

⁴² Antall József (1932–1993) történész, politikus, 1989 októberétől haláláig az MDF elnöke, 1990 májusától Magyarország miniszterelnöke. Édesapja, id. Antall József a II. világháború alatt menekültügyi kormánybiztos, 1945-től a Független Kisgazdapárt politikusaként újjáépítési államtitkár, majd miniszter. Az 1956-os forradalom idején pártigazgatóvá választották. Októberi-novemberi aktív tevékenysége során fia „afféle politikai titkárként” segítette munkáját, és

kérték fel,⁴³ akit már 1988 novemberétől számon tartottak az ideiglenes elnökség értelmiségi környezetében, és a márciusi I. Országos Gyűlés plénumán is felszólalt.

A NEKA-tárgyalások megnyitása után három nappal került sor Nagy Imre miniszterelnök és közvetlen köréhez tartozó mártírtársai tényleges, továbbá – egy hatodik, üres koporsóval szimbolizáltan – valamennyi kivégzett 1956-os vértanú jelképes újratemetésére. Az élőben és a televíziós közvetítésen keresztül sok százezer magyar által követett, emelkedett gyászünnepe a forradalom „lelki rehabilitációját” jelentette, politikai értelemben pedig lélektani fordulatot hozott: a társadalom ekkor hitte el, hogy valóban bekövetkezhet a demokratizálódás, az állampárt teljes bizalomvesztése és hatalomátadása. Az ünnepélyes tömegrendezvény lebonyolításában a Fórum mintegy 1500 MDF-karszalagos önkéntese vett részt rendezőként. Ez egyrészt „szervezési-mozgósítási” gyakorlatot adott – és későbbi aktivista- és kampányhálózatot épített – az MDF-nek, másrészt megbízhatóságot sugallt, a „nyugodt erő” (később választási szlogenként is használt)

szerezett meghatározó tapasztalatokat. Ifj. Antall Józsefet 1957-től többször kihallgatták, 1959-ben eltiltották a középiskolai oktatástól, évtizedeken át megfigyelték. Vö. Rainer M. János: *Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei 1957–1989*. 1956-os Intézet, Budapest, 2008 és Tóth Eszter Zsófia: *Antall József útja a miniszterelnökségig (1932–1989). Dokumentumkötet (válogatás)*. Veritas – Magyar Napló, 2016. Az 1970-es években a budapesti orvostörténeti múzeum igazgatóhelyettese, később vezetője lett. 1988-ban kezdett újra aktívan politizálni. Bár felkérést kapott az újjászerveződő kisgazdától és kereszténydemokratáktól is, az általa elképzelt jobbközép néppárt kialakításának lehetőségét az erős szervezeti alapokkal és társadalmi beágyazottsággal rendelkező MDF-ben látta. (Vö. Tar Pál: *In memoriam Antall József. Tanú és szereplő*. Kairosz, 2003, 106.) 1989 tavaszától alkotmánytörténeti, közjogi kérdésekben jártas szakértőként, júniusától kinevezett tárgyalódelegátusként kapcsolódott be a Fórum működésébe. Életről, politikai tevékenységéről adott nagyobb interjúit lásd Osskó Judit: *Antall József. Kései memoár. Publikálatlan interjúk*. Corvina, 2013; Radics Péter: *Antall József – Interjú és korrajz*. Lexika, Székesfehérvár, 2003; Antall József: *Modell és valóság II. [Politikai beszédek, interjúk]*. Athenaeum, 1994, 399–431; Bába (szerk.) i. m. 183–202.

⁴³ Osskó i. m. 219; Szabad i. m. 131–132; Kónya i. m. 19–20.

képét mutatta a Fórumról, amely pedig szónokot ezúttal nem is adhatott.⁴⁴

A nyári pótválasztásokon négy – más ellenzéki pártokkal közösen állított – MDF-es jelölt került be az országgyűlésbe. A Fórum népszerűsége (19%-on) szeptember közepén érte el a leszálló ágban lévő MSZMP-ét (a harmadik helyezett Fidesz ekkor 9%-on állt, az SZDSZ hatodikként 5%-on).⁴⁵ Éppen ezekben a napokban került sor az MSZMP és az EKA – illetve többsége – átfogó megállapodására a demokratikus átmenethez szükséges alkotmánymódosításról, valamint a szabadságjogokat és a tiszta választásokat biztosító további jogszabályokról.⁴⁶ Az alapvetéseiben a diktatúra előtti, (1946-os) parlamentáris alkotmányos rendet helyreállító kompromisszum kimunkálásában tevékeny szerepet töltött be Antall József történész, az MDF szakértője,⁴⁷ akinek a tárgyalássorozat folyamán mutatkozhatott meg széles körű közjogi tájékozottsága, valamint tárgyalóképessége, „otthonról hozott”, a harmincéves megszakítottág ellenére egykori kisgazdapárti miniszter édesapjától „örökölt” politikusi adottságai és elhivatottsága. (Saját bevallása szerint fiatalkorától egy remélt maj-

⁴⁴ Kiss Gy.: *Harminc év után: 1988–1989...* i. m. 205–206.

⁴⁵ A Magyar Közvélemény-kutató Intézet mérési adatai. Polonyi Gábor (szerk.): *Ha most vasárnap lenne a választás. Választási Előfutár*, 1990, 34.

⁴⁶ A megállapodást – bár nem emeltek ellene vétőt – nem írta alá a Fidesz és az SZDSZ: utóbbi párt képviselője, Tölgyessy Péter élő televízióadásban jelentette be népszavazás kezdeményezését négy kérdésben: ezek közül három az állampárt hatalmát lebontó döntések megerősítését szolgálhatta. A negyedik ugyanakkor a közvetlen elnökválasztást kívánta megakadályozni, amelyet jó eséllyel a népszerű, reformkommunista és a népi-nemzeti eszmékkel közismerten rokonszenvező Pozsgay Imre nyerhetett volna meg.

⁴⁷ Fontos szerepét megerősíti az EKA több vezetője, pl. Tölgyessy Péter és Kónya Imre (Rózsa Marianna – Jász László [szerk.]: *Az ismeretlen Antall József. Emlékezések, interjúk, dokumentumok*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 1996, 231–241), továbbá Orbán Viktor (Debreczeni József: *A miniszterelnök*. Osiris, 1998, 56–57). Tőkés Rudolf történész jellemzése szerint „Antall sziporkázó társalgó és nagy hatású szónok volt, olyan ember, akit magával ragadó személyes vonzerő és imponáló fellépés jellemezett (...) hamarosan vezetővé vált, szellemes vitastílusával az ellenzék reprezentatív tárgyaló személyiségévé emelkedett, ugyanakkor kivívta Pozsgay Imre tiszteletét és bizalmát.” Tőkés i. m. 376.

dani rendszerváltozás során lehetővé váló közszolgálatra készült.) A NEKA-tárgyalások delegátusaként ugyan beszámolási kötelezettsége volt az MDF elnöksége felé, mandátumának mozgásterét azonban erősen kitöltötte, így személyes közjogi elképzeléseit is eredményesen érvényesítette a „kerekasztalnál”.⁴⁸

A szeptember 18-i megállapodás közvetlen köztársaságielnök-választást irányzott elő.⁴⁹ Bár ezt az SZDSZ által kezdeményezett, november 26-án megtartott „négyigenes” népszavazás utóbb megakadályozta,⁵⁰ az MDF-nek októberben még reagálnia kellett: nyíltan vagy hallgatólagosan támogatja-e az állampárt átalakulásával a hónap elején létrejött MSZP által indított fő esélyest, a „népi-nemzeti” eszmékkel vállaltan rokonszenvező, régóta elkötelezett reformpolitikusként közismert, de mégiscsak évtizedes állampárti vezetői múltat maga mögött tudó Pozsgay Imrét, vagy önálló jelöltet állít. Az MDF elnökségének többsége az utóbbi megoldás mellett döntött, és az október 20–22-én esedékes II. Országos Gyűlés számára Für Lajost ajánlotta köztársaságielnök-jelöltnek. A nemzet egységét megjeleníteni hivatott államfői tisztségre aspiráló MDF-alapító viszont így nem lehetett a párt új elnöke Bíró Zoltán utódként, aki már korábban jelezte lemondási szándékát a Fórum éléről. Úgy vélte ugyanis: a közeledő parlamenti választásokon teherterelt jelentene az MDF számára, ha a szervezet élén olyan elnök áll, aki tagja volt az MSZMP-nek (ha ki is zárták az állampártból, még 1988 áprilisában, éppen a Fórum megalapítása miatt). A felgyorsult események sodrásában – ismét Csoóri Sándor javaslatára – az MDF vezetése a korábban még csak elnökségi tagnak jelölni szándékozott Antall József személyét találta alkalmasnak arra, hogy többségi döntéssel pártelnöknek ajánlják az országos

⁴⁸Történelmi elégtételként eleveníthette fel 1956. novemberi közjogi tervezetének alapvetéseit az 1946-os köztársasági államforma helyreállításával és az 1848-as eredetű miniszteriális kormányzással). Vö. Osskó i. m. 25.

⁴⁹Erre még az országgyűlési választások előtt, 1989 végén vagy 1990 elején került volna sor.

⁵⁰A referendumot megelőző kampánya továbbá országos ismertséget, szervezeti és aktivista hálózatot, valamint intenzíven emelkedő népszerűséget adott, és rövidesen a második legerősebb ellenzéki párttá emelte az SZDSZ-t.

gyűlés számára. A kerekasztal-tárgyalások során tekintélyt szerzett politikus – elképzeléseinek érvényesítésére vonatkozó feltétele mellett – vállalta a jelölést.

A II. ORSZÁGOS GYŰLÉS. ANTALL JÓZSEF ELNÖKKÉ
VÁLASZTÁSA. VÁLTOZÁSOK AZ MDF VEZETÉSÉNEK
MŰKÖDÉSÉBEN. FÜR LAJOS KAMPÁNYA, NÉGYIGENES
NÉPSZAVAZÁS, ROMÁNIAI FORRADALOM

Az október 20–22. között tartott II. Országos Gyűlésen az MDF több mint 20 000 tagját képviselő mintegy 850 küldött követte és elfogadta az elnökség ajánlásait. Köztársaságielnök-jelöltté választották Für Lajost, a Fórum elnökévé pedig Antall Józsefet, aki két nagy hatású előadást is tartott, megnyerve a tagság rokonszenvét.⁵¹ A pártelnök sajátos családi-politikai gyökerei, személyiségvonásai, karaktere eltért mind az alapítók, mind az elnökségbe a márciusi kibővítéskor általuk szándékoltnan bekerültek többségének szociokulturális háttérétől és megszokott közéleti stílusától. Határozott és konzekvensen képviselt víziója volt mind a rendszerváltozásról, a kívánatos új berendezkedésről, mind a polgári-jobbközép politikai erőter, és elképzelése szerint már *ezen a tömbön belül* az MDF jövőjéről. Konceptióját – amely akkor még kevés megértésre talált – már a Fórum 1989. márciusi I. Országos Gyűlésén is kifejtette előadásában.⁵² Személyiségét, vezetői stílusát, valamint az MDF arculatának és politikai helykeresésének módosítását 1989 őszén az elnökségben néhányan lelkesen, mások tartózkodóan vagy éppen erős fenntartásokkal fogadták.

Mindez változásokat hozott a testület addigi működéséhez és légköréhez képest, ami nem segítette a döntéshozatalt a novemberi „kényszerhelyzetben”, amikor az MDF-nek állást kellett foglalnia a

⁵¹ Az elnökjelöltként előadott politikai helyzetértékelés és az elnöki zárzó szövege in Antall i. m. 16–30.

⁵² Uo. 7–11. és Kulin Ferenc: *Forradalom helyett*. Magyar Szemle Könyvek, 2018, 10–12.

népszavazás, azon belül is a köztársasági elnök közvetlen megválasztásának kérdésében. (Ennek igenlése ugyanis a fő esélyes Pozsgay Imre hallgatólagos támogatásának tűnt volna, amelyet a rivális SZDSZ az MDF „kommunistabarát” erőként történő beállítására használhat ki.) Végül a legkisebb rossznak tűnő megoldásként a szavazástól való távolmaradásra hívták fel szimpatizánsaikat.⁵³ Ez azonban a népakarat újbóli szabad kifejezéséért lelkesedő társadalmi légkörben még saját tagságukban sem volt népszerű döntés. Különösen, mert nagyon kis többséggel ugyan, de az SZDSZ álláspontja győzött: a közvetlen elnökválasztás elmaradt.

Für Lajos másfél hónapos, intenzív országjárása mint elnökjelölt azonban mégsem volt hiábavaló: a kampánytapasztalatokon túl tovább növelte az MDF ismertségét, népszerűségét. A júniusi újratemetésen vállalt rendezői feladatok ellátása után fél évvel ismét megerősítette a párt aktivistahálózatát,⁵⁴ akik számára azután december második felében újabb, váratlan kihívást hozott az Erdélyben kirobbant romániai forradalom. Az átütő magyarországi társadalmi szolidaritás elsősorban adakozásban, nagylelkű, gyakran kockázatos segítségnyújtmányokban nyilvánult meg. Az erdélyi magyarokért évtizedek óta felszólaló népi-nemzeti irányzatból született Fórum aktívan részt vett a gyűjtések és a konvojok szervezésében, önálló transzportja 143 gépjárművet számlált.⁵⁵ A személyes bátorságot és szervezőkészséget egyaránt igénylő akciók újabb „mozgósítási erőpróbát” és összeková-

⁵³ Nem hirdettek bojkottot ugyanakkor abban az értelemben, hogy az MDF szavazatszámoló delegátusai részt vettek a referendum lebonyolításában.

⁵⁴ Balsai István ekkor több héten át Für Lajos kampánycsapatában tevékenykedett, több megyébe is elkísérte. „Egy nap nyolc-tíz rendezvényen is megjelentünk, Lajos kiváló formában volt, nagyszerű beszédeket tartott. Az MDF ekkor már olyan szervezett erő volt, hogy bárhová el tudtunk menni az országban, biztosított volt számunkra a pódium. A harmincezer tagságunkban a vidéki szervezetekben olyan emberek tevékenykedtek, akik helyben tudtak mozgósítani, hatékony szervezőgárdáink voltak.” Balsai István (2015): *Szabodon választott*. Kairosz, 18.

⁵⁵ A romániai forradalomról és az MDF szerepéről lásd Házi Balázs – Nagymihály Zoltán: „Egymásban bízunk eleitől fogva.” A határon túli magyarság sorskérdései a Magyar Demokrata Fórum politikai tevékenységében

csoló élményeket jelentettek az MDF országos szervezői és szimpatizánsi hálózata számára, amely 1990 tavaszán a párt aktivistáit, helyi kampánycsapatait alkotta. Ők hajtották végre – saját ötleteikkel kiegészítve – az elnökség és a mellette működő központi választási stáb döntéseit, kidolgozott kommunikációs akcióit.

AZ MDF KAMPÁNYA ÉS VÁLASZTÁSI GYŐZELME. ANTALL JÓZSEF SZEREPE A PÁRT ARCULATÁNAK ÁTALAKULÁSÁBAN

A Magyar Demokrata Fórum kampányában részt vállaltak és annak sikeréhez hozzájárultak mind az alapítók, mind Antall József pártelnök, karakterüknek megfelelő feladatokkal, szerepekörökkel. Csurka István a párt nagy olvasottságú, több tízezres példányszámban megjelenő hetilapját, a *Magyar Fórumot* szerkesztette, emellett nagy hatással bírtak felolvasott jegyzetei a Kossuth Rádió *Vasárnapi Újság* című, egyik leghallgatottabb politikai magazinműsorában.⁵⁶ Lezsák Sándor folytatta szervezőmunkáját, koordinálta a kapcsolattartást a helyi csoportokkal, belső tájékoztatókat szerkesztett, terjesztett. Az „elvi döntéshozó” elnökség mellé egy „gyorsabb reagálású” kampánycsoportot toborzott és működtetett. (Szimpatizáns grafikusokból, filmesekből, a magyar reklámszakma képviselőiből. Körükben született meg több, ikonikussá vált plakát is.⁵⁷ Később a kampányfilmeket is ők rendezték, készítették.) Helyi lapok, kampányújságok indítását kezdeményezték.

(1987–1990). In Szekér Nóra – Szeredi Pál (szerk.): *MDF-tanulmányok*. Antológia, Lakitelek, 2018, 152–163.

⁵⁶ Vö. Csurka István: *Minden, ami van. Politikai írások és beszédek gyűjteménye, 1979–1998. Első kötet*. Püski, 1998, 198–230.

⁵⁷ Tanulságos epizód volt, amikor a stáb előzetesen utcára dobta a rendszer-váltás egyik jelképévé vált „Továrisi konyec” plakátot (amelynek fő motívuma egy hátulról látszó, szovjet tányérsapkás fej, üzenete pedig csupán két szó: „Elvtársak, vége!”). Az 1956-ot megélt, idősebb elnökségi tagok indulatosan kritizálták a felelőtlennek tartott döntést, miközben orosz egyenruhások közeledtek az MDF-székházhoz. A hivatlan látogatók már nem erőszakos szándékkal érkez-

A szélesebb körben ismertté vált, jól szónokló Für Lajos, Csengey Dénes és Csoóri Sándor számos rendezvényen, kampánygyűlésen vett részt szerte az országban. Kulin Ferenc alelnök a programszerkesztés felelőse lett: az országos gyűlés munkabizottságainak és a párt szakértőinek munkájából komplex választási program született.⁵⁸ Kiss Gy. Csaba továbbra is az MDF szóvivői feladatait látta el.

A mozgalom, majd párt külügyi munkacsoportja, illetve bizottsága⁵⁹ által addig kiépített nemzetközi kapcsolatokat tovább bővítette, és nyugati állam- és kormányfői szintre tudta emelni Antall József, akit 1990 első hónapjaiban már potenciális magyar miniszterelnökként fogadtak az Egyesült Államokban, Franciaországban, Németországban és Nagy-Britanniában. Az MDF kampányrendezvényein ugyanakkor nyugat-európai politikusok jelentek meg.⁶⁰ A tudatosan kommunikált nemzetközi elismertség tovább erősítette a miniszterelnök-jelölt államférfiúi karakterét. A higgadt személyiségére épített kampány összhangban volt a Magyar Demokrata Fórum – megalakulásától, sőt már előzményeiben is tetten érhető – politizálási stílusá-

tek, hanem emlékebe kértek néhány példányt a merészen szókimondó plakátból. (A szerző által készített mélyinterjú Lezsák Sándorral, 2000. november 14.)

⁵⁸ A dokumentumot eredetileg, a fedlapja szerint 1989. októberi keltezéssel adták ki. A Magyar Demokrata Fórum programja. Szerkesztette: Kulin Ferenc. Felelős kiadó: Antall József (tehát a kötet az október 20–22. között megtartott országos gyűlés után jelenhetett meg). A kiadást gondozta: Font Kft., Budapest. Szövegét újraközölte: M. Kiss József – Vida István (szerk.): *Magyarországi pártprogramok 1988–1990*. ELTE Eötvös Kiadó, 2005, 419–530. A „politikai alapelvek” fejezetben kiemelt mondatként szerepelt (az eredeti kiadványban is): „A Magyar Demokrata Fórum demokratikus nemzeti középpárt” (uo. 423). A program további fejezetei: önkormányzat; környezetvédelem; gazdaság, mezőgazdaság; szociális biztonság és családvédelem; egészségügy; oktatáspolitikai; kisebbségvédelem; külpolitika, nemzetbiztonság.

⁵⁹ Az MDF nemzetközi kapcsolatainak kiépítésében és külpolitikai koncepciójának formálásában a kezdetektől meghatározó szerepet játszó Joó Rudolf a munkacsoportot 1988. decemberi formális megalakulásától 1989. szeptember 15-ig vezette, ezt követően Kiss Gy. Csaba, december elejétől pedig Jeszenszky Géza állt a külügyi bizottság élén. Vö. Riba–Szekér (szerk.) i. m. 296, 402. lj.

⁶⁰ Vö. pl. Tar i. m. 111–120.

val, amelyet jól foglalt össze az elsődleges választási szlogen, a „nyugodt erő”.

Az MDF – változatos formákkal és eszközökkel tarkított – országos kampánya mellett (amelynek még kedvezményes termelői piacok szervezése is része volt) a párt „arca” tehát egyértelműen Antall József lett.⁶¹ Mind a választási nagygyűléseken tartott beszédeiben, mind a médiában jól személyesítette meg azt az „európai orientációjú”, egyre inkább jobbközépnek tekinthető gyűjtőpártot, amelynek – több eszmei áramlat és hagyomány szintéziséből összeadódó – szellemi-ideológiai irányultságát saját politikai értékpreferenciáival is szívesen párhuzamba állította. A magyar nemzeti liberalizmus a 19. század első felétől kiállt a jogállamiság, a szabadpiaci gazdaság mellett. A modern nyugat-európai kereszténydemokrácia már nem világnézeti alapú, viszont erősen kötődik a keresztény értékekhez: „kultúrát, etikát, szellemiséget” jelent. A népi írói hagyományról mint az MDF harmadik – és ekkor még meghatározó szerepet betöltő – szellemi irányzatáról úgy vélte, elsősorban a szociális érzékenység révén kapcsolódik össze az előző két elemmel, különösen is a kereszténydemokráciával. A „harmadik út” koncepcióját ugyanakkor hangsúlyozottan a Wilhelm Röpke-féle értelmezésben vallotta magáénak, és inkább a német „liberális kereszténydemokrata” Ludwig Erhard szociális piacgazdasági modelljében fogadta el.⁶² Amellett tehát, hogy gondosan ügyelt az MDF folytonosságának kommunikálására (ideértve a mozgalmi hagyományok fontosságát a pártszerű működés mellett), már akkor is

⁶¹ Ez a megoldás sikeresebbnek bizonyult az SZDSZ kommunikációjánál. A szabaddemokraták plakátjain egyetlen kormányfőjelölt helyett három ismert személyiségük (Pető Iván, Rajk László, Magyar Bálint) szerepelt, a párt radikális ellenzéki múltja megjelenítésének szándékával.

⁶² Antall i. m. 400–401; 419–421. Életútját, személyiségét, politikai nézeteit, rendszerváltozással kapcsolatos átfogó elképzeléseit gyűjteményes kötet tanulmányai is bemutatják. Cservák Csaba – Hoppál K. Bulcsú (szerk.): *Antall József, a rendszerváltoztató miniszterelnök*. Libri Pro Populo Bono 1. Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Közigazgatás-tudományi Kar, Állam- és Társadalomelméleti Intézet – L'Harmattan, 2015.

érzékkelhető, később pedig egyértelműen rekonstruálható volt, hogy vezetésével a párt ideológiai karaktere megváltozott.

Családi – kisgazdapárti – gyökerei, kapcsolatai és az MDF mint a „nemzeti liberális és kereszténydemokrata elemeket” ötvöző „politikai programpárt” koncepciója megalapozta, hogy az MDF az 1990. tavaszi választások két fordulója között, a kormányzáshoz szükséges parlamenti többség megszerzése érdekében előbb együttműködési megállapodást kössön, majd kormánykoalíciót alakítson az elsődlegesen az egykori és reménybeli új kisbirtokos gazdák agrár-érdekképviseletét hirdető kisgazdapárttal, valamint a kereszténydemokraták világnézeti pártjával.⁶³

A Magyar Demokrata Fórum az országgyűlési választások 1990. március 25-i első fordulójában a listás szavazatok 24,73%-át nyerte el (míg a „nagy rivális” SZDSZ 21,39%-ot). A „nemzeti kiskoalíció” tagpártjai (MDF, FKGP, KDNP) azonban március 31-i választási együttműködésük keretében a legtöbb körzetben visszaléptették kevésbé esélyes jelöltjeiket egymás javára. A márciusban szerényen szereplő (10,89%-os listás eredményt elérő) Magyar Szocialista Párt szimpatizánsai pedig az április 8-i második fordulóban már vélhetően inkább a nyugodtabb átmenetet ígérő MDF jelöltjeit támogatták, mint a radikálisan antikommunista képet mutató SZDSZ-t. A Fórum így a mandátumok 42,49%-át szerezte meg a szabadon választott magyar országgyűlésben, koalíciós partnereivel pedig biztos kormányzati többséghez jutott (közel 59,6%).

SZABADON VÁLASZTOTT MAGYAR PARLAMENT ÉS KORMÁNY. 1956 „BETELJESEDÉSE”

1990. május 2-án megalakult az új magyar országgyűlés, amely – más szimbolikus gesztusok mellett – első jogalkotói aktusként is az 1956-os forradalom és szabadságharc történelmi jelentőségének állított emléket egy rövid törvényben, amellyel egyben nemzeti ünneppé

⁶³ Vö. Radics i. m. 96.

nyilvánította október 23-át.⁶⁴ A szabadon választott képviselők többségének bizalmából alakult meg május 23-án Antall József koalíciós kormánya, amely kitöltötte a teljes négyéves ciklust.⁶⁵ (A miniszterelnök 1993. decemberi halálát követően posztját Boross Péter vette át, aki addig belügyminiszterként szolgált.)

A gazdasági és társadalmi átalakulás igen súlyos nehézségei mellett – a fájdalmas intézkedések rövidesen az MDF népszerűségének erodálásához is vezettek – ezekben az években vált valóra 1956 egyik legfontosabb célkitűzése, Magyarország szuverenitásának helyreállítása. 1991 júniusában kivonult az utolsó szovjet katona is. Ugyanebben az évben került sor – Antall miniszterelnök tevékeny kezdeményező szerepe, és egy kényes tárgyalási situációban megmutatkozó személyes bátorsága mellett – a keleti blokk kényszerű katonai tömörülése, a Varsói Szerződés felbontására.⁶⁶ Később a térség Szovjetunió dominálta gazdasági „szövetsége”, a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST) is megszűnt.

A történelem tehát igazolta, hogy 1956 magyar hőseinek áldozata nem volt hiábavaló. „Elszánt hazaszeretetük” a visszatérő diktatúra évtizedeiben a politikai bátorság különböző formáiban megjelenő el-

⁶⁴ A szimbolikus jelentőségű ülésnap felszólalásainak ún. kontextuális elemzését lásd Szűcs Zoltán Gábor: *Az antalli pillanat. A nemzeti történelem szerepe a magyar politikai diskurzusban 1989–1993*. Budapest, L'Harmattan, 2010.

⁶⁵ Az első szabadon választott parlament működéséről angolul lásd Kukorelli István tanulmányát és a gyűjteményes kötet többi írását: I. Kukorelli: *The Parliamentary Cycle of 1990–1994*. In Attila Ágh – Sándor Kurtán (eds): *Democratization and Europeanization in Hungary: The First Parliament 1990–1994*. Hungarian Centre for Democracy Studies, 1995, 27–39.

⁶⁶ Már 1990 júniusában, a Varsói Szerződés (VSZ) átalakításáról tartott moszkvai csúcstalálkozón Antall vezető elnökként a korábbi megállapodásoknál radikálisabb, a teljes megszüntetést célzó napirendi javaslatot olvasott fel. Közép-európai kollégái feszülten figyelték a Szovjetunió vezetője, Mihail Gorbacsov reakcióját, aki azonban „Ták, hárásó” („Rendben van”) szavakkal hagyta jóvá a VSZ feloszlátásának utat nyitó tárgyalási menetrendet. A katonai kényszerszövetség megszüntetésének felgyorsításában így a magyar miniszterelnök huszáros trükkje is szerepet játszott. Für Lajos: *A Varsói Szerződés végnapjai – magyar szemmel*. Kairosz, 2003, 128–140.

lenzékiességben is tovább élt. A népi mozgalom örökösei, a „nemzeti demokraták” stratégiáját – figyelembe véve a politikai realitásokat – a „nemzeti ügyek” lehetőségei szerinti képvisellete és társadalmi felelősségérzetük határozta meg. Ezek érdekében törekedtek a párbeszédre a hatalommal, vállaltak bizonyos tabukat, hogy tudatosan az első nyilvánosságban maradhassanak. Ennek mégoly korlátozott szegmensében is szélesebb, nemzeti érzésű értelmiséget érthettek el országszerte. Belőlük formálódott látens, majd lendületesen szervezeti formába rendezett hálózat a Magyar Demokrata Fórum keretei között.

A mozgalom, majd párt meghatározó rendszerváltoztató erő és a szabad választások győztese lett. Mindehhez azonban szükséges volt úgy a szervezők-vezetők, mint a szűkebb-tágabb környezetükben, saját településükön helyt állók kockázatvállalására, a fenyegetettség állapotának elviselésére, időnként konkrét retorziók elszenvédésére is.

A szabadság eléréséhez a politikai bátorság útja vezetett el.

HIVATKOZÁSOK

- Ács Zoltán (szerk.) é. n. [1988]: *Kizárt a párt. Bihari Mihály, Bíró Zoltán, Lengyel László, Király Zoltán. Mozgóképek Innovációs Társulás.*
- Agócs Sándor – Medvigy Endre (szerk.) (2017): *A magyarság esélyei. A tanácskozás hiteles jegyzőkönyve. Lakitelek, 1987. szeptember 27. Lakitelek, Antológia [5. kiadás].*
- Antall József (1994): *Modell és valóság II. [Politikai beszédek, interjúk].* Athenaeum.
- Bába Iván (szerk.) (2010): *Felgyorsult történelem. 18 beszélgetés a szocializmus bukásáról.* Demokratikus Átalakulásért Intézet.
- Balsai István (2015): *Szabadon választott.* Kairosz.
- Bihari Mihály (szerk.) (1993): *A többpártrendszer kialakulása Kelet-Közép-Európában 1989–1992.* Tanulmánykötet, Kossuth.
- Bihari Mihály (2005): *Magyar politika 1944–2004. Politikai és hatalmi viszonyok.* Osiris.
- Bihari Mihály – Kósa Ferenc – Pozsgay Imre (2014): *Mi történt velünk. Magyarországi sorskérdések 1987–2014.* Éghajlat.
- Bíró Zoltán (1993): *Elhervadt forradalom.* Püski.

- Bossányi Katalin (1989): *Szólampróba (Beszélgetések az alternatív mozgalmakról)*, Láng.
- Bozóki András (főszerk.) (1999): *A rendszerváltás forgatókönyve. Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben. I–IV. kötet. Dokumentumok*. Magvető.
- Bozóki András (2019): *Gördülő rendszerváltás. Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon (1977–1994)*. L'Harmattan – Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány.
- Cservák Csaba – Hoppál K. Bulcsú (szerk.) (2015): *Antall József, a rendszerváltató miniszterelnök*. Libri Pro Populo Bono 1. Nemzeti Köszolgálati Egyetem, Közigazgatás-tudományi Kar, Állam- és Társadalomelméleti Intézet – L'Harmattan.
- Csizmadia Ervin (1995): *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Dokumentumok. Interjúk. Monográfia*. T-Twins.
- Csoóri Sándor (1991): *Nappali hold*. Püski.
- Csoóri Sándor (2018): *Éjji nap, nappali hold. 1955–1989. Naplójegyzetek, töredékek*. Szerkesztette: Balogh Júlia, Pálffy G. István. Erdélyi Szalon, IAT Kiadó.
- Csurka István (1998): *Minden, ami van. Politikai írások és beszédek gyűjteménye, 1979–1998*. Első kötet, Püski.
- Debreczeni József (1998): *A miniszterelnök*. Osiris.
- Elek István (2009): *Rendszerváltóztatók húsz év után*. Magyar Rádió Zrt. – Heti Válasz Lap- és Könyvkiadó Kft.
- Fekete Gyula (2007): *Naplóm a történelemnek, 1941–2000*. III. kötet, Trikolor.
- Fricz Tamás (1996): *A magyarországi pártrendszer 1987–1995*. Cserépfalvi.
- Für Lajos (2003): *A Varsói Szerződés végnapjai – magyar szemmel*. Kairosz.
- Für Lajos (2007): „Fölrepülni rajban” – *Utak a Fórumba*. Püski.
- Házi Balázs – Nagymihály Zoltán (2018): „Egymásban bízunk eleitől fogva.” A határon túli magyarság sorskérdései a Magyar Demokrata Fórum politikai tevékenységében (1987–1990). In Szekér Nóra – Szeredi Pál (szerk.) (2018): *MDF-tanulmányok*. Lakitelek, Antológia, 105–165.
- Juhász György – Domonkos László (szerk.) (2017): *Táborszemle. Különbségek, itt és ott*. Lakitelek, Antológia.
- Juhász-Pintér Pál – Madácsy Tamás (2019): A Magyar Demokrata Fórum szerveződésének kezdetei. In Szeredi Pál (szerk.) (2019): *A cselekvés fél éve. 1988 ősze – 1989 tavasza*. Lakitelek, Antológia, 49–81.
- Kis János (2021): *Szabadságra ítélve. Életrajzi beszélgetések Meszerics Tamással és Mink Andrással*. Kalligram.
- Kiss Gy. Csaba é. n. [1999]: *A szabadság kísértése*. Széphalom Könyvműhely.
- Kiss Gy. Csaba (2017): *Harminc év után: 1987. Személyes történelem*. Nap Kiadó.
- Kiss Gy. Csaba (2019): *Harminc év után: 1988–1989. Személyes történelem*. Nap Kiadó.

- Kiss Gy. Csaba (2017): A magyar átmenet összehasonlító szempontból. Néhány megjegyzés a közép-európai dimenzióról. *Rendszerváltó Archívum*. Különszám, 2017. december. 28–30.
- Kónya Imre (2016): ...*És az ünnep mindig elmarad? Történetek a rendszerváltástól napjainkig*. Alexandra.
- Kulin Ferenc (2018): *Forradalom helyett*. Magyar Szemle Könyvek.
- Mink András (szerk.) (2018): *Rendszerváltás*. Osiris.
- M. Kiss József – Vida István (szerk.) (2005): *Magyarországi pártprogramok 1988–1990*. ELTE Eötvös Kiadó.
- M. Kiss Sándor (szerk.) (2014): *Rendszerváltás 1989. 15 tanulmány*. Lakitelek, Antológia.
- Osskó Judit (2013): *Antall József. Kései memoár. Publikálatlan interjúk*. Corvina.
- Pintér M. Lajos (2007): *Ellenzékben. A „Nagy Népi Hural”-tól a Magyar Demokrata Fórumig. A Kádár-rendszer népi-nemzeti ellenzéke 1968–1987*. Lakitelek, Antológia.
- Polonyi Gábor (szerk.) (1990): Ha most vasárnap lenne a választás. *Választási Előfutár*, 31–36.
- Pozsgay Imre (1993): *1989. Politikus-pálya a pártállamban és a rendszerváltozásban*. Püski.
- Radics Péter (2003): *Antall József – Interjú és korrajz*. Székesfehérvár, Lexika.
- Rainer M. János (2008): *Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei 1957–1989*. Budapest, 1956-os Intézet.
- Riba András László – Szekér Nóra (szerk.) (2017): *Dokumentumok a Magyar Demokrata Fórum korai történetéből (1987–1989)*. Lakitelek, Antológia.
- Richter Anna (1990): *Ellenzéki Kerekasztal (portrévázlatok)*. Ötlet.
- Rimay Andrea (2013): *Rendszerváltó nők. Interjúk*. Gondolat.
- Ripp Zoltán (2006): *Rendszerváltás Magyarországon 1987–199*. Napvilág.
- Romsics Ignác (2003): *Volt egyszer egy rendszerváltás*. Rubicon-Könyvek.
- Rózsa Marianna – Jász László (szerk.) (1996): *Az ismeretlen Antall József. Emlékezések, interjúk, dokumentumok*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó.
- Simon János (2014): Közép-európai átmenetek vagy átalakulások? A rendszerváltozások elméleti megközelítése. In M. Kiss Sándor (szerk.) (2014): *Rendszerváltás 1989. 15 tanulmány*. Lakitelek, Antológia, 11–39.
- Spangel Péter (2012): *Himnusz kívülről, belülről. Lezsák Sándorral beszélget Spangel Péter*. Kairosz.
- Szabad György (2017): *Aradtól az Országgyűlésig. Pavlovits Miklós interjúja Szabad Györggyel, 1991–1992*. Magvető.
- Szabó László Zsolt – Tóth Gy. László (2019): *Hús év után. Interjúk a rendszerváltozásról 2008–2009-ben*. Lakitelek, Antológia.
- Szécsi Árpád (2002): „A szabadság kis köreitől” a választási győzelemig – a Magyar Demokrata Fórum története a korai kezdetektől 1990. március 25-ig. In

- Multa rogare, rogata tenere, retenta docere. Tudományos Diákköri Dolgozatok* 2001. ELTE ÁJK, 188–232.
- Szécsi Árpád: A Bethlen Gábor Alapítvány első évtizede. In Bakos István (szerk.) (2005): *Alapítvány a nemzet javára. A Bethlen Gábor Alapítvány negyedszázada (1980–2005)*. BGA–Püski, 79–150.
- Szekér Nóra – Szeredi Pál (szerk.) (2018): *MDF-tanulmányok*. Lakitelek, Antológia.
- Szeredi Pál (szerk.) (2018): *A felkészülés éve – 1988. A rendszerváltoztatást megelőző tanácskozások*. RETÖRKI, E-könyv.
http://archivum.retorki.hu/pdfReadView?file=/upload/2018/10/A_felk_sz_l_s_ve_1988_tanulm_nyk_tet_RET_RKI_elektronikus_k_nyvek_1.pdf
- Szeredi Pál (2018): *A nemzetépítő demokratikus ellenzék története 1987–1989*. Pilisszentkereszt, Barangoló.
- Szeredi Pál (szerk.) (2019): *Helyi hatalom – helyi társadalom. A Magyar Demokrata Fórum vitája Kiskunmajsán 1988. március 5-én. Jegyzőkönyv*. Pilisszentkereszt, Barangoló.
- Szeredi Pál (szerk.) (2018): *Lakitelek 1988. A Magyar Demokrata Fórum 1988. szeptember 3-i tanácskozásának jegyzőkönyve és sajtóvisszhangja*. Lakitelek, Antológia.
- Szítás Katalin (2020): *Értelmiség és politika*. Kalligram.
- Szűcs Zoltán Gábor (2010): *Az antalli pillanat. A nemzeti történelem szerepe a magyar politikai diskurzusban 1989–1993*. Budapest, L’Harmattan.
- Tar Pál (2003): *In memoriam Antall József. Tanú és szereplő*. Kairosz.
- Tóth Eszter Zsófia (2016): *Antall József útja a miniszterelnökség (1932–1989). Dokumentumkötet (válogatás)*. Veritas–Magyar Napló.
- Tótkés Rudolf (1998): *A kialakított forradalom*. Kossuth.

FRICZ TAMÁS

A parlamenti pártok ideológiai karaktere a rendszerváltás idején

Ebben a tanulmányban időutazásra hívom a kedves Olvasót: azt tekintem át, hogy a rendszerváltás első szabad választása után a parlamentbe jutott hat párt milyen ideológiai arculattal, karakterrel rendelkezett, illetve milyen megosztottságok és törésvonalak jellemezték a pártok közötti viszonyokat. Ennek kifejtése során a pártok fontosabb, akkori dokumentumaira és a meghatározó politikai vitákban kifejtett nézeteire támaszkodom. Kutatásaim alapján a pártok közötti ideológiai különbségek elsősorban a magyar történelem, a múlt megítélésében és a más pártokhoz való viszony meghatározásában érhetőek tetten.

MAGYAR DEMOKRATA FÓRUM

A Magyar Demokrata Fórum 1987. szeptember 27-én alakult meg a lakiteleki találkozáson. Előrevetítve a dokumentumelemzés tanulságait, a párt önképe alapján olyan *nemzeti és keresztény, konzervatív pártnak* állította be magát, amely három ideológiai irányzatot egyesít: a népi-nemzeti irányzatot, a nemzeti liberalizmust és a kereszténydemokráciát.

Dokumentumok

a) *A múlthoz való viszony.* A párt a magyar történelem folytonosságából kíván kiindulni, építve az összes előző nemzedék tapasztalataira, a nemzeti hagyományokra. Konceptiója szerint az új társadalmi és politikai rendszer felépítésekor a magyar valóság adottságaira, a nemzeti

tradíciókra kell alapozni. A párt egyik vezetője ezt így fogalmazza meg: „Az MDF a magyar újjászületés, a hit és az akarat pártja. Szilárdan a magyar hagyományokban gyökerezik, az előző nemzedékek tapasztalataira épít, példaképünk Berzsényi klasszikus hazaszeretete, Széchenyi gyakorlatiassága, Kossuth mozgósító lendülete, Deák megfontolt bölcsessége, Bethlen István újrakezdeni tudása, Bajcsy-Zsilinszky bátorsága, Teleki Pál önfeláldozása, Németh László nemzetnevelő elhivatottsága, az 1945–1947-es és az 1956-os demokrata politikusok felelősségteljes és szélsőségektől elhatárolódó viselkedése.”¹

Más dokumentumokból és nyilatkozatokból az is kiderül, hogy a párt leginkább a 19. századi reformkorral, a „haza és haladás” gondolatával azonosítja önmagát, főképp Széchenyi és Kossuth nézeteit tartva ma is iránymutatónak. A nemzet iránti felelősségérzet, a nemzet irányítására hivatott politikusi bölcsesség is fontos számára a reformkortól egészen napjainkig. E megközelítésben pedig nemcsak a nemzeti, liberális és demokrata politikusok méltók a követésre, hanem olyan konzervatív politikai vezetők is, mint Bethlen István és Teleki Pál. Ez a nézet szorosan következik a nemzet történelmi folytonosságát hangoztató felfogásból, amely folytonosságot megszakította a kommunizmus négy évtizede. A párt programja szerint vissza kell térni a nemzet szerves történelmi fejlődéséhez, azaz vissza kell állnunk a reformkortól induló, több mint száz éven át tartó, s 1947–1949-ben megszakadt történelmi pályára. E megközelítésben a múlthoz való viszony szelektáló elve a nemzetépítés, a nemzet folytonosságának fenntartása. A párt nem „baloldali” vagy „jobboldali” ideológiák között válogat, a dualizmus liberalizmusa ugyanúgy a vállalható múlt része, mint a két világháború közötti időszak konzervativizmusa. Az, hogy melyikre helyezik a nagyobb hangsúlyt, sokban függ a párton belüli irányzatok erejétől, egymás közti viszonyától, amit nyilván aktuálpolitikai szempontok is befolyásolnak.

b) *A párt önképe és más pártokhoz való viszonya.* Az MDF megalakulása után megpróbálta definiálni önmagát a bal–jobb skála mentén,

¹ Jeszenszky Géza: *Hangulatok és teendők az MDF-ben.* A választási kampány közreműködői számára készült MDF-kiadvány, 1990. január.

s leginkább abban mutatkozott vita, hogy jobbközép vagy centrum-párt-e. Sokáig úgy tűnt, hogy a középpárt vagy centрупárt öndefiníciója elfogadottabb a párton belül. Eszerint „a Magyar Demokrata Fórum demokratikus és nemzeti középpárt, amely egyaránt vállalja sajátos magyar értékeink és érdekeink képviselését, valamint társadalmunk európai léptékű demokratizálását”.² S hogy kiktől határolja el magát középpárt minőségében? „...az MDF nem ideológiai és nem osztálypárt, ugyanakkor elhatárolja magát baloldaltól a kommunista és a szociáldemokrata jellegű ideológiáktól és kollektívizmustól éppúgy, mint ahogy idegen tőle a nacionalista, a sovinszta és az emberi egyenlőséget tagadó jobboldaliság is. Az MDF ebben az értelemben középpárt.”³ Érdemes figyelni arra a megfogalmazásra, hogy az MDF nem osztálypárt, azaz nem pusztán egyetlen társadalmi réteg, hanem *az egész nemzet képviselőjének tekinti magát*. Ez persze szükségszerűen adódott a vállalt középpárti jellegből, de azért, mint korábban láttuk, jól kitapintható az a potenciális társadalmi bázis, amelyre az MDF elsősorban kívánt építeni.

A párt önbesorolásával kapcsolatban a kilencvenes évek elején változás állt be annyiban, hogy kormányon már egyértelműbben elfogadták a jobb-jobbközép besorolást.

Az MDF-nek elsősorban saját kormánykoalíciós partnereivel való viszonyát kellett tisztáznia. A dokumentumok már a választások előtti évben egyértelműsítették, hogy „a hazai politikai mozgalmak közül azokkal törekszik szoros kapcsolatra, amelyek eszmeiségéhez, nemzeti céljaihoz és politikai magatartásához a legközelebb állnak. „Így természetes szövetségeseink azok a pártok lesznek, amelyek az egykori parasztpárti, kisgazdapárti és kereszténydemokrata párti hagyományokat méltóképpen képviselik.”⁴ S miután az említett pártok „legkisebb közös többszöröse” feltétlenül a *nemzetelvívség* (s alárendelten a keresztény erkölcsiség), ezért a szövetségkeresés oldaláról is felerősödött az MDF politikai arculatának meghatározó jellege. A nemzeti alapú

² A lényegről röviden. *MDF-program*. Szóráp, 1990.

³ A Magyar Demokrata Fórum politikája. *MDF-kiadvány*, 1989. október.

⁴ Uo.

kormánykoalíció létre is jött, s amikor – kétségbe vonva a három párt közötti egyezséget – már támadások érték a koalíciót, így reagált ezekre a párt akkori „fenegyereke”, Csurka István: „...megfelelnek azokról az erős kötelékekről, amelyek a koalíciós pártokat összefűzik. Mindenekelőtt a keresztény és a nemzeti értékek iránti elkötelezettségre, e pártok közös szellemi-történeti forrásvidékeire gondolok. Arra, hogy mindhárom párt a hagyományos nemzeti értékek megőrzésével kívánja az országot európaivá tenni.”⁵

A dokumentumok szövege alapján az is világossá válik, hogy az MDF fő ellenlábásának az SZDSZ-t tartja. Egy meglehetősen hosszú idézetet szeretnék kiragadni a probléma MDF-es megközelítésének illusztrálására, s annak bizonyítására, hogy a két párt viszonyában az elsődlegesen nemzetelvű és az elsődlegesen szabadságelvű szemléletmód ütközik meg és kerül tartós konfrontációba egymással: „Napjaink politikai elképzelései közül két meghatározó irányzat emelkedik ki. *Mindkettő az ország korszerűsítését akarja*, de vitájuk van abban, hogy a gyökeres átalakítás során milyen mértékben kell figyelemmel lenni nemzeti hagyományainkra. A Magyar Demokrata Fórum véleménye szerint hazánk korszerűsítése csak úgy lehet sikeres, ha a nálunk fejlettebb országok követésére érdemes példáit és a belőlük levont elképzeléseket illeszteni tudjuk belső tényezőinkhez, nemzeti sajátosságainkhoz. Ez utóbbival való fokozott törődés tehát nem valamiféle fokozott hagyományőrzés, hanem az Európához való felzárkózás sikerének egyik záloga. (...) Vissza kell térni a Magyar Demokrata Fórum eredeti szellemiségéhez, amelynek lényege a magyarság hagyományaihoz és eszményeihez való ragaszkodás mellett annak vállalása, hogy *hazánkat és társadalmunkat csak a nemzeti értékeinkkel és érdekeinkkel összhangban álló gyökeres változtatásokkal újíthatjuk meg*. [Kiemelés tőlem – F. A.] Ennek figyelmen kívül hagyása a megújulás sikerének veszélyeztetése mellett oda vezetne, hogy az elkövetkező változások nem a hazai polgárosodást erősítenék és nem az új magyar középosztály létrejöttét eredményeznék. (...) Haza és haladás általunk vállalt

⁵Csurka László: A rágcsálók és régiek. Második forduló. MDF-kiadvány, 1990. október.

szellemisége arra int bennünket, hogy megküzdjünk azokkal a politikai irányzatokkal, amelyek az elkerülhetetlen változtatások ürügyén könnyen elvetnék értékes történelmi hagyományainkat és meg gondolatlanul elkótyavetyélnék maradék nemzeti hagyományunkat. Ugyanakkor szembe kell szállnunk azokkal az áporodottan konzervatív és dohosan nacionalista nézetekkel, amelyek néha az MDF környékén is fellelhetők.”⁶

FÜGGETLEN KISGAZDA-, FÖLDMUNKÁS ÉS POLGÁRI PÁRT

A párt 1988. november 12-én, Szentendrén alakult újjá. Jogi helyzete sokáig teljesen áttekinthetetlen volt. A parlamenti frakció ugyanis 1990 novemberében kettészakadt, egyfelől a Torgyán József vezette úgynevezett „12-ekre”, másfelől a Pásztor Gyula irányította „33-akra”. 1992. február 21-én az országos vezetőségi ülésen Torgyán pártelnök bejelentette, hogy az FKGP kilép a kormánykoalícióból. 1992. február 22-én viszont a harminchármas tartottak országos gyűlést, s ezen hitet tettek a koalíció és Antall József mellett. Az ezt követő időszakban a harminchármasból harminchatok, a tizenkettek közül kilencek lettek, tehát Torgyán parlamenti frakciója jogi értelemben már nem is volt frakció. A jogi helyzet később rendeződött, a Torgyán József vezette Független Kisgazdapárt kapott legitimitást.

A dokumentumokból kiolvasható önkép alapján a párt az első években olyan *jobboldali rétegpártnak* titulálta önmagát, amely a magángazdák, parasztok politikai érdekeit képviseli.

a) *A múlthoz való viszony.* A Kisgazdapárt az 1930-ban alapított, 1949-ben megszüntetett, majd 1956-ban rövid időre újjászületett történelmi párt jogutódjának tartotta önmagát, vállalva annak célkitűzéseit; a parasztság, a földmagántulajdon és a mezőgazdaság „történelmi jogaiba” való visszaültetését szorgalmazta. A párt múlthoz való

⁶ A politikaiprogram-szekció állásfoglalása. *HÍR-LAP*, 1990. december 3. 3–4.

kötődése ezen túl meglehetősen ködös és általános: nem „szelektál” az egyes korszakok és politikai tendenciák között, hanem döntően a nemzeti érdekek, a nemzettudat szempontjából közelíti meg a kérdést: „Éljünk végre magyarul, történelmi hagyományainkhoz híven és a nehézségeinkben nézzünk vissza nagyszerű eleinkre és merítsünk erőt, bátorságot példáikból.” Vagy: a Kiszgazdapárt „őre lesz nemzeti jelképeinknek, hagyományainknak, a demokráciának, a függetlenségnek, a törvényeknek és a biztonságunknak”.⁷

Látható, hogy az FKGP múltszemléletére az MDF-hez hasonlóan a nemzeti elkötelezettség a jellemző, de míg az MDF-nél ez a nemzetépítésnek, a nemzeti egység fenntartásának, a nemzeti folytonosság őrzésének szempontjai alapján konkretizálódik, a Kiszgazdapártnál csak általánosságokkal találkozhatunk, annak állandó deklarálásával, hogy a nemzet történelmi nagyságához kell visszatérni, amely minden korszakban megnyilvánult. Haladó és haladásellenes, demokratikus és kevésbé demokratikus, baloldali vagy jobboldali nem válik el ebben a történelemszemléletben. A párt múlthoz való kötődése sok tekintetben emocionális, morális megfontolásokkal telített, „homogenizálja” a nemzeti múltat. Ez a homogenizált múltkép pedig napjaink felől nézve könnyen vezethet kirekesztő szemlélethez.

b) *A párt önképe és más pártokhoz való viszonya.* A Kiszgazdapárt önképe az akkori pártdokumentumok alapján korántsem volt letisztult és egységes, sőt, a párton belül kétféle irányzat csatázott egymással: az egyik a Kiszgazdapárt néppárti jellegét hangsúlyozta, a másik pedig parasztpártnak igyekezett beállítani szervezetüket. A vita a vizsgált időszakban még eldöntetlen maradt, s a kérdés továbbra is ott lebegett a Kiszgazdapárt feje felett. Torgyán József pozícióinak megszilárdulása (1993), majd az 1994-es választási eredmények után azonban a pártelnök egyre inkább a „nép egésze” nevében igyekezett beszélni, s ezáltal a néppárti jelleg kezdett előtérbe kerülni.

De nézzük először a „parasztpártiak” érvelését. Ők elsősorban a kiszgazdapárti hagyományokra hivatkoznak, s ez alapján jelentik ki,

⁷ A *Független Kiszgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt ideiglenes irányelvei...* 1989. november 18. 8.

hogy „vállalni vagyunk kötelesek a földművelők, kistermelők, kisiparosok, kereskedők, szövetkezetek – vagyis a *leendő gazdák* – politikai érdekképviselését”.⁸ Egy másik megnyilvánulás szerint a következők érdemlik ki a kisgazdák figyelmét: „...az FKGP felvállalja a termőföldből élők, a kis- és középvállalkozók, a tisztességes polgári életlehetőséget teremteni szándékozók ügyét.”⁹

A másik oldalon erősen jelentkezett a „néppártiak” azon törekvése, hogy modern párttá tegyék az FKGP-t: „A Független Kisgazdapártnak a történelem alig adott időt arra, hogy modern néppártként működjön. Az utolsó szabad választásokon aratott elsőprős siker azonban bizonyítja, hogy egy olyan kis országban, mint hazánk, az alapvető érdekeket egy néppárt keretén belül kell harmonizálni.”¹⁰ Bizonyítandó, hogy nem marginális törekvésről van szó, idézem Kiss Gyulát is: „Azt várom, hogy egyspektrumú pártból többszínű lesz az FKGP politikai karaktere, s a földkérdés mellett más gondokat is föl-vállalunk.”¹¹ Ugyanakkor a pártnak döntően az agrárszférával kapcsolatban volt szakmailag is értékelhető koncepciója, s sokkal kevesebb a mondanivalója a többi társadalmi szféráról és problémáról (mint kül- és belpolitika, ipar és kereskedelem, kultúra, civil társadalom stb.). Tehát minden deklaráció ellenére a párt még erősen kötődött az agrárszférához, az ezzel kapcsolatos vitákban formált markáns véleményyt, azaz az akkori állapot szerint egyelőre legfeljebb valamiféle torz vagy populista néppártnak volt tekinthető.

⁸Uo.

⁹A kormány hatalma a lehető legkisebb legyen – az FKGP gazdasági programtervezete. *Kis Újság*, 1989. augusztus 10.

¹⁰Molnár Miklós: A felelősség óriási. *Kis Újság*, 1989. június 8.

¹¹Ki mit vár a nagyválasztmánytól? Dr. Kiss Gyula főtitkár válasza. *Kis Újság*, 1990. december 13.

KERESZTÉNYDEMOKRATA NÉPPÁRT

A KDNP 1989. szeptember 30-án újíttotta fel tevékenységét. A dokumentumokból kihámozhatóan nem egyházi, hanem világi alapú keresztény-demokrata centumpártnak, középpártnak tartotta önmagát, amely az egyént helyezi tevékenysége középpontjába.

Dokumentumok

a) *A múlthoz való viszony.* A párt múltértékelése egyaránt eltér az MDF-étől és a Kisgazdapártétól; nem a reformkortól induló polgárosodástól, modernizálástól eredeztette magát, s nem is holmi elmosódott romantikus, emocionális múltképet tartott a sajátjának, hanem az ezeréves magyar államiságot, amely elválaszthatatlan a kereszténységtől. A keresztény szellemű államiság adja a magyar múlt folytonosságát, ez az az erő, amely „egyben tartja” a magyar nemzetet. Vallották; a keresztény erkölcsiségre épülő állam az igazi garanciája a fejlődésnek, a történelmi kontinuitás megőrzésének.

A KDNP múltképeinek markáns vonásai jól nyomon követhetők a külpolitikai koncepció kialakításában. A keresztény indíttatás az Európához való csatlakozás egyedi értelmezéséhez vezet el a pártot (legalábbis a többi párthoz képest): „A magyar államiság ezeréves fennmaradása szorosán kötődik a Szent István által meghatározott úthoz: a kereszténységhez és Európához. Ezért olyan alkotmány létrehozását tűztük ki célul, amely kifejezi mind a nyugati demokrácia elveit, mind a magyar történelmi és közjogi hagyományokat. A Szent Korona számunkra sokkal több, mint egyszerű államcímer: a független magyar államiság jelképe és a hozzá kapcsolódó eszmével a magyar alkotmány alapköve.”¹² A KDNP megközelítésében hazánk tehát elsősorban a kereszténység összekötő ereje által tartozik Európához, s e hagyományai alapján helyezhető el Európa politikai térképén.

Valószínűleg éppen abból kiindulva, hogy a Szent Istvánnal kereszténnyé vált magyar állam mintegy összekötő kapocs volt a Nyugat

¹² A Keresztény Út. A Kereszténydemokrata Néppárt programja. 100 pontos program. A KDNP kiadványa, 1990. január 1. 4.

és a Kelet között, a KDNP hangsúlyozta Magyarország sajátos elhelyezkedését Európában, s az ebből fakadó különleges feladatokat: „... újra lehetőségünk nyílik egy újszerű nemzeti azonosságtudat kialakítására, melynek elemei az Európához tartozás, de ugyanakkor a Kelet és a Nyugat közötti hídszerep.”¹³ A kelet-közép-európai régió sajátos helyzetének, sajátos funkcióinak tudatosítása egészen odáig megy, hogy felvetődik a konföderáció Kossuth óta ismert ideálja: „Távlati célként elképzelhetőnek, sőt kívánatosnak tartjuk egy szorosabb Duna-menti, vagy közép-kelet-európai állam-szövetség létrehozását.”¹⁴ A hídszerep, de különösen a Duna-konföderáció gondolatának hangsúlyozása ilyen markánsan a hat párt közül egyedül a KDNP-re volt jellemző, ami szorosán összefüggött azzal a szándékkal, hogy fellevenítsék a keresztény államiság történeti feladatainak hagyományát.

b) *A párt önképe és más pártokhoz való viszonya.* A párt a politikai skála közepén helyezi el önmagát, elhatárolódva a bal- és jobboldaltól egyaránt: „A Kereszténydemokrata Néppárt a centrális megoldást kínálja a magyar társadalom számára. Ezért fel vagyunk készülve, hogy jobbról és balról is érhetnek támadások. Az egyensúly keresésének kell meghatároznia politikánkat.”¹⁵ Az önkép tehát centrális és néppárti, amely azonban kiegészül a népi-nemzeti jelleg hangsúlyozásával. Ez utóbbi egyben a szövetségkeresés és az elhatárolódás szempontjából is meghatározó: a KDNP egyértelműen elkötelezi magát az MDF és a Kiszgazdapárt, azaz a kormánykoalíció mellett, ami egyben elhatárolódást is jelent a többi párttól: „Mi, kereszténydemokraták népben, nemzetben gondolkodunk. Eszméink és céljaink erre predestinálnak bennünket. Ez éles ellentétben áll az SZDSZ és a Fidesz elgondolásaival.”¹⁶

¹³ Uo. 7.

¹⁴ Uo. 10.

¹⁵ Soboltinsky Róbert: Segítséget ígért az Európa Parlament hivatalos küldöttsége. *Hazánkért*, 1989/3. 6.

¹⁶ Fontos kérdések az Intéző Bizottság előtt. *Hazánkért*, 1989/2. 23.

Nemcsak a népi-nemzeti jelleg, hanem a keresztény perszonalizmusból fakadó konklúziók is határvonalat húznak a KDNP és a liberális pártok (SZDSZ, Fidesz) közé. Ez utóbbiak ugyanis a gazdaságról alkotott elképzeléseket is alapvetően befolyásolják. Már korábban is utaltam a párt gazdasági elképzeléseire, de a következő idézet az SZDSZ programjára reflektálva bontja ki a pártkoncepciót: „Perszonalizmusunkból fakad, hogy az SZDSZ-től eltérően nem hangsúlyozzuk túl a magántulajdon jelentőségét. Mi is a piacgazdaság hívei vagyunk, de az általunk szociálisnak nevezett piacgazdaságé.”¹⁷

Ugyanakkor a KDNP kezdetben nem pusztán az SZDSZ-től és a Fidesztől határolta el magát, hanem egyik koalíciós partnerétől, a Kiszgazdapárttól is. Ennek alapja az volt, hogy amíg a Kiszgazdapárt valójában egyetlen társadalmi réteg, a magángazdák érdekeit kívánta minden formában szolgálni, a KDNP néppártnak vallotta magát, ami az összes társadalmi rétegről igyekszik gondoskodni. Így nem elfogadható számára, hogy a parasztság szempontjai egyoldalúan előtérbe kerüljenek, akár például a kártalanítás ügyében: „Nem lehet kizárólagos követelményként támasztani, hogy csak a parasztságnak szolgáltasson az újjászülelő társadalom erkölcsi és anyagi kártérítést.”¹⁸ A KDNP azonban nem pusztán centrum- és néppárti megfontolások miatt, hanem a gazdasági racionalitás szempontjából sem tartotta kívánatosnak a Kiszgazdapárt földkoncepcióját, aminek teljes egyértelműséggel adott hangot a párt egyik képviselője: „...nem értünk egyet a Kiszgazdapárt elképzeléseivel (...), tehát nem tartjuk reális megoldásnak a '47-es tulajdonviszonyok visszaállítását. Szerintünk a megfelelő megoldás az, ha a földek az önkormányzatok tulajdonába kerülnek. (...) Vagyis a faluközösségek dönthetik majd el azt, hogy ki az, akinek esetleg visszaadják a valamikori földtulajdont, illetve kinek adnak le-

¹⁷ Szociális piacgazdaságot. Beszélgetés Szakál Ferenc országgyűlési képviselő-jelölttel. *Kereplő*, 1990. március. 6.

¹⁸ A Kereszténydemokrata Néppárt programja. Településpolitikai. Környezetvédelem. *KDNP-kiadvány*, 1990. január. 3-4.

hetőséget arra, hogy a jelenleg háztájiban művelt földjét tartós használatba kapja.”¹⁹

Más kérdés az, hogy az 1994-es választások, de különösen Giczy György elnökké választása után közeledés mutatkozott a két párt között.

SZABAD DEMOKRATÁK SZÖVETSÉGE

A párt a Szabad Kezdeményezések Hálózatának utódjaként 1988. november 13-án jött létre. A dokumentumok alapján önmagát eleinte liberális pártnak, majd az időben előre haladva egyre inkább szociálliberális középpártnak állította be. Vizsgáljuk meg, mennyire helytálló ez az önkép.

Dokumentumok

a) *A múlthoz való viszony.* A Szabad Demokraták Szövetsége *A rendszerváltás programja* című dokumentum „Elvi nyilatkozatában” fogalmazta meg a múlthoz való viszonyának alapvető téziseit, szempontjait. Kiindulópontja egészen más volt, mint az MDF-é, a KDNP-é vagy az FKGP-é. Az SZDSZ Magyarországot Európa integráns részének tartotta, s legalapvetőbbnek az Európába való betagozódást vélte, a felzárkózást a fejlett nyugati államokhoz gazdasági, politikai, kulturális stb. téren egyaránt.

A kiindulópont tehát nem a magyar, hanem az európai történelmi folytonosság, különösen az elmúlt kétszáz év fejlődése, amelyet a francia forradalom hármasszavának megvalósítási törekvései jellemeznek, valamint a szabadság és demokrácia intézményeinek fokozatos kiépítése. Ez a szemlélet nem azt jelenti, hogy a magyar múltat és történelmet alá kell rendelni a modern Európa történetének, hanem azt, hogy a magyar múltból az vállalható, ami a polgárosodó, modernizálódó, egyre szabadabb és gazdagabb Európához való felzárkózást

¹⁹ Szociális piacgazdaságot. Beszélgetés Szakál Ferenc országgyűlési képviselő-jelölttel. *Kereplő*, 1990. március. 6.

segíti elő. Ez tehát szelektív múltszemlélet, mégpedig a fejlett nyugati államok gyakorlatában megvalósított leghaladóbb elvek szerinti szelekció. Magyarok vagyunk – mondta az SZDSZ –, de úgy tehetjük a legtöbbet hazánkért, a nemzetért, ha a leghaladóbb európai politikai értékek szerint igyekszünk berendezni országunkat. Azaz nem minden magyar hagyományt kell megőrizni, csak azokat, amelyek a progressziót szolgálták és szolgálják.

E szelekciós múltszemléletből már következik, milyen törekvéseket, mozgalmakat és személyiségeket tart elődjének az SZDSZ a magyar történelemben. Az „Elvi Nyilatkozat” fel is sorolja őket: a reformkort Széchenyivel és Kossuthal, az európai és magyar liberalizmust Eötvössel, a polgári radikalizmust Jászi Oszkárral, az európai és magyar szociáldemokráciát Kéthly Annával, a magyar népi mozgalmat Bibó Istvánnal és Szabó Zoltánnal, az 1953–1956 közötti pártellenzékét Nagy Imrével, a Charta '77 szövetségi törekvést Donáth Ferencsel és végül a demokratikus ellenzékét (név nélkül). Ezenfelül mérték- és példaadó az SZDSZ számára a három „progresszív” forradalom: 1848, 1918 és 1956, melyek egyaránt az európai típusú polgári fejlődést voltak hivatottak elősegíteni.

Amíg tehát a három koalíciós párt múltszemlélete – így vagy úgy, de – a nemzetelv körül forog, az SZDSZ az európaiságot tartja elsődlegesnek, s ezen belül vagy ennek alárendelve értelmezi a magyarságot, a nemzetelvűséget.

b) *A párt önképe és más pártokhoz való viszonya.* Milyen pártnak tartja önmagát az SZDSZ? Erre az alakuló közgyűlésen egyértelmű válasz született: „A Szabad Demokraták Szövetsége pártszerűen működő országos politikai szervezet, s mint ilyen nem egyes társadalmi csoportok, rétegek érdekeit kívánja képviselni, hanem az egész társadalom számára kíván programot adni.”²⁰ Az MDF-hez és a KDNP-hez hasonlóan tehát az SZDSZ is néppártként deklarálta önmagát, más kérdés, hogy gazdasági koncepciója alapján mégiscsak preferált bizonyos társadalmi rétegeket, mégpedig leginkább a tőkeerős vállalkozói réteget, amely a piacgazdálkodás motorja lehet. Ennek megteremtése,

²⁰ A rendszerváltás programja. SZDSZ-kiadvány, 1989. 15.

támogatása állt leginkább az SZDSZ gazdasági elképzeléseinek tengelyében, ami persze nem zárta ki, hogy centrupártként vagy közép-pártként az összes társadalmi réteg érdekeit szem előtt kívánta tartani. Amíg tehát az MDF (és részben a KDNP) egy nagyon széles körű, a társadalmi többséget átfogó, tulajdonos (és elsősorban magyar) alsóközéposztály, az SZDSZ egy közép- és nagytőkével (és külföldi tőkével) rendelkező szűkebb felsőközéposztály létrejöttét tartotta leginkább kívánatosnak. A néppárti jelleg hangsúlyozásán túl tehát, a konkrét társadalmi programokon belül már kitapinthatók voltak az eltérések, eltérő báziskeresések az említett pártok között.

Az SZDSZ reflexiós jellegű önazonosítása egyértelműen a legélénkebb a politikai pártok közül. A párt gyakran nagy terjedelmet szentel annak, hogy a többi párt, de különösen a nemzeti beállítottságú pártok nézeteit kritizálja, s ezen keresztül fejtsse ki saját koncepcióját. Egyik legélesebb vitája a „harmadik út” koncepciójával volt, nem véletlenül, hiszen a párt elkötelezett híve a Nyugat-mintájú, Nyugat-orientált fejlődésnek. Nézzük, hogyan szól ez az érvelés: „...az átmenetet biztosító alkalmi megoldások, az ehhez nélkülözhetetlen kompromisszumok tudomásulvétele ellenére sem számolunk »harmadik út«-tal. Amennyiben létezik »magyar út«, az nem a két ismert társadalmi rendszer között vezet, hanem az egyikből visz a másikba. A magántulajdonon, parlamenti demokrácián alapuló modern társadalmak ugyan messze távolodtak a múlt századi kapitalizmustól, amelynek a tagadásából a szocializmus marxi illúziója keletkezett. E kettő elutasításából született meg a »harmadik út« reménye, az Európát kerülgető utak azonban vagy jobboldali diktatúrához, vagy baloldali totalitarizmushoz vezetnek. Az európai értékek vállalása helyett születik az az ábránd, hogy a magyarságra különleges küldetés vár, vagy az, hogy Európa közepén egy másfajta szocializmus is megvalósítható, mint »Keleten«. Elutasítunk minden olyan kísérletet, mely az elmaradottságban esztétikai értékeket lát és ennek valamilyen sajátos értéket tulajdonít. Fejlettség és elmaradottság között nincs harmadik út. Nem osztjuk a népi mozgalom utópiáját a »kapitalizmus« és »szocializmus« ellentmondásait egyszerre meghaladó »Kert-Magyarország« megteremthetőségéről, mert nem létezik a piaci és a

bürokratikus integrációt egyaránt helyettesíteni tudó társadalom- és gazdaságkoordináló módszer. (Mint ahogy nincs olyan politikai harmadik út sem, amely elutasítja mind a kormánypártiságot, mind az ellenzékiiséget.)”²¹ E szöveg a felszínen egy elmélettel vitatkozik ugyan, valójában azonban a nemzeti típusú pártokkal, különösen az MDF-fel szembeni politikai vita húzódott meg e mögött. (A zárójeles megjegyzés egyértelműen az MDF 1990 előtti politikai stratégiáját veszi célba.) A két párt ellentétében az elsősorban liberális és az elsősorban nemzeti politikai beállítottság ellentéte jelenik meg kontúrosan, amit az SZDSZ többször teljesen világossá és plasztikussá tesz. Több dokumentumában „megnevezi” az MDF-et, leírja a nézetei szerint legjellemzőbb vonásait. Már Kis János 1989-es elemzése is tanulságos: „A Magyar Demokrata Fórum (...) a népességcsökkenés megállítása érdekében az abortusz törvényi korlátozását is kész volna bevezetni – mi ettől bizonyosan elzárkóznánk. Vagy: mi az erdélyi kérdést kisebbségi jogi kérdésének tekintjük, a megoldást – a magyar nemzetiség jogainak csorbítatlan szavatolását – Románia és az egész térség demokratizálódásától várjuk és azt tartjuk, hogy nem lehetséges maradandó rendezés, amely nem a népek közötti kiengesztelődésen alapul. (...) Az MDF vezetői sem közömbösek a kisebbségi jogok és a demokrácia jelszava iránt, de nem minden következményét vonták le. Nem mondták ki, hogy nem a román népet tekintik a magyar nemzet ellenségének; némelyikük ennek kifejezetten az ellenkezőjét állítja. Vagy: mi a magyar nemzeti felemelkedés útját a nyugat-európai gazdasági és politikai modellhez való felzárkózásban látjuk – az MDF vezetői inkább a harmadik út ideológiájához húznak. Ennek megfelelően más és más a viszonyunk a piaci vegyes gazdasághoz; ha bíráljuk, nem ugyanazért, ha egyik-másik működésbeli követelményét ellen-súlyozni szeretnénk, nem ugyanazon a módon. Az efféle különbségek természetes velejárója a szervezeti elkülönülés...”²²

A fenti okfejtésben nyilvánvaló a törekvés, hogy kellően megindokolja a két politikai mozgalom kezdeti együttműködésének megszűn-

²¹ A rendszerváltás programja. SZDSZ-kiadvány, 1989. 16–17.

²² Kis János: Mit képvisel a Beszélő? *Szabad Demokraták*, 1989/1–2. 6.

tét, a külön pártok létrejöttét és a szembenállások kialakulását. Az önképnek is, különösen pedig az MDF-ről rajzolt képnek jellemzője a kiélezés, a szemben álló vagy csak részben szemben álló nézetek ellentétének sarkítása. A sarkítás arra szolgált, hogy az SZDSZ látványosan kidomborítsa a legnagyobb politikai riválisától való különbségeit, ezzel is muníciót adva a választóknak, hogy miért kellene rájuk szavazniuk, és nem az MDF-re.

Az 1989-ben körvonalazódó szembenállás 1990-re és 1991-re, a szabad választások utáni időszakra tovább éleződött. Az SZDSZ a kormányzat munkájában élesen bírálta a radikális népi-nemzeti irányzatot és a populizmus túlzott előtérbe kerülését, már-már kormányzati elvként való alkalmazását. Erősen kritizálta a kormánykoalíció tradicionalizmusát, a Horthy- korszak iránti nosztalgiáját is, szembeállítva ezzel az SZDSZ modernizációs, jövőbe mutató elképzeléseit. Időközben világossá vált, hogy a kormányzat, élén az MDF nemzeti konzervatív beállítottságú centrumával, nem kíván „harmadikutas” Magyarországot felépíteni, ezért a kritika árnyaltabb lett. Az SZDSZ különbséget tudott tenni az MDF nemzeti konzervatív, illetve népi radikális, populista irányzatai között: „A választások után hamar kiderült, hogy az MDF harmadikutas mozgalmi szárnya nem tűnt el, csak a kampányban átmenetileg háttérbe szorult. Ez a szárny ugyan a kormányban csak gyengén képviseltette magát, de erős hadállásai voltak az MDF parlamenti bizottságaiban, pártapparátusában, egyes helyi csoportjai és a társutas szervezetek némelyikében. A kormánykoalíció mindenekelőtt az MDF kormányzó köreinek és ezeknek a mozgalmi köröknek a koalíciója volt. Az MDF két szárnyának politikája között viszont bonyolult egyensúly jellemezte. Közös volt bennük a konzervatív tekintélyelvűséghez és az állami beavatkozáshoz való vonzódás.”²³

²³ A Szabad Demokraták elemzése és állásfoglalása a 101. napon. SZDSZ-kiadvány, 1990. augusztus. 10.

FIATAL DEMOKRATÁK SZÖVETSÉGE

A Fidesz 1988. március 30-án alakult meg. A dokumentumokból kiolvasható önkép alapján a párt liberális-szociálliberális politikai szervezet; ennek ellenőrzésére az elemzés végén térünk vissza.

Dokumentumok

a) *A múlthoz való viszony.* A párt legsajátabb jellemzője, hogy nem kívánt visszatekinteni a múltba, igyekszik „tisztá lappal” indulva politizálni. Miután a magyar politikai múltat fertőzöttnek, zűrzavarosnak, előítéletektől és félreértésektől terhesnek ítéli meg, nem akar szelektálni a nemzeti történelemben, igazságot osztani az egyes politikai irányzatok és áramlatok között. Ehelyett azt vallja, hogy olyan társadalmat kell felépíteni, amelyben a szakmai megfontoltság, a racionalitás és a gyakorlatiasság érvényesül, háttérbe szorítva a fölösleges és értelmetlen ideológiai vitákat. „Nekünk, az új, felelősen érző és gondolkodó ifjúságnak – így fogalmaz az egyik dokumentum – le kell vetkőznünk évtizedek egymást maró és egymást elnyomni kívánó hagyományait; nekünk, akiket még nem fertőzött meg e marakodás – hogy így megerősödvé képesek legyünk elérni óhajtott célunkat, a magyar demokráciát.”²⁴

Milyen meghaladni kívánt ellentétekről van konkrétan szó? Erre utal például egy félmondat: „...sajnos jelen van (...) az avíttnak látszó népi-urbánus ellentét”. A Fidesz elhatárolta magát „a nemzeti és nem nemzeti érzület” vitájától, egyszerűen nem tudott mit kezdeni ezzel a kérdéssel, mivel természetlennek és lényegében konzervatívnak tartja. E megközelítésben persze nemcsak az MDF-ről, a KDNP-ről és a Kiszgazdapártról volt szó, hanem az SZDSZ-ről is, amely a vita integráns résztvevője. A Fideszt a „múltat végképp eltörölni”-szemlélet jellemezte, vagy legalábbis tudatos politikai törekvés ezen antimodernnek vélt ellentét meghaladására. Amíg tehát a másik öt parlamenti párt a nemzeti múlt valamifajta (szelektív vagy nem szelektív) folytonosságát hangoztatta, a Fidesz a tiszta lappal induló jövőépítést

²⁴Rácz András: *Hogyan tovább? Fidesz-Hírek*, 1989. március. 15.

hangsúlyozta. Ez a tény éles határvonalat húzott közé és a többi párt közé.

b) *A párt önképe és más pártokhoz való viszonya.* Az 1990–1993 közötti időszakban jól látható az a törekvés, hogy a fiataldemokraták világosan elkülönítsék magukat a többi párttól. Abból indultak ki, hogy egy generációs alapon létrejött pártnak erre különösen szüksége van, főként, ha szemléletmódja nem illeszthető be a hagyományos ideológiai keretekbe. Arra a kérdésre, hol helyezik el magukat a politikai életben, a következő választ kapjuk: „A mai magyar politikai palettán a Fidesz a polgári, szociálliberális centrumban helyezkedik el – a baloldali szocialista-kommunista és a jobboldali keresztény-nemzeti-konzervatív értékrendek között.”¹⁵⁶ Bár a kiindulópontok mások, mégis vitathatatlan, hogy a közösen vállalt alapértékek folytán a Fidesz 1990–1993 között az SZDSZ-hez állt legközelebb. Ezt nem nyíltan, de egyértelműen tartalmazza a következő megfogalmazás: „Eszmei közelségük és hasonló politikai alapállásuk révén közvetlenül szövetségeseinknek tekintjük mindazokat a demokratikus erőket, amelyek a nyugati típusú politikai rendszer megvalósításában, az európai Magyarország kialakításában érdekeltek.”²⁵ A pártot sokáig az SZDSZ „ifjúsági szervezeteként” emlegették, mondván, hogy a két párt politikai arculata azonos, s amíg a szabaddemokraták ellenzéki múltjuk és koruk miatt a liberalizmus hazai alapító atyáinak tekinthetők, a Fidesz az ő „emléikein” nevelkedett, ugyanazt vallja, mint ők, ezért önállósága erősen megkérdőjelezhető. A Fidesz azonban kezdetől fogva minden erővel szabadulni kívánt ebből a „kalodából”, bizonyítandó, hogy minden hasonlóság ellenére eltérő alapállású, egymástól független és egyenrangú pártokról van szó: „az SZDSZ-en belül egyre izmosabbá kezd válni a Fideszt bekebelezni kívánó irányvonal. Az még csak hagyján, hogy ezen szárny képviselői nem veszik észre, hogy a Fideszt mint politikai szervezetet egészében sohasem tudják áttemelni magukhoz, legfeljebb szétverni lesznek képesek, ha nagyon akarják. Nagyobbik hiba, hogy az nem világos számukra: egy SZDSZ-szel alkalmanként szövetséges, de mindenképpen önálló Fi-

²⁵ Bozóki András: *Mi a Fidesz és mi nem? Magyar Narancs*, 1989. október 23.

desz mennyivel több hasznukra válhat egy jövődő parlamenti demokráciában.”²⁶

A parlamenti pártok közül talán a Fidesz változott a legtöbbet a kezdeti évekhez képest. 1993 tavaszától ugyanis egyre inkább az Orbán Viktor és Kövér László képviselte nemzeti orientáció vált dominánssá, ezért 1993 novemberében a Fodor Gábor, Hegedűs István, Ungár Klára stb. nevéhez köthető „urbánus” irányzat kivált belőle. Ebben az a paradoxon, hogy a Fidesz eredetileg olyan pártként határozta meg magát, amelyik nem kívánja folytatni az általa „elavultnak” tartott népi–urbánus vitát, ám ezzel együtt tény, hogy végül ennek a törésvonalnak a mentén váltak külön a két irányzatnak az útjai.

Az 1994-es választások után a Fidesz csatlakozott a „nemzeti” pártokhoz (MDF, KDNP), s azóta nemzeti orientációjú, konzervatív liberális pártnak tekinthető.

A Fidesz politikai önállóságának megteremtésében jelentős szerepet szánt integráló funkciójának, vagyis annak, hogy az elavult és terméketlen ellentétek szította pártviszályt enyhítve közvetítsen a főként nemzeti és a liberális alapállású pártok és irányzatok között: „A Fidesz a liberalizmus talaján állva minden kulturális hagyományréteget a nemzeti egész részének tekint, beleértve a magukat nemzetietlennek tekintő irányzatokat is. Ezzel természetesen nem tagadjuk a tényt, hogy némely vonulat nagyobb súllyal befolyásolja a nemzet kulturális arculatát. Feladatunknak tekintjük, hogy a jelentősebb tradíciók között elősegítsük a kapcsolatteremtést, hogy hozzájáruljunk a beidegződések és előítéletek oldódásához és az életképes vonulatok sokszínűségének fenntartásához.”²⁷ Jól megfigyelhető, hogy a Fidesz már a kezdeti időszakban is sokkal toleránsabb volt a nemzeti érzülettel szemben az SZDSZ-nél; amíg a szabaddemokraták szemében a népi-nemzeti vonulat gyakran tagolatlanul azonosul valamifajta populizmussal és konzervativizmussal. A Fidesz plurális alapállása folytán igyekszik a különféle kulturális szemléletek létét tudomásul

²⁶ Such György: Cédulák után – választások előtt. *Magyar Narancs*, 1990. március 21.

²⁷ A Fidesz II. Kongresszusa által elfogadott program. 37.

venni, elfogadni a maguk sajátosságaival együtt, s csak azt vizsgálni, funkcionálisan „mennyit ér” az adott kulturális (és persze egyben politikai) beállítottság.

MAGYAR SZOCIALISTA PÁRT

A párt 1989. október 7-én (az MSZMP jogutódjaként) jött létre. Sok átalakulás után, a vizsgált időszak végén már modern szociáldemokrata politikai szervezetként aposztrofálja magát, amely szociálisan érzékeny, védi a dolgozók érdekeit, egyszersmind a piacgazdaság és a jogállamiság talaján áll, „valahol” a balközépen.

Dokumentumok

a) *A múlthoz való viszony.* Az MSZP múltképe bizonyos fókig saját „pártmúltjával” (MSZMP, Kádár-korszak) is összekapcsolódik. A magyar történelem baloldali hagyományaihoz nyúl vissza, elsősorban persze a munkásmozgalmi törekvésekhez. A múltkép szelekciós elve egyértelmű, ám korántsem ennyire világos, az MSZP mely baloldali politikai irányvonalakat, mozgalmakat és törekvéseket tartja a múlt vállalható részének. E tekintetben a párt megalakulása óta metamorfózison megy át.

Az MSZP alakuló kongresszusán, 1989. október 6–9. között a következő állásfoglalás született: „Az alakuló új párt... az MSZMP-n belüli reformtörekvések örökösének tekinti magát. Maradéktalanul vállalja az emberi fejlődés egyetemes értékeit, a humanizmust, a szabadságot, a demokráciát, valamint az értékteremtő munka tiszteletét. (...) Folytatója a szocialista és kommunista mozgalom időtálló hagyományainak, magáénak vallja a szolidaritás és társadalmi igazságosság elvét. Ugyanakkor vallja, hogy a társadalmi igazságosság és az emberi szabadságjogok nem állíthatók szembe egymással. Nem engedhető meg az sem, hogy a piac ellenőrizetlen erői felülkerekedjenek a szociális és kulturális értékeken.”²⁸

²⁸ Alakuló kongresszus. MSZP-kiadvány, 1989, 3.

A korábbi időszakokhoz képest részleges áttörést jelentett ez a dokumentum, hiszen a párt talán először deklarálta hivatalosan a polgári szabadságjogok szükségességét, bár egyben „vitatkozott” is fontosságuk mértékén. Ugyanakkor az alakuló kongresszus még eklektikus jellegű, hiszen egyszerre beszél a kommunista, a szocialista, a szociáldemokrata és a polgári értékek fontosságáról. Úgy tűnik, az igazi áttörést – és egyben a kitörést az „eklektikából” – az MSZP II. kongresszusa hozta meg, amely 1990 májusában zajlott le. A kongresszusi dokumentumokból egyértelművé válik, hogy a párt ekkor mondott le a szocializmus mint rendszer megmentéséről vagy esetleges újbóli bevezethetőségéről. S nagyjából ez az a Rubicon, amelyet átlépve az MSZP-n belüli fő irányvonal egyre inkább a nyugat-európai szociáldemokrata pártokhoz való közeledés lesz. Az elvi megfogalmazás így hangzik: „Most egyértelműen leszögezzük, hogy szociáldemokrata jellegű, a demokratikus szocializmus értékeit valló és megvalósító szocialista párt vagyunk. 1989 novemberében a Magyar Szocialista Párt felvételét kérte a Szocialista Internacionáléba, s ezzel kinyilvánította, hogy azon pártok közé sorolja magát, amelyek nem elkülönült társadalmi formációnak tekintik a »szocializmust«, nem egyetlen »forradalmi« tettel akarják bevezetni a szocialista értékeket, hanem olyan folyamatot vállalnak, amelynek perspektívájában az egész társadalom fokozatosan alakul át a szocialista értékek jegyében.”²⁹ Ettől kezdve egyre inkább erősödik a szociáldemokrata irányvonal a párton belül, olyannyira, hogy Horn Gyula 1990 novemberében már teljesen egyértelműen fogalmazott: „Van programunk, méghozzá egy szociáldemokrata program...”³⁰

A kérdés csak az, milyen szociáldemokrata program ez, s mit jelentett a múlthoz való viszony szempontjából? Már utaltam arra, hogy a párt nem az 1945–1948-as vagy még korábbi magyar szociáldemokrata hagyományok folytatója: elsősorban nyugat-európai típu-

²⁹ A Magyar Szocialista Párt II. kongresszusa, 1990. május 25–27. In *MSZP-dokumentumok*, 1990. 9.

³⁰ Még nem késő! Vitányi Iván előadói beszéde. A Magyar Szocialista Párt II. kongresszusa, 1990. május 25–27. In *MSZP-dokumentumok*, 1990. 69.

sú, modern szociáldemokrata párttá kívánt válni. Ez döntően abból ered, hogy gazdasági elképzeléseiben eljutott a nyugati piacgazdaság humanizált, szociális biztosítékokkal „felszerelt” változatának, a szociális piacgazdálkodásnak az elfogadásáig. Ez egyúttal a nyugati liberális gazdasági és társadalmi elképzelések vállalását is jelenti, s ebben már tetten érhetjük az egyik legdöntőbb okát annak, hogy az MSZP miért inkább a liberális pártokhoz érzi közel magát, semmint a nemzeti típusú pártok konzervatív vonulataihoz.

Ugyanakkor koránt sincs arról szó, hogy múltképeben ne foglalkozna a nemzeti problematikával. Ellenkezőleg: már a reformkorok megalakulása óta határozottan törekedett arra, hogy a baloldali pártprogram nemzeti eredetét is kidomborítsa. Kiindulópontja azonban más volt, mint a nemzeti pártoké, hiszen a baloldali társadalmi program állt előtérben, s ebből vezeti le annak nemzeti jellegét. Először is a cél fogalmazódott meg: „A Magyar Szocialista Párt, építve a nemzet történelme során felhalmozott értékekre, a nemzeti eszme és a baloldali gondolat összekapcsolását kívánja megvalósítani.”³¹ Kérdés továbbra is, hogyan értelmezendő az összekapcsolás? Ismét Horn Gyulát idézem: „A mi baloldaliságunk azért kifejezetten nemzeti, mert mozgalmunk a nemzet érdekében, a nemzet céljaitól vezetettve dolgozik és próbál megteremteni jobb feltételeket a társadalom számára.”³²

Az MSZP múltképe tehát szelektív, mégpedig a baloldali gondolatok mentén. Ám amíg ez a múltszemlélet a párt első időszakában – nagyjából 1990 májusáig – az antidemokratikus baloldali irányzatokat is magában foglalta (kommunizmus stb.), a vizsgált időszak végére a párt egyre inkább a modern, demokratikus és liberális szociáldemokrata irányzatokkal azonosította magát. Ebből az alapállásból kiindulva igyekszik a nemzeti gondolatot is beépíteni múltképebe.

b) *A párt önképe és más pártokhoz való viszonya.* Az MSZP ön magát a szociáldemokrácia, illetve a nemzeti szempontok együttes vál-

³¹ A Magyar Szocialista Párt II. kongresszusa, 1990. május 25–27. In *MSZP-dokumentumok*, 1990. 12.

³² Még nem késő! Vitányi Iván előadói beszéde. A Magyar Szocialista Párt II. kongresszusa, 1990. május 25–27. In *MSZP-dokumentumok*, 1990. 70.

lalásával baloldali néppártként állította be. Így, akárcsak az MDF, a KDNP, az SZDSZ és a Fidesz, az összes társadalmi csoport érdekeinek képviselőjeként lépett fel, ugyanakkor preferenciái alapján elsősorban a munkavállalók, a tulajdon nélküliek, a dolgozók pártja kívánt maradni.

Nézzük meg, hogyan azonosította önmagát az MSZP a többi pártra és irányzatra való reflexiói során. Úgy tűnik, szövetségkeresési és elhatárolódási törekvéseiben kettős tendencia nyilvánult meg. Egyfelől ideológiájába fokozatosan beépítette a legfontosabb polgári liberális alapértékeket, másfelől rezonált a nemzeti látásmódra, s igyekezett ezt is integrálni politikai arculatába. Összességében azonban mégis inkább a liberális pártokhoz került közelebb, talán azért, mert míg az „egyoldalú” liberális szemléletmódot (a szociáldemokrata értékek által) korrigálhatónak véli, az „egyoldalú” nemzeti kiindulópontot nem, mert az egyértelmű konzervativizmushoz és kizárólagosságához vezet.

Az MSZP tehát nem vetette el a nemzeti problematikát, de feltétel nélkül a liberalizmust sem fogadta el. Mégis, 1990–1994 között az az irányzat vált dominánssá a pártban, amelyet a legmarkánsabban Vitányi Iván képviselt, „...én változatlanul vallom – írja egy helyütt –, hogy [a szociáldemokrácia – *F. T.*] közelebb áll a liberalizmushoz, mint a konzervativizmushoz. (...) Aki a parlament csatáit végigkíséri, az tudja, hogy a döntő kérdésekben, legyen szó az önkormányzatokról, a szociálpolitikáról, a kormány költségvetéséről vagy a kormányprogramról, kényszerből vagy nem, együtt szavazunk velük.”³³ A párt tehát a konzervativizmust elutasító markáns liberális pártot, az SZDSZ-t helyezte előtérbe, szemben a liberalizmust kevésbé hangsúlyosan vállaló nemzeti és keresztény, konzervatív pártokkal; azt is látni kell azonban, hogy ez sok tekintetben a demokráciában önmagát elfogadtatni próbáló, útkereső posztkommunista párt alkalmi, még nem végleges irányultsága volt. Sőt, akkoriban úgy tűnt, hogy a nemzeti konzervatív pártok esetleges modernizálódása esetén újra ér-

³³ Még nem késő! Vitányi Iván előadói beszéde. A Magyar Szocialista Párt II. kongresszusa, 1990. május 25–27. In *MSZP-dokumentumok*, 1990. 63.

tékelhetik az elhatárolódási és szövetségkeresési stratégiájukat – azaz a jövő politikai kombinációi ott és akkor még korántsem voltak teljesen lezártak (ahogy később viszont már egyértelműen a liberalizmus és az SZDSZ felé orientálódtak).

A párt mindenesetre 1994 nyarán koalícióra lépett az SZDSZ-szel, mintegy „betetőzve” a korábbi években elindult s 1992 őszétől – a Demokratikus Chartán belüli MSZP–SZDSZ-együttműködéstől – egyre inkább felerősödő folyamatot. Ám az is tény, hogy 1994–1998 között bizonyos repedések mutatkoztak az MSZP és az SZDSZ kormánykoalíciós együttműködésében – de ez már túlmutat vizsgálódásunk időszakán.

ÖSSZEGZÉS

A magyar parlamenti pártrendszer ideológiai tagoltsága 1990–1993 között megítélésem szerint *ötpólusú* volt, s belülről *két szintre* oszlott. A tagoltság meghatározó szintjén két ideológiai pólus ellentétéről beszélhetünk, míg az ennek alárendelt szinten még három markáns pólus különböztethető meg, amelyek lazán kapcsolódnak a két fő ideológiai pólus ellentétéhez (utóbbiak tehát semmiképpen sem sorolhatók be minden további nélkül a két meghatározó táborba).

Az ideológiai tagoltság meghatározó szintjével kezdve, az egyik póluson (és nem a jobb- vagy baloldalon!) a *nemzeti (keresztény) konzervatív irányzat* található: elsősorban az MDF, másodlagosan a KDNP és az FKGP. Ezt az irányzatot alapvetően a nemzeti és keresztény társadalomszemléleti beállítódás tartja össze; ez tette lehetővé a kormánykoalíció ilyen típusú összetételét. A korábbi elemzésekre támaszkodva elmondható, hogy az idetartozó pártok múltszemléletére jellemző a magyar történelem valamifajta folytonosságára való hivatkozás, annak továbbviteli igénye. Gazdasági, szociális elképzeléseik tengelyében széles (tulajdonos) kisközéposztály megteremtésének szándéka áll, az erős, beavatkozó állam hívei. A társadalmi integráció konstans elemének tekintik a keresztény és nemzeti jellegű erkölcsiséget és összetartást, míg önképük és ellenfélképük a keresztény és nemzeti erők

összefogásából, illetve a túlzottan liberális és „kozmpolita” erőkkel szembeni fellépésből tevődik össze.

A másik pólus a *liberális-szociálliberális* politikai irányzat: vezető ereje az SZDSZ, de 1993-ig idetartozott a Fidesz is és erős fenntartásokkal az MSZP. E pólus fő összetartó ereje, hogy pártjai az egyén, az állampolgár jogaiból indulnak ki, és fel akarnak zárkózni a modern Nyugat-Európához. Múltszemléletükre az európai hagyományokhoz való csatlakozás igénye jellemző, gazdasági-szociális elképzeléseikre a magántulajdon és a piacgazdaság szükségességének hangsúlyozása megfelelő szociális garanciák kiépítésével (ennek mértékéről eltérően vélekednek), a társadalmi integráció alapvető mozzanatának a szabad és független individuumok társulását tartják (az MSZP csak részben), az önkép és ellenfélkép kialakításában pedig a liberális alapú együttműködést, elvetve a nemzeti és keresztény konzervativizmust. Tartós szövetség viszont 1994-ig azért nem jöhetett létre e pártok között, mert sok lényeges kérdésben szemben is állnak egymással – ami persze a kormánykoalícióon belül az MDF és az FKGP viszonyára is jellemző volt.

A meghatározó ideológiai ellentét csak nagyon lazán kapcsolja egybe a két pólushoz tartozó pártokat, hiszen sok tekintetben lényegi ellentétek állnak fenn közöttük. Ezek *újabb pólusokat* hoznak létre, a meghatározó ellentétnek ugyan részben alárendelten, de jelentőségük korántsem csekély, s az ideológiai tagoltság épp ezért nem tekinthető két- vagy hárompólusúnak. Ugyanakkor 1993-ig azért nem volt „automatikusan” hatpólusú a parlamenti pártrendszer, mert az MDF és a KDNP közötti különbségek nem okoztak alapvető eltérést a két párt ideológiai arculatában. De nézzük a „második” szinten a további három pólust.

A nemzeti oldalon megjelenik az *agrárius, tradicionalista* konzervativizmus, amelynek képviselője az FKGP. A Kisgazdapártot több lényeges vonás választja el az MDF-től és a KDNP-től, döntően azonban az, hogy amíg az utóbbi két párt a (nemzeti típusú) modernizáció híve, az FKGP gazdaságpolitikai elképzelése, valamint a társadalmi integrációról vallott képe sok tekintetben antimodernista és szélsőségesen tradicionalista. Az agrárszférának és a paraszti magántulaj-

donnak abszolút elsőbbséget ad a többi szférával és tulajdonformával szemben, a paraszti kultúrát és életformát abszolutizálja, emellett végletes antikommunizmus jellemzi. Ezek a lényegi különbségek az ideológiai arculatban egyértelműen jelzik, hogy a koalíción belüli erőteljes pártviták, majd a koalíció felbomlása korántsem a véletlen műve, nem taktikai eltérések okozták, hanem mélyebb szembenállások.

A liberális-szociálliberális oldalon önálló ideológiai pólus a *pragmatikus liberális irányzat*, amelyet a Fidesz képvisel. Sok hasonló nézetet képviseltek az SZDSZ-szel, ám a generációs különbség éles határvonalat húzott közéjük. Ez egyfelől megjelent a múlthoz való viszonyban: a Fidesz jövőorientált, *tabula rasát* hirdetett, nem kívánt hátratekinteni, a pártállami időszakkal sem kíván foglalkozni. Másfelől megjelent az önkép és ellenfélkép kialakításában: a Fidesz éppen a múlthoz való negatív viszony miatt igyekezett a történelmi alapú ideológiai vitákban semleges maradni, s közvetíteni a nemzeti és a liberális pólus között. Pragmatikus racionalizmusa és az SZDSZ ideológus liberalizmusa között korántsem volt elhanyagolható a különbség 1990–1993 között, ami 1994-ben a teljes szakításhoz és a Fidesznek a nemzeti táborhoz való csatlakozásához vezetett.

Ugyanezen az oldalon az ötödik pólus a *szocialista-szociáldemokrata irányzat*, az MSZP. A speciális magyar feltételek között a valódi különbséget és ellentétet nem is annyira a liberális és a szociáldemokrata beállítódás természetes szembenállása okozza (tehát a gazdasági alapú munkáltató-munkavállaló ellentét), hanem az, hogy az MSZP sok tekintetben kötődik a pártállami korszakhoz. Igaz, programja szerint csak a pártállami időszak progresszív, szocialisztikus értékeit kívánja megőrizni és érvényesíteni a modernizációs folyamatban, ám a liberális és a nemzeti pártok úgy tartják, hogy a pártállami örökség kevésbé haladó vonásait is hordozza, illetve még nem tudott megszabadulni tőlük.

Emellett természetesen ellentétek vannak a gazdasági és szociális koncepciók között is; az MSZP sokkal nagyobb szerepet szán a szociális szempontoknak, a kollektív tulajdonformáknak, mint az SZDSZ és a Fidesz, részben pedig kiáll a szövetkezeti és állami tulajdon mellett, hangsúlyozza a dolgozói tulajdonlás szükségességét. Integrációs elkép-

zelései között hangsúlyosan szerepel a kollektivitás és a szolidaritás, amely az SZDSZ-nél és a Fidesznél lényegesen kisebb szerepet játszik. (Mindez persze nem jelenti, hogy az MSZP ne fogadná el az individualizáció szükségességét.)

Az MSZP tehát 1990–1993 között még csak lazán kapcsolódott a liberális ideológiai pólushoz, ám az SZDSZ-szel való 1994-es koalícióalakítás után ez a kapcsolat felerősödött, és más formákban, de a mai napig tart. A közös kormányzással megkezdődött a szocialisták és a liberálisok közötti szoros politikai együttműködés, ami gyakorlatilag kizárta azt, hogy politikai átjárások legyenek a nemzeti-konzervatív oldal és a balliberális oldal között – létrehozva ezzel a magyar politikai táborok totális megosztottságát és szembenállását.

Ez azonban már a magyar politikatörténet új, máig tartó fejezete.

A SZERZŐ ÁLTAL AJÁNLOTT SZAKIRODALOM

- Angelusz Róbert – Tardos Róbert: A választói magatartás egy mögöttes pillére. *Politikatudományi Szemle*, 1995/3.
- Bihari Mihály: Egy pártkongresszus szociológiája. In Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.) (1990): *Magyarország Politikai Évkönyve, 1990*. Aula-OMIKK.
- Beyme, Klaus von (1994): *Systemwechsel in Osteuropa*. Frankfurt a. M.
- Beyme, Klaus von (1997): Parteien im Prozeß der demokratischen Konsolidierung. In Merkel, Wolfgang – Sandschneider, Eberhard (Hrsg.): *Systemwechsel* 3. Parteien im Transformationsprozeß, Opladen, 23–56.
- Beyme, Klaus von – Nohlen, Dieter (1995): Systemwechsel. In Nohlen, Dieter (Hrsg.): *Lexikon der Politik*. Bd. 1: Politische Theorien, München, 636–649.
- Csizmadia Ervin (1995): *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Dokumentumok. Interjúk. Monográfia*. T-Twins.
- Fricz Tamás (1996): *Rendszerváltásban Magyarországon*. Villányi Úti Könyvek.
- Fricz Tamás (1996): *A magyarországi pártrendszer*. Cserépfalvi.
- Fricz Tamás (1997): *A népi-urbánus vita tegnap és ma*. Napvilág.
- Gaszó Ferenc – Stumpf István: Pártok és szavazóbázisok. In Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.) (1997): *Magyarország Politikai Évkönyve 1997*. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány.
- Glaeßner, Gert-Joachim (1994): *Demokratie nach dem Ende des Kommunismus*. Opladen.

- Huntington, Samuel P. (1991): *The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century*. Oklahoma.
- Lánczi András (2004): A politikai tudás, *Politikatudományi Szemle*, 1–2.
- Lijphart, Arend (1992): Democratization and Constitutional Choices in Czech-Slovakia, Hungary and Poland 1989–91. *Journal of Theoretical Politics*, (3) 4: 207–233.
- Lipset, Seymour Martin et. al. (1993): A Comparative Analysis of the Social Requisites of Democracy. *International Journal of Science*, (45) 2: 155–176.
- Löffler Tibor (2002): Predomináns törésvonalak és törésvonal-politika a magyar pártrendszerben. Hipotézisek a magyarországi politikai törésvonalak újraértelmezéséhez. *Politikatudományi Szemle*, 1–2.
- Merkel, Wolfgang (1999): *Systemtransformation*, Leske+Budrich, Opladen.
- Róbert Péter (1991): Osztály és párt Magyarországon – három választás után. *Politikatudományi Szemle*, 1.
- Simon János (1992): Két lábon álló demokrácia, avagy mit jelent a politikai elit számára a baloldal és a jobboldal? *Politikatudományi Szemle*, 2.
- Simon János (1995): Mit jelent a demokrácia a magyarok számára? *Politikatudományi Szemle*, 1.
- Simon János (2000): Politikai konzervativizmus Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 3–4.

OROSS DÁNIEL

Ifjúságpolitika 1956 után Magyarországon¹

BEVEZETÉS

Az ifjúságpolitika azon modern társadalmak szülötte, amelyek felismerték, hogy a fiatalok megszólítása, igényeik felmérése érdekében egységes fellépésre van szükség. Ennek a szakpolitikának a kialakítását sok országban konfliktusok övezték,² mivel a fiatalokat általában kevésbé kötik a társadalmi kötelezettségek, mint a társadalom más csoportjait, és meglehetősen kritikusak a társadalom normáival szemben.

Bár az európai ifjúságpolitika gyökerei az 1968-as párizsi események során született ifjúsági mozgalmakhoz vezetnek vissza,³ a magyar fiataloknak az 1956-os forradalom eseményeiben játszott szerepét, valamint a forradalom fiatalokat érintő következményeit figyelembe véve érdemes ezt az esetet úgy elemezni, mint az 1968-as események előfutárát. Ebben a fejezetben áttekintést adok arról, hogy a fiatalok milyen szerepet játszottak az 1956-os forradalomban, majd kifejtem, hogy Magyarország döntéshozói miként jutottak el arra a következtetésre, miszerint a fiatalok hasonló lázadásának elkerülése érdekében a korábbiaktól eltérő, új megközelítésre van szükség.

¹ Jelen tanulmány első változata angolul megjelent: Bódi, F. – Ragusa A. – Savova, R.: *Courage in Politics*. Pisa, Pacini Editore, 2020, 200.

² Siurala, L. – Coussée, F. – Suurpaa, L. – Williamson, H. (szerk.): *The history of youth work*. 5. kötet, Strasbourg, Council of Europe, 2016.

³ Az 1968-as diáklázadásokat követő felismerés nyomán az Európai Gazdasági Közösség tagállamai 1969-ben Hágában ifjúságügyi tanácskozást tartottak, és az Európai Bizottság 1970-től pénzügyi támogatást biztosított ifjúsági kezdeményezések számára (Ter Haar–Copeland 2011).

BÁTORSÁG – FIATALOK ÉS AZ 1956-OS FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC

Az 1950 júniusában létrehozott DISZ (Dolgozó Ifjúság Szövetsége) a szovjet mintájú központosítást követve az ország minden fiatalját lefedő kommunista ifjúsági szervezetként felelt a fiatalok képviselőtéért. Ám a magyarországi ifjúsági civilszervezetek (melyek között a cserkészek, a katolikus és protestáns mozgalmak, munkás- és agrármozgalmak domináltak) többsége kényszerűségből csatlakozott a szervezethez, és az elégedetlenek hangjának meghallgatására nem volt nyitott a szervezet.⁴ Szegeden 1956. október 16-án az egyetemi hallgatók bejelentették, hogy a MEFESZ (Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége), a kommunisták által felosztatott szervezet egyetemi szintű találkozót tart. Ez a bejelentés nagy bátorságról tett tanúbizonyságot, mivel a kommunista társadalomban egyetlen szervezet sem létezhetett a párton kívül. A titkosrendőrség azonnal jelentett az eseményről, és még a szovjet csapatokat is riasztották. De a hír eljutott a budapesti hallgatókhoz is, és hasonló találkozót tartottak különböző egyetemeken, ahol a MEFESZ helyi szervezetei megalakultak. A diákok úgy döntöttek, hogy panaszukat „követelések” sorozataként ismertetik. Ezek a követelések azonban nemcsak a diákok ügyeire vonatkoztak, s ma már tudjuk, hogy az egész nemzet sorsára hatást gyakoroltak: az 1956. október 22-én a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem aulájában diákok egy csoportja által összeállított 16 pont tartalmazta a legfontosabb nemzetpolitikai követelményeket (lásd az 1. táblázatot). A gyűlés résztvevői úgy döntöttek, hogy csatlakoznak a másnapi Magyar Írók Szövetsége által szervezett demonstrációhoz, ahol szolidaritásukat fejezik ki a Lengyelországban történetekkel.

⁴ Mathews, J. P. C.: *Explosion. The Hungarian Revolution of 1956*. New York, Hippocrene Books, 2007.

1. táblázat
A hallgatók 16 pontja

1.	Új, alulról kiinduló választások legyenek a Magyar Dolgozók Pártjában! Válasszanak új Központi Vezetőséget, hívják össze a pártkongresszust!
2.	Nagy Imre alakítson kormányt, a sztálinista-rákosista bűnösöket váltsák le!
3.	Nyilvános tárgyalást Farkas Mihály és társai ügyében! Vonják felelősségre Rákosit!
4.	Vonják ki a szovjet csapatokat !
5.	Általános, egyenlő, titkos választásokat, több pártot, új nemzetgyűlést, sztrájkjogot!
6.	Vizsgálják fölül a magyar–szovjet, illetve a magyar–jugoszláv kapcsolatokat a kölcsönös be nem avatkozás jegyében!
7.	Hozzák nyilvánosságra a külkereskedelmi szerződéseket (a magyar közvélemény nem tud semmiről), a jóvátétel tényleges adatait, adjanak tájékoztatást a magyar uránról!
8.	Szakemberek bevonásával szervezzék át a gazdasági életet, a hazai adottságok és a nép létérdekei alapján!
9.	Vegegyék teljes revízió alá az ipari normákat, vizsgálják ki a bérköveteléseket, állapítsák meg a munkás létminimumot!
10.	Fektessék új alapokra a beszolgáltatás rendszerét, az egyénileg vállalkozók kapjanak a Termelőszövetkezeti Csoportokkal egyenrangú támogatást!
11.	Független bíróság vizsgálja felül az összes politikai gazdasági pert, bocsássák szabadon az ártatlanul elítélteket, szállítsák haza a Szovjetunióba hurcolt foglyokat!
12.	Teljes vélemény- és szólásszabadságot, szabad rádiót, MEFESZ újságot! Ismerhesse meg mindenki saját káderadatát!
13.	Távolítsák el a Sztálin-szobrot! Helyére 1848–49-es emlékmű kerüljön!
14.	Új, nemzeti jellegű címet! A katonáknak új, a magyar hagyományoknak megfelelő egyenruhát! Március 15. legyen nemzeti ünnep, október 6. nemzeti gyászünnep és tanítási szünet!
15.	Szolidaritást a lengyel néppel!
16.	Október 27-én üljön össze egy országos diákkonferencia, ahol megvitatják a követeléseket!

Forrás: *Hétfői Hírlap*, 1956. október 22. 2. o.

Másnap a diákok 16 pontja felkerült fákra, óriásplakátokra és Budapest épületeinek falaira, bizonyítva azt, hogy az igazságnak van esélye, különösen akkor, ha az örök emberi erkölcsre épül. A diákoknak volt bátorságuk kifejezni a magyar emberek akaratát, és a 16 pontot olvasó magyar állampolgárok úgy döntöttek, hogy kifejezik elégedetlenségüket. Október 23-án több ezer ember csatlakozott a szovjetellenes felvonuláshoz Budapesten, a kommunista jellek nélküli magyar nemzeti zászlót lobogtatva. Miután a Bem téren szolidaritásukat fejezték ki a lengyel szabadságmozgalommal, a tömeg úgy döntött, a Parlamenthez megy, ahol Nagy Imre ígéretet tett, hogy minden igényüket megvitatják. Az éjszaka folyamán a diákok megkísérelték a belépést a Magyar Rádió épületébe, hogy felolvassák követeléseiket. A diákokat őrizetbe vették, és amikor az emberek a Rádió épülete előtt összegyűltek, hogy felszabadításukat kérjék, az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) a fegyvertelen tömegbe lőtt, ezzel elkezdődött az 1956-os magyar forradalom.

Október 24. és november 4. között, a forradalom idején, a magyar fiatalság volt a társadalom legaktívabb része. A forradalom szabadságharcosai a kommunista politikai rend ellen harcoltak: szovjet harcokocsikat támadtak meg Budapest szűk utcáin. Sok esetben (például a Corvin-negyednél) a szabadságharcosok köre többnyire húsz év alatti gyermekekből állt. A forradalmi tanácsok országszerte létrejöttek, a lázadók átvették az önkormányzati hatalmat, és általános sztrájkokat követeltek. A nyilvános kommunista szimbólumokat, például a vörös csillagokat és a szovjet háborús emlékműveket eltávolították, a kommunista könyveket elégették.

Október 28-án Nagy Imre, az egyetlen megmaradt magyar vezető, aki mind a nyilvánosság, mind a szovjetek szemében hiteles volt, azonnali és általános tűzszünetet hirdetett a rádión keresztül, és az új nemzeti kormány nevében amnesztiát hirdetett a felkelésben és a nemzetőrség felállításában résztvevőknek. November 1-jén a magyar emberekhez intézett rádióbeszédében Nagy Imre hivatalosan bejelentette Magyarország semlegességét, Magyarország kilépését a Varsói Szerződésből.

November 4-én a Szabad Kossuth Rádió sugározta Nagy Imre utolsó beszédét a nemzethez és a világhoz, bejelentve, hogy a szovjet erők

megtámadták Budapestet. A kabinetnek menekülnie kellett a szovjet csapatok elől, és úgy döntött, hogy a jugoszláv nagykövetségen keres menedéket. A szovjetek Kádár Jánost választották Magyarország következő vezetőjévé. Ugyanezen a napon Szolnokon Kádár kihirdette a „Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányt”, majd aznap este felszólította „a szocializmus valódi ügyének hű harcosait”, hogy bújjanak elő, és ragadjanak fegyvert. Ez azonban nem valósult meg. A népet megosztó polgárháború helyett a jól felszerelt szovjet hadsereg volt az, amely szétzúzta a magyar szabadságharcosok nemzeti mozgalmát, és kiiktatta a Nagy Imre-kormányt.

AZ 1956-OS FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC KÖVETKEZMÉNYEI AZ IFJÚSÁGRA

Mivel az új kormánynak néhány napba tellett, hogy ismét ellenőrzése alá vegye az ország nyugati határait, a forradalom után 200 000 ember (a lakosság mintegy 2 százaléka) hagyta el Magyarországot, hogy elkerülje a büntetést, és megszabaduljon a kommunista politikai rendszertől.

A tömeges és kegyetlen represszió első, 1956. december elejétől 1957 tavaszáig tartó időszakát a korlátlan, parttalan megtorlás jellemezte.⁵ Az 1957 januárjára megszilárdult diktatúra elnyomott minden nyilvános ellenállást, rémuralom alatt tartva a népet, elrendelték a forradalom résztvevőinek bebörtönzését és internálását. A forradalomban való részvétel miatt közel négyszáz embert végeztek ki (köztük Nagy Imrét és társait), emellett az 1957. évi 4. törvény lehetővé tette a 16 éven felüli fiatalok halálbüntetését.

Habár a forradalomról szóló nyilvános vitát Magyarországon több mint 30 évig tiltották, az új kormány a maga számára mégis levonta a tanulságokat az eseményekből, és az életszínvonal javítását szorgalmazta. Kádár megértette azt is, hogy új megközelítésre van szükség a

⁵ Szakolczai Attila: *Az 1956-os forradalom és szabadságharc*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2010, 112.

fiatalokkal szemben, hogy elkerüljék a lázadást. Az „ifjúság államosításával” az állampárt átvette az irányítást a 6 és 20 év közötti fiatalok felett: 1957 márciusában létrejött két fiatalokat tömörítő szervezet, a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ) és a Magyar Úttörők Szövetsége. A gyerekek 6 éves korukban kisdobosok, majd 10 évesen úttörők lettek, és a Magyar Úttörők Szövetsége volt felelős a gyermekek szabadidős tevékenységeinek megszervezéséért. A magyar fiatalok 14 éves korukban a KISZ tagjaivá válhattak, és leendő kommunistákként kezelték őket.

A Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség valódi részvételi lehetőségek nélküli szervezet volt, amelynek az ifjúság feletti kontroll volt a célja (különösen azért, mert szorosan együttműködött a rendőrséggel), nem pedig az ifjúsági érdekek védelme. A cél az új „szocialista” állampolgár felnevelése volt.⁶

A KISZ Központi Bizottsága tett javaslatot az 1971-ben megalkotott ifjúsági törvényre, amely szervezeti változást is maga után vont, az Országos Ifjúságpolitikai és Oktatási Tanács felállítását az ifjúsággal kapcsolatos állami feladatok koordinálása céljából. Az 1971. évi IV. törvény megkerülhetetlenné tette az államot, és minden ponton arra törekedett, hogy „ütéstávon belül tartsa”, azaz konfrontációképtelenné tegye a fiatalokat, mint egyéneket és szervezeteiket is.⁷ Már ifjúkorban szigorú hierarchiát hozott létre, olyan jogosítványokat adva a két kiemelt szervezetnek (a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetségnek és a Magyar Úttörők Szövetségének), mellyel sorsok uraivá válhattak (például a felsőoktatásba való bejutáshoz a KISZ ajánlása is szükségessé vált). Általános rendelkezései célként a fiatalok felkészítését jelölték meg a rájuk váró feladatokra, ezt követően a törvény külön pontokban szabályozta az ifjúság nevelését és oktatását; munkában való részvételét; az állami és társadalmi életben való részvételét; szociális helyzetét és egészségének védelmét; művelődését és sportolását, valamint az ifjú-

⁶ Szabó Ildikó: *A pártállam gyermekei*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2000.

⁷ Kátai G.: *Gondolatok az ifjúságpolitikáról és eszközeiről*. Szeged, Belvedere Kiadó, 2006, 39.

ság társadalmi szervezeteit érintő kérdéseket. Az ifjúsági törvény szellemében ifjúsági táborkok épültek, iskolatáborkokat szerveztek, a KISZ ifjúsági vezetői képzési rendszert hoztak létre, az ifjúságkutatás és az „ifjúságpolitika” kifejezés megjelent a politikai kommunikációban. De az egész rendszer centralizált kezdeményezéseken, központilag irányított folyamatokon alapult. A párthoz hasonlóan a KISZ is tartott kongresszusokat, amelyeken jellemzően az addig elért eredmények elemzése és az új célok kitűzése szerepelt napirenden. Az 1970-es évek elvárásait jól példázza az 1976-os IX. KISZ Kongresszus plenáris ülésének előre eltervezett forgatókönyve, amely meghatározta, hogy az egyes témákról (pl. „a fejlett szocialista társadalom építésének tudatos vállalása”, „az ifjúság szocialista tudatának, marxista meggyőződésének formálása”, „az ifjúság békevágya, antiimperialista szolidaritás” stb.) hány küldött prezentáljon hozzászólást.⁸

Az ifjúsági kultúráknak nagyon korlátozott terük volt a magyar társadalomban: 1961 és 1984 között a budapesti fiatalok egy különleges helyet látogathattak, az Ifiparkot, ami a különböző szubkultúrák találkozási pontja volt, a hagyományos magyar tánc rabjaitól a hippikig. E szubkultúrák egyes tagjait azonban gyakran üldözte a rendőrség, és a szocialista média lázadóként ábrázolta őket. Történetek születtek a különböző szubkultúrák tagjairól, akik az identitásukat a rezsime hivatalos narratívájával szemben határozták meg.⁹

Annak tipikus példaként, hogy a korszak döntéshozói miként képelték el a fiatalok beilleszkedését a szocialista társadalomba, az úgynevezett „építőtáborok” említhetők, amelyek a Kádár-kor ifjúságpolitikájának egyik alappillérei voltak.¹⁰ E program keretében a Kom-

⁸ Wootsch, P.: Zigzagging in a labyrinth – Towards good Hungarian youth work. In *The history of youth work in Europe – Relevance for youth policy today*. 2. kötet, edited by F. Coussée – G. Verschelden – T. Van de Walle – M. Medlinska – H. Williamson, Strasbourg: Council of Europe-European Union, Cedex, 2010, 107.

⁹ Horváth S.: *Kádár gyermekei, ifjúsági lázadás a hatvanas években*. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2009, 287.

¹⁰ Az építőtábor a szovjet Komszomol rohambrigádjait követve szerveződött az ötvenes-hatvanas években, alapelve az önkéntes részvétel volt. Az építőtábo-

munista Ifjúsági Szövetség építőtáborokat szervezett az egész országban, ahol a diákokat a nyári szünet idején munkába állították (főleg a mezőgazdaságban és építkezéseken). A diákok önkéntes munkát végeztek, és a hatóság munkaidő után kulturális programokon vehettek részt. Az első időszakban, 1958 és 1961 között összesen 77 ilyen táborot szerveztek, közel 17 000 diákkal, majd a táborok és a résztvevők száma folyamatosan bővült: a munkatábor-mozgalom 25. évfordulója alkalmából 1982. július 20. és augusztus 4 között szervezet programsorozat keretében 53 285 fiatal dolgozott 92 helyszínen. A résztvevők között volt 1308 általános iskolás, 2316 középiskolás, 17 575 szakiskolás, 253 főiskolai hallgató, 8584 ipari tanuló és 850 sportoló. A Magyarországra meghívott 1550 külföldi között voltak diákok az NDK-ból, Bulgáriából, Lengyelországból, Dániából, Kubából és Vietnamból.¹¹

Az 1980-as évek elejére egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a KISZ képtelen a gyakorlatban haladni a korrallal, és fennáll a veszély, hogy „parttalanul vitatkozó szervezetté” válik. Társadalmi szintű problémát jelentett az életszínvonal kérdése, terjedtek a különféle békemozgalmak és -akciók, amiket a KISZ legfeljebb szemmel tartani tudott. Az 1986-os XI. kongresszus idejére nyilvánvalóvá vált, hogy a KISZ monopolhelyzete nem tartható fenn. A vezetőség ezt a megújulást egy világos politikai program kidolgozásában vélte felfedezni, amely ugyanakkor nyilvánvalóvá teszi, hogy a szocializmust mint rendszert nem kérdőjelezi meg. Az ellenzékkel szemben a szervezet a „szocialista pluralizmus kialakítását” nyújtotta alternatívaként. A nyilvánosság nagyobb fokú bevonását és valamiféle demokratikus decentralizációt képzeltek el az apparátusi struktúra megválasztása kapcsán. Az erre vonatkozó javaslat 1987 augusztusában immár a választás és a küldöttgyűlés szétválasztását is kezdeményezte.

rokat gazdasági és nevelési célokból szervezték, a fiatalok legnagyobb létszámban a hetvenes években vettek benne részt.

¹¹ Gergely F.: *KISZ A Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség története 1957–1989*. Budapest, Holnap Kiadó, 2008, 108.

A RENDSZERVÁLTÁS

Az enyhülés időszaka után tehát 80-as évek gazdasági válsága újabb feszültségeket teremtett a politikai rendszeren belül, és mindez a rendszer, a pártállam bomlásának kiindulópontjává vált. A formálódó ellenzéki mozgalmak vezetését értelmiségiek vették át, a magyarországi rendszerváltás egy az elitek vezette folyamat keretében történt. Az Ellenzéki Kerekasztal beszélgetései a kormány, az egyesült ellenzék, a szakszervezetek és a kvázi civil társadalmi szervezetek között formalizált háromoldalú megbeszélések sorozatát jelentették.

1989-ben elfogadták a társadalmi szervezetek működését lehetővé tevő törvényt, aminek nyomán a KISZ-től független szervezetek kezdtek megalakulni. 1988. november 27-én a parlament felsőházi termében létrejött a Magyarországi Ifjúsági Szervezetek Országos Tanácsa (MISZOT), az ifjúsági civilszervezetek első, plurális érdekképviseletre épülő ernyőszervezete. A Kádár-rendszer végnapjaiban megalakult MISZOT-ot végig a bizalmatlanság légköre vette körül. Az ellenzéki-alternatív szervezetek a pártállam hagyományos integrációs-asszimilációs törekvéseitől féltek, a KISZ és a szövetségei pedig a politikai perifériára szorításuk eszközét vélték felfedezni a tanácsban. Ezzel együtt a MISZOT rendszeres közgyűlései hosszú ideig az egyedüli fórumai voltak az ifjúsági közéletnek, lehetőséget kínálva az éles politikai vitákra, az ifjúság érdekérvényesítő képességének növelésére.¹² A szervezet közel négyéves működésének, kudarcának története egyike a rendszerváltás feltáratlan folyamatainak.

A fiatalok csak 1988-tól, az első tömegdemonstráció időpontjától fogva jelentek meg az utcákon. Szimbolikus értelemben Nagy Imre újratemetése jelentette a szocialista rendszer végét: több mint száz ezer ember vett részt az 1989 június 16-án tartott eseményen. A fiatalok nem csupán nagy számban jelentek meg az eseményen, hanem a 26 éves Orbán Viktor által képviselve is voltak, aki a rendezvény

¹² Stumpf I.: Ifjúság és politika. In Gázsó Ferenc – Stumpf István (szerk.): *Rendszerváltozás és ifjúság*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete, 1992, 26.

legfiatalabb előadójaként nemcsak pártja, a Fiatal Demokraták Szövetsége nevében beszélt, de a fiatalok nevében is. A magyar ifjúság képviselőjeként Orbán a múltat és jövőt átívelve, üresen tátongó jelenről beszélt. Beszédében¹³ méltatta Nagy Imrét és a forradalom vértanúit, mert nem tagadták meg a nemzetet, amely bízott bennük. „Mi az ő sorsukból tanultuk meg, hogy a demokrácia és a kommunizmus összeegyeztethetetlenek” – mondta Orbán a fiatalok nevében, és kijelentette, hogy 1956-ban a Magyar Szocialista Munkáspárt megfosztotta a fiatalokat a jövőjüktől, ezért a hatodik koporsóban nemcsak egy meggyilkolt fiatalember fekszik, hanem a magyar ifjúság következő húsz vagy ki tudja, hány éve is. Orbán hírneve sokáig ezen a beszéden alapult, és a Fiatal Demokraták Szövetségét jó ideig fiatalok pártjának tekintették.¹⁴

Az a nap a hazai ifjúság nemzetközi kapcsolatai terén is jelentős változást hozott: Phenjanban az első plurális ifjúsági küldöttség képviselte Magyarországot az Ifjúsági Világkonferencián, és a küldöttség a szovjet országok közötti szolidaritást felrúgva csatlakozott a skandináv küldöttségek által a Tiananmen téren történekről való megemlékezés céljából szervezett demonstrációhoz. 1989. október 23-án kikiáltották a Magyar Köztársaságot, véget vetve ezzel a szocialista rendszer történetének hazánkban.

IFJÚSÁGPOLITIKA MAGYARORSZÁGON A RENDSZERVÁLTÁS ÓTA

Az 1990-ben megrendezett első szabad választások után a Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ) feloszlott, és az 1971-es ifjúsági törvény hatályát veszítette. Ennek következtében a fiatalok megszabadultak a paternalista pártállami ellenőrzés alól, de egyúttal megszűnt az az

¹³ Orbán V.: A hatodik koporsóban a mi elkövetkező húsz évünk is ott fekszik. *Magyar Nemzet*, 1989. június 17., 3.

¹⁴ Ittész, G.: *Ritual and National Self-Interpretation: The Nagy Imre Funeral. Religion and Society in Central and Eastern Europe*. 1. kötet, November 2005. 1–19.

állami támogatás is, amelyet korábban élveztek.¹⁵ A rendszerváltás után megalakult kormányoknak meg kellett volna birkózniauk egy új ifjúságpolitika kialakításával, ám a demokratikus átmenet nehézségei közepette az új, demokratikusan választott kormányok egyike sem hajtott végre következetes ifjúságpolitikát. A korábbi ifjúsági törvény hatálya lejárt ugyan, ám a rendszerváltás óta nem fogadtak el új törvényt.

A MISZOT kudarcát követően sokáig nem sikerült állandó Ifjúsági Érdekegyeztető Tanácsot létrehozni a kormánnyal, így 1992 és 2012 között a magyar ifjúsági szervezeteknek nem létezett nemzeti ernyőszervezetük, így a nemzetközi együttműködéshez való hozzáférést sem biztosították, aminek következtében a nemzetközi kapcsolatok stabilitása is gyenge volt. Ezekben az években az ifjúsági szervezetek számos nehézségbe ütköztek. Szembe kellett nézniük a hiányos jogi szabályozással és a jogi instabilitással, az átfogó állami ifjúságpolitika hiányával, a civilszervezetek gyengeségével és az információszolgáltatás elégtelenségével. Az ifjúság részvételének kommunizmus idején elképzelt módjai nyomot hagytak a demokratikus átmenet ifjúsági szervezeteiben, és máig hiányoznak a gyermekek jogainak elismerésére alapozott részvételi és döntéshozatali lehetőségek.¹⁶

A Mobilitás Ifjúsági Szolgálat mint az ifjúságpolitikáért felelős nemzeti szintű intézmény 1995-ben jött létre. Az EU-csatlakozási tárgyalások megkezdését követően a Mobilitás vette át az Európai Bizottság nemzeti szintű ifjúsági ügynökségét megillető feladatokat, így a Youth (Ifjúság) Program koordinálását. Szintén 1995-ben jött létre Budapesten az Európa Tanács második Európai Ifjúsági Központja. Bár a központ az ifjúságpolitika nemzetközi szereplői közötti kapcsolattartás szempontjából kiemelt fontossággal bír, kevés közvetlen hatása volt a hazai ifjúságpolitika fejlődésére.

¹⁵ Kovaceva, S. (szerk.): *Keys to youth participation in Eastern Europe*. Strasbourg, Council of Europe Publishing, 2000, 74.

¹⁶ Rózsás E.: *A gyermekjogok tartalma, érvényesülése és védelme*. Doktori (PhD-) értekezés, 2008. http://doktori-iskola.ajk.pte.hu/files/tiny_mce/File/Archiv2/Rozsas_Eszter_PhD_ertekezes.pdf

1999-ben a kormányon belül Ifjúsági és Sportminisztériumot alapítottak, és 1999 és 2002 között nagy horderejű reform történt az ifjúság javára, ami az Ifjúsági és Sportminisztériumon alapuló decentralizált infrastruktúra létrehozásával, valamint az ország hét régiójában ifjúsági irodák létrehozásával járt együtt. A Mobilitási Ifjúsági Szolgáltatás portfóliója kibővült ifjúsági kutatási és drogmegelőzési feladatokkal. Szintén ebben az időszak kezdődött a 2000 óta négyévente nagy mintán (N = 8000) alapuló ifjúságkutatás.¹⁷ Szintén ennek az időszaknak a folyománya, hogy 2003 óta ifjúságsegítő képzés indult, s bár önálló szakmává vált, mégis csupán kevés tekintélye van, afféle kiegészítő szereppel bír Magyarországon.

IFJÚSÁGPOLITIKA AZ UNIÓS CSATLAKOZÁS ÓTA

Az európai integrációs folyamat sok fontos új lehetőséget hozott a magyar fiatalok számára. Ami a rendelkezésre álló információforrásokat illeti, fontos eredmény az, hogy az EURODESK hálózata 1999 óta jelen van Magyarországon. Az Eurodesk olyan információs rendszer, ahol az állam felelős a koordinációért (ezt az Európai Unióval kötött szerződés rögzíti), a civilek pedig részt vevő partnerek. Ez a rendszer közel 3000 partnerirodával rendelkezik Európában (Magyarországon közel 60 iroda működik), és a partnerek aktív, napi kapcsolatban állnak egymással, és szinte minden információhoz hozzáférnek Európa bármely pontjáról.

Magyarország csatlakozása az Európai Unióhoz lehetőséget adott arra, hogy teljes mértékben részt vegyen az ifjúságról szóló fehér könyv¹⁸ elkészítésének folyamatában, amely összefogta az Európai

¹⁷ Laki László – Szabó Andrea – Bauer Béla (szerk.): *Ifjúság2000 Gyorsjelentés* Budapest, Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, 2001.

¹⁸ Az Európai Unió tagállamai közötti ifjúsági együttműködés fontos mérföldköve volt az ifjúságról szóló fehér könyv 2001-es elfogadása, amely közös fejlesztési célokat tűzött ki a tagállamok számára. Az újonnan csatlakozó országokban ez a dokumentum nagy hatással volt az ifjúságpolitika fejlődésére.

Unió ifjúságpolitikai célkitűzéseit. A folyamat segítette a magyar szereplőket abban, hogy azonosítsák más tagállamok ifjúságpolitikai programjainak jó gyakorlatait.

Fontos mérföldkő, hogy az Országgyűlés 95%-os többséggel elfogadta 2009-ben a Nemzeti Ifjúsági Stratégiát. A hazai ifjúsági korosztályok helyzetének elemzése, valamint az állami feladatvállalás újragondolása alapján a Stratégia részletezi az ifjúságpolitika hosszú távú társadalmi céljait, megvalósításukhoz az egyes területeken a horizontális és specifikus célokat, valamint ezekhez kapcsolódó részcélokat határoz meg. A NIS általános célja az ifjúságban rejlő erőforrások kibontásának és a korosztályok társadalmi integrációjának elősegítése. A Stratégia által alkalmazott megközelítés fejlesztési típusú, a megoldási javaslatok az ifjúságra, mint lehetséges erőforrásra tekintenek. Erre tekintettel nem az ellátási formák, nem a juttatások állnak középpontjában, hanem a lehetséges egyéni, közösségi fejlesztések. A Stratégia meghatározza a fejlesztés fő irányait; megvalósításához cselekvési programok készülnek, amelyekben feladatok kerülnek kidolgozásra az érintett ágazati miniszterek részére, többek között, hogy a költségvetés előkészítése során vegyék figyelembe a Stratégiában meghatározott, az ágazatukat érintő célokat. Maga a Nemzeti Ifjúsági Stratégia azonban csak félmegoldás. Egyrészt pusztán parlamenti döntésként nem kötelező érvényű jogi norma; másrészt a Parlament nem hozott létre keretrendszert a stratégia végrehajtásához.¹⁹

A magyar ifjúságpolitika szempontjából fontos szerepet töltött be, hogy 2011-ben Magyarország látta el az EU soros elnökségével járó feladatokat. Magyarország így tagja volt a megújult ifjúsági együttműködési keretrendszer által létrehozott első elnökségi triónak is, ám az egyetlen tagállam volt, amelyben nem létezett nemzeti szintű ifjúsági ernyőszervezet. Ennek orvoslására az elnökség ideje alatt létrejött egy Nemzeti Munkacsoport, amely a lehető legtöbb szereplőt kívánta

¹⁹Nagy Ádám: *Családon és iskolán túl. A harmadlagos szocializációs közeg értelmezése és az Ifjúságügy, mint pedagógiai diszciplína alapjai*. Budapest, Sziti Szociális Egyesület, 2011, 52–56.

elérni. A strukturált párbeszéd folyamat²⁰ részeként 2011 márciusában Gödöllőn került megrendezésre az Európai Ifjúsági Konferencia. A részvétel témáján túl a konferencia szerepet játszott a magyar ifjúságpolitikában rendkívül hiányos kormány–civil párbeszéd előmozdításában is. A Nemzeti Munkacsoport fontos szerepet játszott az esemény létrehozásában, és a konferencia erősítette nemzetközi kapcsolatait is. A folyamat eredményeként a Nemzeti Munkacsoport szereplői egyre bővülő együttműködése eredményeként 2012 decemberében létrejött a Nemzeti Ifjúsági Tanács. A Nemzeti Ifjúsági Tanács egy fórum az ifjúsági szervezetek számára, amelynek célja egy hazai civil–kormányzati ifjúsági párbeszéd ösztönzése. Legfontosabb feladatai közé tartozik a fiatalok és ifjúsági szervezetek érdekeinek képviselete nemzeti és nemzetközi szinten, valamint az ifjúságpolitika megfogalmazása.²¹

IFJÚSÁGPOLITIKA MA

Annak ellenére, hogy az ifjúságpolitikának viszonylag nagy hagyományai vannak Magyarországon, az ifjúsági munka fejlődése a „megszakítottság története”, a fejlődés több alkalommal megakadt. Az ifjúsági infrastruktúra csak részben fejlődött ki, és a szereplők szerepe és felelőssége sok esetben nem világos.²² Az átfogó, koherens szakpolitikai koordináció helyett számos párhuzamos folyamat és diszfunkció van az ifjúságpolitika területén. Az ifjúsággal kapcsolatos feladatok nagy részét az önkormányzatokra ruházták, de az ország széttöredezett

²⁰ A strukturált párbeszéd az Európai Bizottság által a fiatalok és a döntéshozók között kialakított konzultációs folyamat, amelynek célja az európai ifjúságpolitikai együttműködés prioritásainak meghatározása.

²¹ Nagy Ádám – Oross Dániel – Szalóki Viktor: A Nemzeti ifjúsági tanács közpolitikai elemzése, különös tekintettel annak érdekképviseleti funkciójára. *Civil Szemle*, XV. évfolyam 3. szám, 39–69.

²² Nagy Ádám – Oross Dániel: The tradition of youth work in Hungary – the onion model. In T. Basarab – F. Coussée – H. Williamson (szerk.): *The history of youth work*. 6. kötet, Strasbourg, Council of Europe Publishing, 2018, 35–47.

önkormányzati rendszere miatt a legtöbb önkormányzatnak nincsen pénzügyi és adminisztratív erőforrása e feladatok ellátásához. A legtöbb önkormányzat munkáját nehezítő kapacitáshiány nem teszi lehetővé, hogy az önkormányzatok a fiatalok kezdeményezéseinek támogatóivá váljanak, éppen ellenkezőleg, a fiatalok gyakran úgy ítélik meg ezeket a hatóságokat, mint a kezdeményezéseik fő ellenzőit. A fiatalok bevonására irányuló helyi kezdeményezések létrejötté többnyire a felnőtt döntéshozók ad hoc döntésein alapul. Az ezekről kialakított párbeszéd egyirányú: a fiatalokat meghívják, hogy vegyenek részt az önkormányzat döntéseiben, de az önkormányzat képviselői nincsenek jelen a helyi ifjúság képviselőinek döntésein, és nincs rendszeres, strukturált párbeszéd a két fél között.²³

Jóllehet az európai integrációs folyamatok miatt vannak szinergikus hazai jó gyakorlatok, a magyar ifjúságpolitika egészét tekintve továbbra is fragmentált. Az ifjúsági szervezeteknek nagyon korlátozott forrásai vannak az adományokból és a tagdíjakból, ezért bevételeik nem teszik lehetővé, hogy pénzt költsenek saját működésükre. A vállalatokat és a magánvállalkozásokat az adójogszabályok nem motiválják társadalmi felelősségvállalására, és nagyon kevés ifjúsági civilszervezet rendelkezik ilyen lehetőségekkel. Éppen ezért tevékenységük attól függ, hogy milyen forrásokat kapnak különböző projektekhez. Mivel az ifjúsági források által támogatott projektek évről évre különböznek, ezeknek a szervezeteknek nincs konkrét „napirendjük”. Ahhoz, hogy tevékenységi körük állandósuljon, szervezetfejlesztésre fordítható további erőforrásokra és a jelenleginél kiszámíthatóbb támogatási környezetre van szükség.

²³ Oross Dániel: A magyar ifjúságpolitika „folyamatos megszakítottságának” története. In Nagy Ádám – Oross Dániel (szerk.): *Ifjúságügy: szöveggyűjtemény I.* Budapest, Magyarország: Új Ifjúsági Szemle Alapítvány, 2015, 291–312, 21.

ÖSSZEGZÉS

A fiatalok fontos szerepet játszottak a forradalmi változásokban a magyar történelem során, de amint ez a rövid áttekintés is megmutatta, a forradalmi változásokon túl politikai képviseletük mindig gyenge volt. Ennek a fejezetnek az volt a célja, hogy kiemelve a fiatalok szerepét az 1956-os forradalom eseményeiben, és elmagyarázza annak következményeit a forradalom után.

Forradalmi szellemük miatt a fiatalokat a magyar társadalom gyanús csoportjának tekintették a Kádár-korszakban, és az állampárt átvette az irányítást az ifjúság felett. Annak ellenére, hogy Magyarországon már 1971-ben volt ifjúsági törvény, az ifjúsági infrastruktúra csak részben fejlődött ki, és a szereplők felelőssége sok esetben még mindig nem világos. Az ifjúsági információszolgáltatás az egyik legfejlettebb terület, ahol egységes követelmények és szoros hálózatok vannak. Ám az ifjúságpolitika sok területen gyengén szabályozott; nincsenek írásos dokumentumok és jogilag kötelező erejű megállapodások a különböző szereplők között. Az átfogó, koherens szakpolitikai koordináció helyett számos párhuzamos folyamat és ebből fakadóan sok diszfunkció van az ifjúságpolitika területén. Ilyen diszfunkció például az, hogy nemzetközi összehasonlításban a magyar fiatalok különösen érdektelennek tűnnek a politika iránt.²⁴ A fiatalok hajlandósága a hivatalos szervezetekben való részvételre sajátos akadályt teremt az ifjúsági szervezetek fejlődésében, a magyar fiatalok többsége inkább az egyénre szabott életmódot részesíti előnyben, és a magánéletbe menekül.

Az ebben a fejezetben bemutatott 60 év alatt a szocialista korszak ifjúsági táborainak fiatalsága a millenniumra a fesztiválok ifjúságává vált: a szabadidős térnek a szocializációban betöltött szerepe mára megváltozott, a posztmodern korszakban a szocialista korszak magyar ifjúsági építőtáborai a millennium idejére a fesztiváloknak adták át a helyüket. Ám a magyar ifjúságpolitika hosszú átmenete korántsem

²⁴Oross Dániel – Szabó Andrea: *A politika és a magyar fiatalok*. Budapest, Noran Libro Kiadó, 2019, 109.

ért véget: mivel a magyar fiatalok a 2010-es években „screenagerek” lettek,²⁵ a legfrissebb ifjúságkutatási eredmények az ezzel járó új kihívásokra hívják fel a figyelmet.

HIVATKOZÁSOK

- Gergely F. (2008): *KISZ A Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség története 1957–1989*. Budapest, Holnap Kiadó.
- Horkai Anita (2016): Techno-kultúra és screenager szubkultúra az 1990-es évek végi Magyarországon. *Átjáró: interdiszciplináris folyóirat* 4: 1–2(6). 39–56, 18.
- Horváth S. (2009): *Kádár gyermekei, ifjúsági lázadás a hatvanas években*. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 287.
- Ittész, G. (2005): *Ritual and National Self-Interpretation: The Nagy Imre Funeral. Religion and Society in Central and Eastern Europe*. 1. kötet, November, 1–19.
- Kátai G. (2006): *Gondolatok az ifjúságpolitikáról és eszközeiről*. Szeged, Belvedere Kiadó.
- Kovaceva, S. (szerk.) (2000): *Keys to youth participation in Eastern Europe*. Strasbourg, Council of Europe Publishing, 74.
- Mathews, J. P. C. (2007): *Explosion. The Hungarian Revolution of 1956*. New York, Hippocrene Books.
- Nagy Ádám (2011): *Családon és iskolán túl. A harmadlagos szocializációs közeg értelmezése és az Ifjúságügy, mint pedagógiai diszciplína alapjai*. Budapest, Sziti Szociális Egyesület, 201.
- Nagy Ádám – Oross Dániel (2018): The tradition of youth work in Hungary – the onion model. In *The history of youth work* – 6. kötet, szerk.: T. Basarab – F. Coussée – H. Williamson, Strasbourg, Council of Europe Publishing, 35–47.
- Orbán V. (1989): A hatodik kopersóban a mi elkövetkező húsz évünk is ott fekszik. *Magyar Nemzet*, június 17., 3.
- Oross Dániel – Szabó Andrea (2019): *A politika és a magyar fiatalok*. Budapest, Noran Libro Kiadó, 109.
- Rózsás E. (2008): *A gyermekjogok tartalma, érvényesülése és védelme*. Doktori (PhD-) értekezés http://doktori-iskola.ajk.pte.hu/files/tiny_mce/File/Archiv2/Rozsas_Eszter_PhD_ertekezes.pdf

²⁵ Horkai, Anita: Techno-kultúra és screenager szubkultúra az 1990-es évek végi Magyarországon. *Átjáró: interdiszciplináris folyóirat*, 2016, 4: 1–2 (6) 39–56, 18.

- Oross Dániel (2015): A magyar ifjúsáspolitikai folyamatos megszakítottságának története. In Nagy Ádám – Oross Dániel (szerk.): *Ifjúságügy: szöveggyűjtemény I.* Budapest, Új Ifjúsági Szemle 311. 291–312, 21.
- Szabó Ildikó (2000): *A pártállam gyermekei.* Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Szakolczai Attila (2010): *Az 1956-os forradalom és szabadságharc.* Budapest, Kosuth Kiadó, 112.
- Stumpf István (1992): Ifjúság és politika. In Gázsó Ferenc – Stumpf István (szerk.): *Rendszerváltozás és ifjúság.* Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete, 23–32.
- Ter Haar, B. – Copeland, P. (2011): EU Youth Policy: A Waterfall of Softness. *Paper prepared for the Twelfth Biennial EUSA conference in Boston on 3–5 March 2011.* http://www.euce.org/eusa/2011/papers/111_terhaar.pdf
- Siurala, L. – Coussée, F. – Suurpaa, L. – Williamson, H. (szerk.) (2016): *The history of youth work.* 5. kötet, Strasbourg, Council of Europe.
- Wootsch, P. (2010): Zigzagging in a labyrinth – Towards “good” Hungarian youth work. In *The history of youth work in Europe – Relevance for youth policy today.* 2. kötet, edited by F. Coussée – G. Verschelden – T. Van de Walle – M. Medlinska – H. Williamson, Strasbourg, Council of Europe-European Union, Cedex, 105–111.

A könyv alkotói

SZERKESZTŐK ÉS SZERZŐK

Bódi Ferenc, PhD, Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, MTA Kiváló Kutatóhely, tudományos főmunkatársa, ELTE Szociológiai Intézetében szerzett szociológus diplomát. 1992-ben kapja meg az MTA-SYLFF (*Sasakawa* Fiatal Vezetők Ösztöndíja Alapítvány) támogatását. A Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetemen szerez PhD-fokozatot 2003-ban. Az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj kedvezményezettje 2004–2007 között. 1991-től az MTA Regionális Kutatások Központjának tudományos segédmunkatársa, 1994-től az MTA Politikai Tudományok Intézet tudományos munkatársa, amelynek 2003-tól főmunkatársa. Az akadémiai kutatóintézetek átszervezését követően, 2012-től az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont tudományos főmunkatársa a PTI-n belül. Számos tudományos lap szerkesztőbizottságának tagja, így többek között a *Storia e Futuro*, Firenze, Filippo Turati Alapítvány, *Acta Medicinæ et Sociologica*, Debreceni Egyetem. Két évtizedes felsőoktatási pályafutása után (ELTE, Szent István Egyetem) 2011-ben megkapja a főiskolai tanári címet. Tudományos főmunkatársa a RETÖRKI-nek, amelyben a kilencvenes évek politikai-társadalmi változásait kutatja.

Ralitsa Savova, PhD-hallgató a Pécsi Tudományegyetem, Interdiszciplináris Doktori Iskolájában. A „*Storia e Futuro*” (Firenze, Olaszország) online történeti és történettudományi folyóirat szerkesztőbizottságának tagja; Az „*Amelio Tagliaferri*” Nemzetközi Tudományos Bizottság tagja és a „*Longobard Ways through Europe*” (Brescia, Olaszország) Európai Kulturális Útvonal közép- és kelet-európai hi-

vatalos képviselője; Kulturális turizmus témakörében előadó és szerkesztő Bulgáriában és Magyarországon. Mesterfokozatai: Budapesti Corvinus Egyetem, Budapesti Corvinus Egyetem UNESCO Chair in Cultural Heritage Management, Bolgár Tudományos Akadémia, Szófia Közgazdasági Intézet: marketing szak. Posztgraduális képzés: Marketing & Management szak, Open University, Open Business School, MK, Anglia. Diplomái: Cambridge International College (Jersey, Nagy-Britannia) Tourism & Travel Agencies Management; Pedagogical Competences diploma Várna, Bulgária, Tanárképző Tanszék. Eddig Olaszországban, az Egyesült Királyságban, Németországban, Magyarországon, Oroszországban, Romániában és Bulgáriában publikált tudományos szakcikkeket.

LEKTOR

Fónai Mihály, CSc, a Debreceni Egyetem Egészségügyi Karának professzora. Történelem és népművelés szakon végzett a Kossuth Lajos Tudományegyetemen. Kandidátusi (CSc) fokozatot szociológiából szerzett 1997-ben a Magyar Tudományos Akadémián (Az értelmiség szerepe és funkciói). Fő kutatási témái a társadalmi és területi egyenlőtlenségek az oktatásban, valamint a felsőoktatási hallgatók profeszionalizálódási folyamata. 1994 óta tagja a Local Organization of Social Services (LOSS) nemzetközi kutatócsoportnak. Közel két tucat hazai és nemzetközi kutatási projekt vezetője és vezető kutatója volt. Az *Acta Medicinæ et Sociologica* főszerkesztő-helyettese. 220 cikke, könyvfejezete és könyve jelent meg (több mint 30 angol nyelven).

SZERZŐK

Fábián Gergely, PhD, szociológus, a Debreceni Egyetem Egészségügyi Karán a Társadalomtudományi Tanszék vezetője. PhD-fokozatát szociológiából az Eichstätti Katolikus Egyetemen szerezte. 2009-ben a Debreceni Egyetem Ihrig Károly Gazdálkodás- és Szervezéstudomá-

nyok Doktori Iskolán habilitált doktori fokozatot szerzett. Kutatási területei között szerepel a globalizációs trendek helyi hatásai, a helyi szociális támogató rendszerek és ezek nemzetközi összehasonlítása. Alapító tagja a Local Organization of Social Services (LOSS) Nemzetközi Kutatócsoportnak. Ösztöndíjas kutatóként a németországi ZIMOS (Zentralinstitut für Mittel- und Osteuropa Studien) kutatóintézetben kutatta a globalizációs folyamatok társadalmi hatásait. Munkája elismeréseként elnyerte a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai Kutatói Ösztöndíját. 2017 óta az MTA Szociális Munkabizottságának elnöke. Számos hazai folyóirat szerkesztőbizottságának tagja, a Debreceni Egyetem Humántudományok Doktori Iskola oktatója és akkreditált témavezetője.

Fricz Tamás, CSc, politológus, filozófus, a politikatudomány kandidátusa (PhD). 1993-ban egyetemi doktori címet szerzett a Közgazdaságtudományi Egyetemen, 1994-ben a Magyar Tudományos Akadémián megszerezte a politikatudomány kandidátusa (egyben PhD) címet. 1997 és 2008 között a Miskolci Egyetemen oktatott egyetemi docensként, 2000 és 2012 között a XXI. Század Intézet tudományos igazgatója volt. 2013-tól a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum (RETÖRKI) tudományos tanácsadója, csoportvezető, 2019-től az Alapjogokért Központ kutatási tanácsadója. 2021. október 1-e óta a Köztársasági Elnöki Hivatal tanácsadója. Tizenhat saját kötet szerzője, mintegy száz tanulmányt jelentetett meg, a magyar mellett angol, német, lengyel nyelveken. Rendszeresen cikkeket jelentet meg napilapokban, a médiában elemzőműsorok rendszeres szereplője. 2005-ben a Szabadelvű Médiaműhelytől Európa-érmet kapott, 2013-ban a Köztársasági Elnök a Magyar Érdemrend Tisztikeresztjével tüntette ki.

Kávássy János Előd, PhD, történész, angol szakos bölcsész. 2005-ben diplomázott a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi karán, majd 2006-ban csatlakozott a PKKE BTK Történelemtudományi Doktori Iskolájának Gazdaság-, Régió és Politikatörténeti Műhelyéhez. Doktori fokozatát 2013-ban szerezte meg, *summa cum laude*

minősítéssel, s addigi tanári pályáját elhagyva – M. Kiss Sándor felkérésére – ekkor csatlakozott a RETÖRKI Történeti Kutatócsoportjához. Kutatási területei: a magyar–amerikai diplomácia; a hidegháború lezárásának évtizede; a kelet-európai rendszerváltás; a rendszerváltó magyar pártok története (FKGP, MDF). Magyar és angol nyelven majd ötven szakmai publikációval bír, köztük négy önálló kötettel.

Thomas R. Lawson, professzor, PhD, a Kent School of Social Work, University of Louisville (USA) nemzetközi programigazgatója. Az Egyesült Államok Hadseregének vezető beosztású tisztje, akit a Legion of Merit és az Order of Military Medical Merit érdemrendekkel tüntettek ki. A Magyar Köztársasági Érdemrend Lovagkeresztje kitüntetettje, a University of Applied Science (München, Németország) tagja, Oroszország, Magyarország, Németország, Dél-Afrika és Kína egyetemének tiszteletbeli oktatója és kitüntetettje. A University of Louisville Nemzetközi szolgálat kiváló professzora címmel tüntette ki. Világszerte több mint 60 cikket, könyvfejezetet és könyvet publikált.

Oláh Sándor iskoláit szülőfalujában, a székelykeresztúri gimnáziumban és a nagybányai geológiai technikumban végezte. A csíkszeredai KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központjának alapító tagja. Fontosabb kutatási témái: vallási és etnikai identitás a két világháború között egy Homoród menti faluban, székelyföldi életformaváltás a szocializmus korszakában (kutatás oral history módszerrel), cigány–magyar kapcsolatok székelyföldi falusi környezetben, hatalom és társadalom az ötvenes években a Homoródok mentén, a Székelyföldre irányuló kormányzati támogatások kutatása (az 1940–44 közötti időszak). Önálló kötetei: *Csendes csatatér. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén, 1949–1962*. Csíkszereda, Pro Print 2001. *Falusi láttelepek (1991–2003)*. Csíkszereda, Pro Print 2004. *Kivizsgálás. Írások az állam és a társadalom viszonyáról a Székelyföldön, 1940–1989*. Csíkszereda, Pro Print 2008. *Kényszerek – Tanúságtevők. Történetek a legrosszabb évszázadból*. Csíkszereda, Pro Print 2016. „Jövőendőbeli emlékezetnek okáért írtuk...” – egy székely falu íráshagyatéka. Csíkszereda, Pro Print 2020.

Oross Dániel, PhD, politológus, diplomát az ELTE ÁJK Politikatudományi Intézetében 2009-ben, doktori fokozatot a Budapesti Corvinus Egyetemen szerzett 2015-ben.

2011 óta a Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, MTA Kiváló Kutatóhely, tudományos munkatársa. 2018 óta a Deliberatív alkotmányozás COST Action (CA17135 BE) program Irányítóbizottságának tagja. *A Studies in Political Science*, valamint a *Bibó Jogi és Politikatudományi Szemle* szerkesztőségi tagja. Oktatási tapasztalatot a Bibó István Szakkollégium Politikatudományi Műhelyének nevelőtanáraként, majd oktatójaként, valamint a Hartwick College (Oneonta, NY, USA), Fulbright-ösztöndíjas oktatójaként szerzett.

Kutatási területe: demokratikus innovációk, a visegrádi országok politikai berendezkedése, a fiatalok választási és szavazói magatartása, politikai részvétel, politikai szocializáció.

Petrova, Angelina PhD, a Nemzeti Zeneakadémia és a Bolgár Tudományos Akadémia Művészettudományi Intézetének professzora. Kutatási területei: kortárs zeneelmélet; szolfézs; zenei hermeneutika; kortárs bolgár zene. Tanára volt Gernot Gruber, a Bécsi Egyetem Zenetudományi Intézetének professzora (1997). Publikációi: *My World*, interjúsorozat L. Nikolov zeneszerzővel (1998); *A zeneszerző*, Lazar Nikolov (2003); *A szolfézs és a XX. század komponálási módszerei* (2008); *A zenei hallás és memória kognitív megközelítései* (2014). Díjak és támogatások: Golden Stave Díj; valamint a Bolgár Zeneszerzők Uniójának éves zenetudományi díjai – „Az év könyve” (2003, 2014) és „A Zenei és Táncművészek Szövetségének aranylírja” (2015).

Szécsi Árpád az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Politikatudományi Doktori Iskolájában készít disszertációt a Magyar Demokrata Fórum előzményeiről és korai időszakáról, különös tekintettel a mozgalmi gyökerek szerepére. A párt történetének, megalakulásának, szervezeti előzményeinek kutatását már politológus hallgatóként megkezdte. Publikációinak többsége is

az MDF-ről, illetve a mozgalom gyors kiépülésének alapot adó látens hálózat egyik látható intézményéről, a Bethlen Gábor Alapítványról jelent meg. Kutatási eredményeit megbízott előadóként osztotta meg alma materének hallgatóival. Főszerkesztői felkérésre készítette el a Fórumról szóló szócikket a Magyarországi Politikai Pártok Lexikonába (2011), és írt bevezetőt az MDF-program elé a dokumentumot közlő Magyarországi pártprogramok (1988–1990) című kötetbe (2005). A demokratikus átmenet időszakának egyik szakértőjeként vesz részt a Lakiteleki Rendszerváltó Archívum anyagainak rendszerezésében és feldolgozásában.

Szekér Nóra, PhD, történész, tanulmányait a Pázmány Péter Bölcsészettudományi Egyetemen végezte történelem–német–esztétika szakon. Doktori dolgozatát 2009-ben védte meg a Magyar testvéri közösség történetéből és az ellene folyó 1947-es koncepciós persorozatból. 2003 óta felsőoktatási intézményekben óraadóként tanít. Jelenleg az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának kutatója. Kutatási területe a két világháború közötti szellemi mozgalmak, diktatúrákkal szembeni társadalmi ellenállás, a 20. századi rendszerváltások társadalmi és politikai hatása.

Toldi Andrea orosz–angol szakos nyelvtanár. Egyetemi diplomáját nemzetközi kapcsolatok szakon a Gorizia Faculty of International and Diplomatic Relations of Trieste University of Political Sciences és a Bessenyei György Tanárképző Főiskola közös képzésén szerezte. Jelenleg a Debreceni Egyetem Egészségügyi Karán tanul külföldi hallgatók koordinátoraként dolgozik. Munkája mellett két évig az Egészségügyi Világszervezet (WHO) program asszisztense volt. Társszerzője a *Magyar–Angol Szociális Munka Értelmező Szótárának*, társszerkesztője a *The Changing Faces of Social Economy across Europe: A Perspective from 7 Countries* című könyvnek. Több cikk és oktatási segédanyag szerzője, Charles Merrill amerikai író négy könyvének fordítója. Felvételt nyert a Pécsi Tudományegyetem Interdiszciplináris Doktori Iskola Politikatudományi Doktori Programjára.

Névmutató

- Al Ghaoui, Hesna (1978–) magyar riporter, külpolitikai újságíró, író. 69, 73
- Almay Béla (1900–1984) 101
- Ambrózy Gyula (1884–1954) jogász, 1943-tól Magyarország Kormányzója Kabinetirodájának tisztviselője. 106
- Andropov, Jurij Vlagyimirovics (1914–1984) szovjet politikus, az SZKP főtitkára 1982–1983. 82
- Antall József (1932–1993) történész, politikus. 1990–1993 között Magyarország miniszterelnöke. 19, 202, 235–246, 254
- Arisztotelész (Kr. e. 384–Kr. e. 322) görög filozófus. 12, 23–27, 38, 57, 58, 76–78, 91
- Assman, Aleida (1947–) német anglicista, irodalomtudós. 182
- Atzél Béla (1930–2002) 96
- Atzél Ede (1906–?) 13, 93–106, 109–112
- Atzél Endre (1937–2005) 96
- Atzél Ferenc (1942–) 96
- Atzél Lydia (1904–?) 95
- Atzél Mária (1932–?) 96
- Atzél Szabolcs (1944–) 96
- Atzél Zoltán (1936–) 96
- Bajcsy-Zsilinszky Endre (1886–1944) politikus. 104, 109, 234, 251
- Bakos István (1943–) bölcész, kutatásszervező. 204, 213, 216, 218, 222, 223, 249
- Bethlen Beáta (1908–1978) 96
- Bethlen István (1874–1946): 1921–1931 között Magyarország miniszterelnöke. 83, 96, 97, 104, 107, 203, 204, 207, 213, 216, 218, 223, 249, 251, 300
- Bibó István (1911–1979) jogász, politikus. 104, 194, 210, 224, 261, 299
- Bihari Mihály (1943–) politológus, egyetemi tanár. 1994–1998-ig parlamenti képviselő, 1999–2008, majd 2010–2013 között az Alkotmánybíróság tagja, 2005–2008-ig elnöke. 190, 214–217, 220, 222, 224–230, 235, 246, 275
- Bíró Zoltán (1941–) irodalomtörténész. 204, 208, 214, 217, 222, 225–227, 231, 233, 235, 238, 246
- Borbándi Gyula (1919–2014) szerkesztő, 1957 és 1990 között a *Látóhatár*, illetve az *Új Látóhatár* folyóirat szerkesztője. 94, 111, 193–197, 217
- Borbély János (1905–2000) a „mosolygó halál”-ként emlegetett

- vérbíró a kádári megtorlás egyik legkegyetlenebb végrehajtója volt, 65 halálos ítéletet szabott ki. 144
- Brzeziński, Zbigniew (1928–2017) lengyel származású amerikai politológus, politikus, geostratégus. 33
- Chamberlain, Arthur Neville (1869–1940) brit konzervatív politikus, 1937–1940 között az Egyesült Királyság miniszterelnöke. 90
- Churchill, Sir Winston (1874–1965) brit politikus, az Egyesült Királyság miniszterelnöke 1940–1945 és 1951–1955 között. 16, 17, 22, 56, 60–66, 71, 73, 74, 90
- Collins, Michael John (1890–1922) ír forradalmi vezető. 30
- Csengey Dénes (1953–1991) író, népművelő. 1983–1984-ben a Fiatal Írók József Attila Körének titkára. 1990-től országgyűlési képviselő. 229, 233, 242
- Cservenkov, Valko (1900–1980) bolgár politikus. 176
- Csoóri Sándor (1930–2016) író, költő. 1991–2000 a Magyarok Világszövetségének elnöke. 197–208, 212–214, 217, 222–226, 233, 235, 238, 242, 247
- Csomóss Miklós (1898–1973) orvos, a Magyar Hazafiak Szabadság Szövetségének alapítója és vezetője. 104, 110
- Csurka István (1934–2012) drámaíró, publicista, politikus. Parlamenti képviselő 1990–1994, valamint 1998–2002 között. 211–214, 217, 222, 224, 228, 233, 241, 253
- De Gaulle, Charles (1890–1970) francia tábornok, államférfi, az Ötödik Francia Köztársaság első elnöke. 16, 22
- Demény Pál (1901–1991) magyar kommunista politikus. 103
- De Valera, Edward (1888–1975) az Ír Köztársaság elnöke 1921–1922 és 1959–1973 között. 30
- Dojnov, Plamen (1969–) bolgár költő, dramaturg, irodalomtörténész. 177, 183, 187
- Döbrentei Károlyné született Némety Aranka (1913–1987). 136
- Dudás József (1912 – 1957) politikus. 102, 104, 106
- Eger, Edith Eva (1927–) holokauszt-túlélő, az Egyesült Államokban élő magyar pszichológus. 65, 69
- Erdő János (1913–1996) unitárius lelkész, erdélyi magyar unitárius püspök (1994–1996). 154, 168
- Faragho Gábor (1890–1953) 1940–1941 moszkvai katonai attasé. 108
- Faust Imre (1897–1963) könyvkiadó, 1944. szeptember 22-től a moszkvai fegyverszüneti küldöttség vezetője. 104, 106, 108
- Féja Géza (1890–1976) népi író, szociográfus. 97
- Fekete Gyula (1922–2010) író, politikus. 212, 214, 222–224, 229, 230, 233, 247
- Fodor Gábor (1962–) országgyűlési képviselő, művelődési és közoktatási miniszter. 267

- Gaál Endre (1882–1950) erdélyi közíró. 98
- Gandhi, Mohandász Karamcsand – Mahátma Gandhi (1869–1948) indiai jogász, politikai és szellemi vezető. 13, 47
- Gellérd Imre (1920–1980) unitárius lelkész. 13, 154, 156, 158, 161–172
- Gicz György Antal (1953–), újságíró, országgyűlési képviselő. 260
- Görgey Artúr (1818–1916) az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc honvédtábornoka. 26, 47
- Gyárfás Elemér (1884–1945) jogász. 1926-tól Csik megye képviselője Bukarestben, az Erdélyi Római Katolikus Népszövetség alapítója és elnöke. 100, 101, 111
- Hegedűs András (1922–1999) magyar szociológus, politikus, 1955–1956-ban Magyarország miniszterelnöke. 82, 83, 87, 91
- Hegedűs István (1957–) országgyűlési képviselő. 267
- Horn Gyula (1932–2013) országgyűlési képviselő, Magyarország miniszterelnöke 1994–1998 között. 269, 270
- Hruscsov, Nyikita Szergejevics (1894–1971) szovjet kommunista politikus, 1953-tól 1964-ig az SZKP első titkára, 1958 és 1964 között pedig a Minisztertanács elnöke. 36, 85, 86, 87
- Illyés Gyula (1902–1983) író, költő. 104, 192–194, 197, 200, 203, 204, 211
- Jamasita Tomojuki (1885–1946) a Japán Császári Hadsereg tábornagya. 26
- Jeszenszky Géza (1941–) országgyűlési képviselő, külügyminiszter. 242, 251
- Joó Rudolf (1946–2002) politológus, a nemzetközi kapcsolatok és kisebbségi jogok szakértője, biztonságpolitikus. 105, 111, 227, 229, 233, 242
- Kádár János, született Czermanik János József (1912–1989) magyar kommunista politikus, 1956 és 1989 között Magyarország tényleges vezetője. 17, 18, 37, 75, 80–88, 129, 130, 142, 189, 190, 192, 200, 204, 207, 208, 211, 212, 222, 227, 228, 268, 281, 283, 285
- Kállay Miklós (1887–1967) 1942–1944 között Magyarország miniszterelnöke. 102, 103, 111
- Kennedy, John Fitzgerald (1917–1963) az Amerikai Egyesült Államok 35. elnöke 1961 és 1963 között. 14, 21, 47
- King, Martin Luther (1929–1968) amerikai baptista lelkész, polgárjogi harcos, politikai aktivista. 16, 22, 41, 46, 47, 49, 52–55
- Kiss Elek (1888–1971) pedagógiai és teológiai író, műfordító, unitárius lelkész, erdélyi magyar unitárius püspök (1946–1971). 171
- Kiss Gy. Csaba (1945–) irodalomtörténész, művelődéstörténész. 190, 191, 201, 202, 212–214, 217, 220, 222–225, 228, 229, 233–237, 242, 247, 248
- Kis János (1943–) filozófus, politikus. 214, 217, 221, 247, 263

- Kissinger, Henry Alfred (1923–) amerikai politikus, politológus, Nobel-békedíjas diplomata. 16, 36, 38, 45, 55, 78, 91
- Kósa Pál (1921–1959) asztalosmester, az újpesti Forradalmi Bizottság vezetője. 17, 114, 119–126, 129–132, 135, 136, 141, 144, 145
- Kovács Imre (1913–1980) parasztpárti politikus. 107, 111
- Kövér László (1959–) a Magyar Országgyűlés elnöke, tárca nélküli miniszter. 267
- Kudar Lajos (1895–1945) 1942–1944 az Államvédelmi Központ vezetője. 103
- Kulin Ferenc (1943–) irodalomtörténész, politikus. 1990–1993-ig a Parlament kulturális bizottságának elnöke, 1994-ben az MDF frakcióvezetője. 205, 233, 239, 242, 248
- Kuznyecov, Ny. G. (1902–1974) szovjet tengernagy, a második világháború alatt a szovjet flotta főparancsnoka. 107
- Lawson, Ashley amerikai egyetemista, aki 13 évesen a T. K. Stone School (Elizabethtown, Kentucky, USA) által rendezett Martin Luther King esszéíró verseny győztese lett 2014-ben. 53
- Lezsák Sándor (1949–) tanár, költő, politikus. 1994-től parlamenti képviselő, 2006-tól a Magyar Országgyűlés alelnöke. 81, 91, 200, 204–208, 211–218, 222–224, 230–233, 241, 248
- Luka László (románul: Vasile Luca) (1898–1963) kommunista politikus, pénzügyminiszter (1947–1952) a Román Kommunista Párt Politikai Bizottságának tagja. 168, 169
- Markov, Georgi (1929–1978) bolgár író, forgatókönyv író. 18, 183
- Márton Áron (1896 – 1980) az erdélyi katolikus egyház püspöke (1938–1980). 98, 100, 152
- Mélik Endre (1904 – 1991) politikus, újságíró. 102, 103, 105, 106, 108, 110
- Mengele, Joseph (1911–1979) az auschwitzi koncentrációs tábor orvosa, a foglyokon végzett embertelen kísérleteivel vált hírhedté. 65, 67, 73
- Mill, John Stuart (1806–1873) angol filozófus és közgazdász. 16, 43, 55
- Münnich Ferenc (1886–1967) jogász, kommunista politikus. 86
- Nagy Imre (1896–1958) magyar kommunista politikus, 1953 és 1955 között, valamint az 1956-os forradalom alatt a Minisztertanács elnöke. 75, 77, 80–88, 129, 130, 142, 210, 232, 236, 279, 280, 285
- Nikolov, Lázár (1922–2005) bolgár zeneszerző. 18, 177–182, 187, 299
- Obama, Barack (1961–) amerikai jogász, politikus, az Amerikai Egyesült Államok 44. elnöke 2009 és 2017 között. 16, 48–50, 55
- Orbán Viktor (1963–) országgyűlési képviselő, miniszterelnök. 237, 267, 285
- Parks, Rosa (1913–2005) afroamerikai polgárjogi aktivista. 1955–

- ben letartóztatása váltotta ki a Montgomery buszbojkottot, amely egyike lett a faji megkülönböztetés elleni legsikeresebb megmozdulásoknak. Martin Luther King ezen a megmozduláson vált a polgárjogi mozgalom vezetőjévé. 47
- Pásztor Gyula (1949–) országgyűlési képviselő, kisgazda frakcióvezető. 254
- Pauker, Ana született Hanna Rabinsohn (1893–1960) a Román Kommunista Párt tagja, a világ első női külügyminisztere (1947–1952). 168
- Pipkov, Ljubomir (1904–1974) bolgár zeneszerző, zongoraművész. 181
- Platón (Kr. e. 427 körül – Kr. e. 347) görög filozófus. 12, 22–24, 89–92
- Pozsgay Imre (1933–2016) tanár, bölcész, politikus. 1982–1988-ig a Hazafias Népfront főtítkára, 1988–1990-ig államminiszter. 205, 214–217, 222–226, 232, 237–240, 246, 248
- Püski Sándor (1911–2009) jogász, könyvkiadó, az 1942. és 1943. nyári szárszói tanácskozások főszervezője. 193, 196, 199, 200, 204, 207–211, 216–218, 223–226, 231, 246–249
- Rajki Márton született Klein Mór (1901–1959) ügyvéd, az újpesti Forradalmi Bizottság első vezetője, majd a Keresztény Párt alapítója. 13, 17, 113–129, 133, 135, 138–142, 144
- Rákosi Mátyás, született Rosenfeld Mátyás (1892–1971) magyar kommunista politikus, 1949–1956 között Magyarország teljhatalmú vezetője. 87, 107, 129, 130, 136
- Reagan, Ronald (1911–2004) amerikai színész, politikus, az Egyesült Államok 40. elnöke 1981–1989 között. 16, 37, 40, 206
- Reményik Sándor (1890–1941) erdélyi költő. 16, 37, 40, 206
- Ruszkov, Jordán (1926–2010) bolgár költő és ellenzéki gondolkodó. 184–186
- Salkaházi Sára (1899–1944) a Szociális Testvérek Társasága apácanővére, közel száz magyarországi zsidó megmentője. 68
- Schindler, Oskar (1908–1974) német üzletember, gyártulajdonos, több mint ezer zsidó megmentője. 68
- Simén Dániel (1903–1969) erdélyi magyar unitárius lelkész, egyházi író. 154, 162, 166–171
- Sólyom László (1942–) alkotmányjogász, egyetemi tanár. 1989–1998-ban az Alkotmánybíróság alelnöke. 2005–2010-ig Magyarország köztársasági elnöke. 186, 233, 235
- Somogyi Miklós (1896–1980) szakszervezeti vezető. 1925-től a magyar Építőmunkások Országos Szövetségének vezetője. 104, 106
- Stern Rózsa Ibolya (Viola Stern Fisher) (1922–2017) szlovákiai magyar holokauszt túlélő. 67
- Szabad György (1924–2015) történész, egyetemi tanár. 1990–1998 között országgyűlési képviselő, 1990 – 1994-ig házelnök. 223, 233, 235, 248

- Szakál Ferenc (1941–2018) országgyűlési képviselő. 259, 260
- Szász Béla (1910–1999) újságíró. 104
- Szeles Erika (1941–1956) az 1956-os forradalom mártírja. 70
- Szenes Anikó Hanna (1921–1944) költő, brit ejtőernyős, nemzeti hős Izraelben. 63
- Szent-Iványi Domokos (1898–1980) 1939-től 1942-ig a Miniszterelnökség Tájékoztatási Osztályának a vezetője. 101, 103, 107, 108
- Szolzenyicin, Alekszandr Iszajevics (1918–2008) Nobel-díjas orosz író. 65
- Szügyi Zoltán (1896–1967) vezérőrnagy. 109
- Teleki Géza (1911–1983) földrajztudós, a moszkvai fegyverszüneti küldöttség tagja. 108
- Teleki Pál (1879–1941) 1920–1921 és 1938–1939 között Magyarország miniszterelnöke. 12, 99, 108, 251
- Todorov, Cvetan (1939–2017) bolgár–francia filozófus. 18, 183, 184, 187
- Torgyán József (1932–2017) országgyűlési képviselő, földművelésügyi és vidékfejlesztési miniszter. 144, 145, 254, 255
- Toscanelli, Paolo (1397–1482) firenzei csillagász és matematikus. 25
- Ungár Klára (1958–) országgyűlési képviselő. 267
- Veress Lajos, dálnoki (1889–1976) vezéreztredes. 101, 103, 108, 111
- Wallace, George (1919–1998) amerikai politikus, Alabama állam kormányzója, az Egyesült Államok elnökjelöltje. 46
- Wałęsa, Lech (1943–) Nobel-békedíjas lengyel politikus, a Szolidaritás szakszervezeti mozgalom egyik alapítója, 1990–1995 között a Lengyel Köztársaság elnöke. 36, 39, 47
- Wass Mária (1880–?) 95
- Zimbardo, Philip (1933–) amerikai pszichológus, szociológus, író. 65, 69, 74
- Zsindely Ferenc (1891–1963) 1938-tól miniszterelnökségi államtitkár. 105, 110
- Zsivkov, Todor (1911–1998) a Bolgár Kommunista Párt főtitkára 1962–1989 között. 176